TÁRSADALMI FEJLŐDÉS, TÁRSADALOM-TUDOMÁNYI KUTATÁSOK 1976-1980

ELSŐ KÖTET

TÁRSADALMI FEJLŐDÉS, TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÁSOK (1976-1980)

I. KÖTET

GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS,
TÁRSADALMI STRUKTÚRA
SZOCIALISTA DEMOKRÁCIA

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ · 1982

Tartalom

ELŐSZÓ 7

GAZDASÁGI NÖVEKEDÉSÜNK ÜTEME, A GAZDASÁGI SZERKEZET ÁTALAKÍTÁSA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ IPARI STRUKTÚRÁRA ÉS A MUNKAERŐHELYZETRE 11

I. GAZDASÁGI NÖVEKEDÉSÜNK ÜTEME ÉS HATÉKONYSÁGA 13

1. A gazdasági növekedés ütemének jelentősége. A növekedés mértéke 13

2. Gazdasági növekedésünk üteme 1950-től 1975-ig 18

3. Növekedés és beruházáshatékonyság a magyar népgazdaságban 1950-től 1975-ig 22

4. Gazdasági növekedésünk ütemét befolyásoló tényezők 26
Növekedésünk ütemét ösztönző tényezők 27
A gazdasági fejlődés dinamikáját korlátozó tényezők 31

II. A MUNKAERŐHELYZET ÉS NÖVEKEDÉSÜNK 53

III. GAZDASÁGI SZERKEZETÜNK ÉS NÖVEKEDÉSÜNK 63

1. Gazdaságunk makrosíkú szerkezetének főbb jellemzői 63

2. Az ipar és a tercier szektor arányváltozása 68

3. Az alapanyagok és az energetika, valamint a feldolgozóipar arányának problematikája 71

4. A feldolgozóipar szerkezeti változásának problematikája 73

5. A mezőgazdasági vertikum szerepe 82

IV. NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK ÉS NÖVEKEDÉS 87

1. A KGST-együttműködés fejlődése és problémái 87

2. A magyar külgazdasági stratégia és a gazdasági növekedés 91
Hazánk részvétele a KGST tagországai együttműködésében 91
Versenyhelyzetünk a tőkés világpiacon 94
A konvertibilitás bevezetésének problémája 100
3. Külforgalmi kapcsolatok és növekedési ütem 104
Az export—import és a növekedési ütem 104
A növekedési ütem és a külső hitelforrások. Az új növekedési pálya szükségessége 107
A növekedési ütem várható alakulása 113
V. KÖVETKEZTETÉSEK 117
A MAI MAGYAR TÁRSADALOM OSZTÁLY- ÉS RÉTEGSZERKEZETE 135
BEVEZETÉS 137
I. TÁRSADALMUNK SZERKEZETÉNEK FEJLŐDÉSE 144
1. A parasztság szociális minőségének átalakulása 149
2. A munkásosztály fejlődésének tendenciái 158
3. „Középréteg" — szellemi dolgozók — értelmiség 167
4. A strukturális fejlődés értelmezése: az osztályok és rétegek közeledése 174
II. NÉHÁNY STRUKTURÁLÓ MECHANIZMUS 180
1. A strukturális viszonyok újratermelődése 181
2. Anyagi viszonyok — elosztás — életkörülmények 191
3. Települési szerkezet — társadalmi struktúra 201
4. A strukturális fejlődés értelmezése: a társadalmi rétegződés új tendenciái 206
III. A TÁRSADALMI STRUKTÚRA ÉS A TUDAT ÖSSZEFÜGGÉSÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSE 211
A SZOCIALISTA DEMOKRÁCIA FEJLESZTÉSÉNEK KÉRDÉSEI 223
BEVEZETÉS 225
I. A SZOCIALISTA DEMOKRÁCIA FOGALMA, TÖRTÉNETI HÁTTERE 226
1. A szocialista demokrácia fogalma 226
2. A polgári és a szocialista demokrácia összefüggései 229
3. A magyarországi demokratikus hagyományok 232

II. A POLITIKAI RENDSZER DEMOKRATIZMUSA 236
III. A PÁRT SZEREPE A SZOCIALISTA DEMOKRÁCIA FEJLESZTÉSÉBEN 241
IV. AZ ÁLLAMÉLET DEMOKRATIZMUSA 245
1. A képviseleti és a választási rendszer demokratizmusa 246
2. A kettős vagy többes jelölés 248
3. A közvetett megyei képviselet 248
4. Új elemek megjelenése a képviseletben 249
5. A társadalmi szervek és a képviselet 249
6. Képviselet és üzemi elv 251
7. A képviselet szerepének erősítése 251
V. AZ ÁLLAMIGAZGATÁS DEMOKRATIZMUSA 253
1. Az államigazgatás és az állampolgárok jogvédelme 254
2. A különböző szolgáltatások és az állampolgárok (fogyasztók) érdek- és jogvédelme 256
3. Az államigazgatás irányítási-felügyeleti viszonyainak demokratizmusa 257
VI. A MUNKAHELYI DEMOKRÁCIA 259
VII. AZ ÁLLAMPOLGÁROK KÖZÉLETISÉGE, AZ ÁLLAMPOLGÁRI JOGOK 263
1. A közéletiség kérdései 263
2. Az állampolgári jogok 265

Előszó

A hazai társadalomtudományi kutatás történetében először a X. kongresszus után került sor arra, hogy a Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Bizottsága a kutatóhelyek számára ajánlásként közvetlenül megfogalmazott kutatási feladatokat. A „pártmegrendelésnek" kettős célja volt: egyrészt orientálni a társadalomtudományi kutatásokat a szocialista építés legfontosabb elvi jelentőségű, aktuális elméleti kérdéseinek megoldására, közelíteni őket a társadalmi gyakorlathoz; másrészt a tudományok belső fejlődésével összefüggő tudománypolitikai szükségletek, hosszabb távú kutatások tartalmi megalapozásával, elmaradt tudományterületek fejlesztésével, új kutatási módszerek elterjesztésével stb. összefüggő igények kielégítése. Az Agitációs és Propaganda Bizottság témaajánlásai újszerű kezdeményezést jelentettek és a társadalomtudományok pártirányításának fontos eszközeivé váltak.

A XI. kongresszust követően – felhasználva az első vállalkozás kedvező tapasztalatait is – két ízben került sor témaajánlások megfogalmazására. Az e kötetben szereplő kutatási témák a Központi Bizottság különböző osztályaival, a pártintézményekkel, a társadalomtudományi kutatóhelyekkel és a tudományirányításban érdekelt szervekkel, főhatóságokkal folytatott konzultáció eredményeként alakultak ki. Az Agitációs és Propaganda Bizottság közel másfélszáz megfogalmazott javaslatból állította össze az elsősorban társadalmi-politikai szükségletekből kiinduló ajánlásokat, amelyek mindenekelőtt a XI. kongresszuson elfogadott határozatokat, a párt programnyilatkozatát, továbbá a szocialista építés soron levő időszakának a különböző pártdokumentumokban megfogalmazott elméleti és gyakorlati problémáit helyezték előtérbe. Az ajánlások a tudományos kutatások eddig elért eredményeire támaszkodtak. Már az előkészítés időszakában tisztázódtak a kutatási kérdések: „a társadalmi struktúra", a „gazdasági növekedés", a „világgazdaság", az „életmód", a „demokrácia". Ezek a kutatások a közvetlenebb gyakorlati hasznosítás szükségleteit kívánták kielégíteni, míg a „fejlett

szocializmus", a „szocialista tudat", a „pártosság, népiség" témák esetében reális követelményként a kutatási téma elméleti-módszertani megalapozására, a tudományterület fejlesztésének igényeire helyeződött a hangsúly.

A társadalomtudományok művelői kedvezően fogadták az ajánlásokat. A korábbi tapasztalatoknak megfelelően most is magas volt a kutatómunkában való részvétel társadalmi presztízse. A kötetben szereplő kérdések vizsgálatában a társadalomtudományi kutatóknak hozzávetőlegesen egyötöde vett részt. Nem volt olyan jelentősebb kutatóhely vagy tudományágazat, amely közvetve vagy közvetlenül ne kapcsolódott volna be a feladatok megoldásába. A tudományos munka túlnyomórészt az Akadémia intézeteinek bázisán folyt. A pártintézmények közül a Társadalomtudományi Intézet látott el saját kutatómunkáján kívül – a koordinálásban is – jelentős feladatot. Fontos eredmény az, hogy az egyetemek társadalomtudományi tanszékeit a korábbinál nagyobb mértékben sikerült a kutatásokba bevonni. Sajnos, a vidéki kutatóhelyek bekapcsolódását még nem sikerült kellő mértékben biztosítani.

A pártmegrendelések nagy mozgósító erőt jelentettek, a kutatók felelősségteljesen vettek részt a munkában. A témaajánlások a társadalomtudományi kutatások középtávú tervének gerincét alkották és beépültek az alaptevékenységbe, továbbá beilleszkedtek a hosszú távú főirányokba. A kiemelések állami irányításának, koordinálásának feladatait a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság látta el, és sikerült érdemi együttműködést megvalósítani a különböző típusú és más-más főhatósághoz tartozó műhelyek között. A tartalmi irányításban és orientálásban a fő feladatok a tématanácsokra hárultak. A tématanács munkájában részt vettek a megrendelő KB-osztályok képviselői is. A pártirányítás tartalmi feladatait a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály és a Társadalomtudományi Intézet együttesen végezte.

Az Agitációs és Propaganda Bizottság által ajánlott társadalomtudományi témák vizsgálata mind a társadalomtudományok fejlődése, mind a gyakorlati munka szempontjából egészében véve kedvező tapasztalatokat hozott: a kutatások közelebb kerültek a gyakorlathoz, és hozzájárultak a kevésbé fejlett tudományterületek, kutatási irányok felzárkóztatásához, elméleti-módszertani megalapozásához. A pártmegrendelések tovább erősítették a politika és a tudomány kapcsolatát, s hatékony eszközei voltak a társadalomtudományok pártirányításának is. Néhány témában olyan eredmények születtek, amelyek közvetlenül is felhasználhatók a társadalomirányításban, az ideológiai, politikai munkában.

A zárótanulmányok sok új eredményt, a gyakorlatban is hasznosítható javaslatokat, ajánlásokat tartalmaznak. A tudományos kutatások jellegéből eredően természetesen magukban foglalnak problematikus megállapításokat, következtetéseket is. A zárótanulmányokat – a tématanácsok tudományos tanácskozásait követően – különböző politikai, illetve szakmai-tudományos fórumok értékelték.

„A fejlett szocialista társadalom főbb jellemző vonásai" című témában első ízben került sor hazánkban szélesebb körű kutatómunka indítására és a kérdések metodikailag is újszerű megközelítésére. A kutatómunka fő törekvése az volt, hogy a fejlett szocializmus építésének fejlettebb szakaszához vezető politikai-gazdasági-társadalmi folyamatokat, azok jellegét, sajátosságait, törvényszerűségeit elemezze. Ebben a tervidőszakban elsősorban problémafeltáró, ismeretfelhalmozó kutatások folytak, amelyek még nem jutottak el – ez nem is volt céljuk – a társadalmi folyamatok irányítására vonatkozó ajánlások, javaslatok kidolgozásáig. A zárótanulmányt szélesebb körű tudományos tanácskozás vitatta meg, a kutatási eredmények elsősorban a tudomány szférájában hasznosultak.

„A gazdasági növekedésünk üteme, a gazdasági szerkezet átalakítása, különös tekintettel az ipari struktúrára és a munkaerőhelyzetre", illetve „A világgazdaságban végbemenő folyamatok és hatásuk a magyar népgazdaságban" című témák szorosan kapcsolódtak a gazdaságpolitikai gyakorlathoz. Mindkét témát a Közgazdasági Munkaközösség vitatta meg. A kutatómunka eredményei elsősorban szemléletformáló erejükkel hatnak, de jó néhány konkrét következtetést és ajánlást fel is használtak a gazdaságpolitikai munkában, illetve a VI. ötéves terv előkészítésekor. A világgazdasági folyamatokat elemző kutatás zárótanulmányának közlésétől azért tekintettünk el, mivel ez korábban készült, s következtetéseit felhasználták, továbbá politikai és tudományos testületek azóta már újabb prognózist is vitattak.

„A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete" témában folyó kutatások a társadalmi struktúra és rétegződés újszerű megközelítésmódjával tűnnek ki. „A szocialista életmód alapvető ismérvei, feltételei, fejlődési tendenciái" témában folyó kutatások egy nagyobb lélegzetű vállalkozás kezdetének foghatók fel, amely néhány területen eljutott konkrét javaslatok megfogalmazásáig. „A szocialista tudat fejlődése" témában ebben az időszakban főként alapozó kutatások folytak. Mindhárom téma zárótanulmányát az Agitációs és Propaganda Bizottság vitatta meg, és külön lektori csoport is foglalkozott az e téren kialakult eredmények gyakorlati-politikai hasznosításának lehetőségeivel. A zárótanulmányok számos

következtetése, ajánlása, javaslata felhasználásra került a kongresszusi dokumentumokban, illetve alkalmazhatónak bizonyult az ideológiai-politikai munkában is.

„A szocialista demokrácia" témában folyó kutatások részint alapozó jellegűek voltak, néhány területen – például a választási rendszer, a jogszabályelőkészítés ellenőrzése, a tanácsi szervezet módosítása stb. terén – konkrét javaslatok is születtek. A zárótanulmányt szélesebb körű tudományos tanácskozás vitatta meg. A benne foglalt javaslatokat megismerték az illetékes párt- és állami szervek is.

„A pártosság, népiség, realizmus kérdései" témában a kutatómunka fő feladata az volt, hogy tanulmányozzák e kategóriák különböző, korábbi értelmezéseit, szembesítsék azokat a művészeti gyakorlat tényeivel, a kritika és a műelemzés értékrendjével, terminológiájával. A zárótanulmányt a Kultúrpolitikai Munkaközösség vitatta meg.

A kiemelt kutatások eredményeit a tudományos közélet is kedvezően fogadta és értékelte. Számos társadalomtudományi vitafórumon, a kongresszusi Irányelvek vitájában, az új középtávú kutatási feladatok megalapozásakor is támaszkodtak a kutatás eredményeire. Elmondhatjuk, hogy a kiemelt témákban folyó kutatásokra jellemző a társadalmi problémák elméleti igényű megközelítése és a közvetlen gyakorlati alkalmazás lehetősége. Az eredmények felhasználása, ezáltal a kutatások jellege, a társadalmi gyakorlathoz való közvetlenebb-közvetettebb kapcsolódása, az eredmények sajátosságai, illetve felhasználhatóságuk szerint is a korábbiaknál differenciáltabb és szélesebb körű volt. Ennek ellenére azonban továbbra is gondot jelent gyakorlati alkalmazásuk a politikai döntések megalapozásánál, az oktató-nevelő munkában, a pártoktatásban, az agitációs és propagandamunkában.

A kiemelt témákban folyó kutatások zárótanulmányait e kötetben azzal a meggyőződéssel adjuk közre, hogy mindazok hasznosan forgathatják. akik a mai magyar társadalmi valóság megismerésében tudományos igényre törekednek.

Gazdasági növekedésünk üteme, a gazdasági szerkezet átalakítása, különös tekintettel az ipari struktúrára és a munkaerőhelyzetre

A kutatás bázisintézete:
Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete

A kutatást irányító Koordináló Tanács
Elnöke: Nyers Rezső
Titkára: Erdős Tibor
Tagjai: Havas Gábor
Hoós János
Lakos Sándor
Morva Tamás
Somogyi Gyula
Stark Antal
Szabó József

I. Gazdasági növekedésünk üteme és hatékonysága

1. A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS ÜTEMÉNEK JELENTŐSÉGE. A NÖVEKEDÉS MÉRTÉKE

A gazdasági növekedés ütemének minden országban – még a legfejlettebbekben is – lényeges jelentőséget tulajdonítanak, nagyjából a következő okokból:

Az egy főre jutó nemzeti jövedelem már elért színvonalának fenntartása is növekedést tesz szükségessé a lakosság számának gyarapodása esetén. Az egy főre jutó fogyasztás emelkedése pedig a lakosság létszámánál gyorsabb növekedést kíván meg, eltekintve a külső gazdasági kapcsolatoktól és a felhalmozás arányának esetleges csökkenésétől. Az egy főre jutó fogyasztás növelése pedig elengedhetetlen, másképp a társadalmi jólét nem valósítható meg, különösen a közepesen vagy gyengén fejlett országokban. Ha a gazdaságot nem jellemzik komolyabb egyensúlyi zavarok, a termelés strukturális változásai és az ezekhez szükséges beruházások könnyebben hajthatók végre magasabb, mint alacsonyabb növekedési ütem alapján. Magasabb ütem mellett ugyanis a beruházások arányának esetleges növelése kisebb valószínűséggel váltja ki a személyes fogyasztás csökkenését vagy stagnálását. A termelés tőkeigényességének esetleges emelkedését is könnyebben viseli el a gyorsabban, mint a lassabban fejlődő gazdaság. A keresetek széthúzása a végzett munka szerint kisebb ellenállás mellett valósítható meg a dinamikusabban fejlődő országokban. Megfordítva, a különböző *társadalmi rétegek* közötti jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentése vagy távlatilag tekintve megszüntetése könnyebben érhető el dinamikus növekedés alapján. A modern ipari fejlődés óvintézkedések nélkül a környezet gyorsuló szennyeződésére vezet: a környezetvédelemmel kapcsolatos kiadások könnyebben fedezhetők a gyorsan, mint a lassabban fejlődő országokban. A nemzeti gazdaságokra nagy terhet rónak a növekvő hadikiadások, ezek finanszírozása kisebb áldozattal jár a legfejlettebb és a gyorsan fejlődő országokban. Az egyes országok

megítélése egyebek között függ gazdaságuk színvonalától és növekedésük dinamikájától. A gyorsan és kiegyensúlyozottan fejlődő országok nagyobb nemzetközi elismerésre számíthatnak. A dinamikusan fejlődő ország könnyebben, jobb feltételekkel jut hitelhez. Olyan „közhangulat" alakult ki, amelyben az egyes országok növekedési és ehhez kapcsolódó beruházási teljesítménye nyomást gyakorol más országokra: a növekedés ütemét tekintve a lemaradóbb felzárkózásra törekszik, a dinamizmusban mutatkozó lemaradását igyekszik csökkenteni. Ez a törekvés a szocialista országok egymás közti viszonylatában is felismerhető, még erőteljesebb ez a tendencia a szocialista és a kapitalista országok között: itt a növekedési ütem ideológiai tartalmat nyer. Eszerint a szocializmus fölényének – amíg a legfejlettebb országok termelékenységi színvonalának túlszárnyalása be nem következik – a tőkésországoknál gyorsabb növekedési ütemben kell megnyilvánulnia.

A gyors növekedés előnyös lehet a világpiaci versenyben is. Ha a dinamikus növekedés a technika gyors fejlődésén, a dinamikus gyártmányfejlesztésen alapul, ha a hatékonysági követelmények kellően érvényre jutnak, a világpiaci térnyerés is könnyebben valósítható meg: az ilyen ország jobban tud alkalmazkodni a változó világpiaci igényekhez, gyártmányai keresettek lesznek, jobban tudja komparatív előnyeit kihasználni és ilyen előnyöket könnyebben tud kialakítani A gyorsan fejlődő országok részesedése a világpiaci forgalomban rendszerint növekvő irányzatú.

A növekedési ütem nagyságának külön jelentősége van a közepesen fejlett és az elmaradott országokban. Itt a fejlett országokból kisugárzó demonstrációs hatás a fogyasztási színvonal növelését és így a gazdasági növekedés ütemének emelését még fontosabbá teszi. Közepes fejlettségi szinten viszont a relatív lemaradottság és a technikai import alapján nagyobb is lehet a növekedési ütem, mint a legfejlettebb országokban. A növekedési ütem fontossága tehát a fejlettségi gúla csúcsától a gúla talpazata felé növekszik.

A növekedés üteme azonban nem minden, a magas ütem nem öncél. A nagyobb ütem nem feltétlenül jelent jobb teljesítményt, nem azonosítható a gyorsabb társadalmi haladással. Az ütem egyoldalú, mennyiségi értelemben vett erőltetése a gazdasági fejlesztés egész folyamatára nézve hátrányos, mert ilyenkor óhatatlanul háttérbe szorulnak a minőségi és a hatékonysági szempontok. Ilyenkor a gazdaság fejlesztése egyenetlenné válik, egyes szektorok, különösen az infrastruktúra fejlesztése lemaradhat, romlik a beruházás- és tőkehatékonyság, felbomolhat a külső gazdasági egyensúly és a növekedés erőltetése egyébként is ellentmondásba kerül az egyensúlyi kö-

vetelményekkel. A gyors termelésnövekedési ütem romló hatékonyság mellett a lakosság számára annyi, mintha a növekedés lassú volna: a termelő felhalmozás ilyenkor a termelés növekményének nagy részét felszívja.

A hatékonyság romlása a növekedési ütem erőltetése mellett eredhet a gazdálkodás bizonyos hiányosságaiból. Lehet, hogy az eszközök gazdaságos felhasználására szorító tényezők elégtelen erejűek. Ha pazarlóan gazdálkodunk az anyaggal, energiával, a beruházási forrásokkal, illetve a már befektetett állóeszközökkel, a hatékonyság romló irányzatú lesz vagy nagyon alacsony színvonalon mozog. Minél nagyobb gondot okoz a termelésbe fektetett tőke rossz kihasználása, annál nagyobb jelentőségre tesz szert a gazdasági hatékonyság javítása. Ez minden országra nézve igaz. Sehol nem mindegy, hogy egységnyi növekedési utem mekkora beruházási, illetve felhalmozási rátával érhető el, vagy egységnyi értékű terméket milyen értékű anyag- és energiafelhasználással lehet előállítani.

A termelésnek – növekedése közben – az előállított áruk minőségét és választékát tekintve alkalmazkodnia kell a lakosság szükségleteihez. Ezek a gazdasági fejlettség növekedésével együtt mindinkább differenciálódnak és egyre jobban a minőségi termékek felé fordulnak. Ha a termelésnek ez a rugalmas alkalmazkodó képessége hiányzik – például azért, mert túlságosan előtérbe kerül a termelés minél gyorsabb mennyiségi növelésére irányuló törekvés –, a termelés elért növekedési ütemének jóval alacsonyabb társadalmi értéke van: csak viszonylag alacsonyabb végső felhasználásnövekedést tesz lehetővé. Ebben az esetben is romlik a tőkehatékonyság: tetemes értékű eszközök lesznek eladatlan áruk formájában lekötve, túlságosan megnő a készletezés. Ráadásul, ha a termelés rugalmas alkalmazkodása tartósan elmarad, állandóan feszültség jön létre a kereslet és a kínálat között: a tényleges szükségletet kielégítő cikkekkel szemben keresleti túlsúly alakul ki, ami újból és újból az árszínvonal emelkedése irányában hat.

A növekedési ütem problémája nemcsak a gazdasági hatékonyság, valamint a minőség és a választék, a szükségletekhez való rugalmas alkalmazkodás témaköréhez vezet el, hanem a hatékonysággal együtt a *gazdasági egyensúly* kérdését is felveti. Az ütem erőltetése és ezzel egyutt a beruházások túlhajtása, valamint a nem takarékos gazdálkodás a beruházási javakkal – azaz az alacsony hatékonyság – rendszerint *hiányt* teremt a beruházási javak területén, de emiatt bizonyos termékekben hiány lép fel a fogyasztási cikkek piacán is. (Például azért, mert a beruházási javak iránti kereslet

eszközöket, anyagokat von el a fogyasztási cikkek termelésének területéről.)

A gazdasági egyensúlynak minden országban fontos területe a *külső gazdasági egyensúly*. Ennek keretén belül lényeges, hogy nem túl hosszú idő múlva a külkereskedelmi mérleg kiegyenlítődésére garancia legyen, hogy ezt a termelési feltételek változása lehetővé tegye. A kiegyenlítődés feltételeit a termelés korszerűsítése, szerkezetének átalakítása teremti meg. A gazdasági növekedés megszokott üteme nem tartható fenn sokáig jelentős külgazdasági egyensúlyhiánnyal. A külgazdasági egyensúly – különösen az export- és importérzékeny országokban – nagyon fontos eleme a gazdaság egyensúlyi állapotának. Ha ilyen országokban a külgazdasági egyensúlyhiány nagyarányú és már több év óta tart, annak megszüntetése kiemelt feladattá válik. Ilyenkor a növekedési ütem másodlagos jelentőségű a *külgazdasági egyensúly megteremtésével szemben.* A külső gazdasági egyensúly megteremtésének ugyanakkor megvannak a belső gazdasági egyensúllyal kapcsolatos összefüggései is. Szükségessé válhat a nemzeti jövedelem belső felhasználásának csökkentése, a felhalmozás mérséklése, a felhalmozás és a fogyasztás arányának változtatása, a belső pénzügyi egyensúly erősítése és mindezen túl a gazdasági szerkezet átalakítása. Jelentős külgazdasági egyensúlyhiány esetén *általában is az egyensúlyi kérdések kerülnek előtérbe a növekedés ütemével szemben:* még a reálbérek és az életszínvonal növelése is az egyensúlyi helyzet helyreállítására tett erőfeszítések függvénye lesz.

Nemzetközileg is megfigyelhető a növekedés ütemének – a korábbi idők gyakorlatához képest – óvatosabb kezelése a közgazdászok részéről. Ebben a Római Klubba tömörült közgazdászok fellépése is szerepet játszott. Újabban a növekedési folyamattal kapcsolatban világszerte nagy hangsúlyt kapnak az alábbi követelmények:

a) Az országok zömében az anyag- és az energiaigényesség csökkentését lehetővé tevő növekedési utat kell preferálni. (Ezt indokolja az anyag- és energiaárak gyors emelkedése, valamint a kényszerű takarékosság a készletekkel.)

b) A mennyiségi növekedéssel szemben – különösen a fejlettebb országokban – mindinkább előtérbe kerül a növekedés minőségi oldala, vagyis a nagyobb volumenű termelés és fogyasztás mellett és helyett kiemelkedő szerepet kap a szükségletek kielégítése, új, kulturáltabb, jobb színvonalon. Nem a legfejlettebb országok eddigi fogyasztási szokásainak lemásolására kell törekedni. Mindezzel kapcsolatban a növekedési út új típusáról is szokásos beszélni.

c) A gazdasági növekedésnek a környezet megóvásával kell együtt

járnia. A környezet megóvásának költségeivel ugyanúgy számolni kell, mint a termelés költségeivel.

d) Olyan értékelő rendszer kialakítására kell törekedni, amely alkalmas a mennyiségi fejlődésen túl a minőségi előrehaladás, a „gazdasági fejlődés" kimutatására. Ehhez a mutatók egész rendszerére volna szükség. Általános vélemény, hogy a gazdálkodás feltételrendszerének is változnia kell azért, hogy a minőségi értelemben vett fejlődés könnyebben végbemehessen.

Hazánkban – noha nem egyforma mértékben – mindegyik pontnak megvan az aktualitása. Az anyag- és az energiatakarékosság mellett kiemelkedő jelentőségű az állótőke-igényesség csökkentése és általában véve a gazdasági hatékonyság javítása. A minőségi fejlesztés ugyancsak elsőrendű feladat, nálunk ez jelentős részben a gyártmányok kozelítését, felzárkóztatását jelenti a világszínvonalhoz. Szükséges a termelés és fogyasztás mennyiségi fejlesztése is, de nem egyszerűen a legfejlettebb országok egy főre jutó termelésének és fogyasztásának *mennyiségi* behozása és túlszárnyalása a cél. Fokozatosan fel kell zárkóznunk a fejlett országokhoz a technika fejlettsége, a termelékenység színvonala, a gazdálkodás hatékonysága tekintetében. Az már más kérdés, hogy ezen az alapon milyen nagyságú és szerkezetű fogyasztást kell kialakítani, hogy milyen legyen az egyéni és közösségi fogyasztás aránya, mekkora legyen az átlagos munkaidő hossza, illetve a szabadidő jelentősége. Az átlagos munkaidő hosszától függően is lényegesen eltérő lehet az egy főre jutó évi termelés és fogyasztás mennyisége. Végül számolnunk kell a környezetvédelemmel kapcsolatos és valószínűleg növekvő pótlólagos kiadásokkal, bár ezek arányukat tekintve még nem érik el a legfejlettebb országokban felmerülő mértéket. Röviden: a növekedés ütemének lényeges a jelentősége hazánkban is, ezt azonban nem értékelhetjük a minőségi és hatékonysági szempontok figyelembevétele nélkül.

2. GAZDASÁGI NÖVEKEDÉSÜNK ÜTEME 1950-TŐL 1975-IG

Az 1950-től 1975-ig terjedő periódus termelésnövekedési üteméről az 1. sz. táblázat nyújt összefoglaló képet:

1. sz. táblázat

A termelés átlagos évi növekedési üteme az anyagi termelés, az ipar, a mezőgazdaság és a társadalmi végtermék területén

	1950—1975	1950—1960	1961—1970	1968—1975
Anyagi termelés[1]	5,8	5,8	5,6	6,3
Ipari[2]	7,7	8,6	6,8	6,8
Mezőgazdaság	1,1	0,6	0,9	1,6
Társadalmi végtermék[3]	5,7	5,7	5,4	6,2

[1] Termelő szolgáltatásokkal együtt
[2] Építőipar nélkül
[3] Nem anyagi szolgáltatásokkal együtt

A számítás alapja: Az Országos Tervhivatal adatai. Az adatok a hozzáadott értékek alapján vannak számítva. A társadalmi végtermék *mindent magában foglal, a nem termelő szolgáltatásokat is.*

A fenti adatokat a foglalkoztatottság növekedési ütemével kombinálva egyfajta termelékenység növekedési ütemet kapunk, amely csak a foglalkoztatottság változásával számol, de nem veszi figyelembe a munkaidő változását. A termelékenység és a foglalkoztatottság évi átlagos növekedési (csökkenési) ütemét tartalmazza a 2. és a 3. számú táblázat.

2. sz. táblázat

A termelékenység átlagos évi növekedési üteme az anyagi termelés, az ipar, a mezőgazdaság és a társadalmi végtermék területén

	1950 -1975	1950—1960	1961—1970	1968—1975
Anyagi termelés[1]	5,1	5,0	4,7	5,9
Ipar[2]	4,4	3,3	3,7	5,8
Mezőgazdaság	4,5	3,4	4,7	5,5
Társadalmi végtermék[3]	4,9	5,1	4,2	5,5

[1] Termelő szolgáltatásokkal együtt
[2] Építőipar nélkül
[3] Nem anyagi szolgáltatásokkal együtt

A számítás alapja: Az Országos Tervhivatal adatai.

3. sz. táblázat

A foglalkoztatottság átlagos évi növekedési üteme az anyagi termelés, az ipar, a mezőgazdaság és a társadalmi végtermék termelésének területén

	1950–1975	1950–1960	1961–1970	1968–1975
Anyagi termelés	0,7	0,8	0,9	0,4
Ipar	3,2	5,1	3,0	0,9
Mezőgazdaság	–3,3	–2,7	–3,6	–3,7
Társadalmi végtermék	0,8	0,6	1,2	0,7

Forrás Az Országos Tervhivatal adatai

Szembetűnő, hogy 1. A foglalkoztatottság növekedése a *társadalmi végtermék* emelkedésében aránylag mérsékelt szerepet játszott – a létszám növekedése nem érte el az évi 1 százalékot –, de az ipari termelés növekedésében kiemelkedő jelentőségű volt (különösen a negyedszázados periódus első részében). 2. A termelékenység növekedése a mezőgazdaságban jóval nagyobb ütemű volt a termelés növekedésénél, ezért lehetett a mezőgazdaság – elsősorban az ipar számára – fontos munkaerőforrás. Figyelemre méltó még, hogy a mezőgazdaságban a termelékenység növekedési üteme erőteljesen emelkedő irányzatú volt. 3. A termelékenység növekedési üteme szignifikáns javulást mutat az új gazdasági mechanizmus periódusában, különösen az ipari termelés területén.

Külön is érdekes, hogy a termelés és termelékenység imént közölt növekedési ütemei mit érnek nemzetközi viszonylatban. A hivatalos statisztikai adatokra támaszkodva megállapítható, hogy Magyarország a KGST-országok csoportjában mind a termelés, mind pedig a termelékenység növekedési üteme tekintetében nagyjából középen helyezkedik el. A termelés növekedési üteme terén megelőz bennünket Bulgária, Románia és Lengyelország, gyorsabban fejlődtünk viszont az NDK-hoz és Csehszlovákiához képest. Az 1971–1975-ös években megelőztük a növekedés ütemében a Szovjetuniót is, ekkor anyagi termelésünk évi üteme 6,3 százalék, a Szovjetunió nemzeti jövedelmének növekedési üteme 5,7 százalék volt. A termelékenység növekedésében is előttünk jár Bulgária, Románia és az 1970-es években Lengyelország, viszont megelőzzük az NDK-t és Csehszlovákiát. Termelékenységünk növekedési üteme az 1970-es években lényegesen nagyobb volt, mint a Szovjetunióé (1971–1975-ben a szovjet ütem 4,3 százalék, a mienk – az anyagi termelés területén – 6,4 százalék). A termelés és termelékenység növekedési ütemében elfoglalt helyünk KGST-viszonylatban nagyjából megfelel

fejlettségi színvonalunknak. A nálunk gyorsabban fejlődő országok alacsonyabb fejlettségi színvonalon voltak, a nálunk lassabban fejlődők – NDK, Csehszlovákia – magasabb színvonalon.

Nem hallgatható el, hogy a *hivatalos* adatok szerint a növekedési ütemben előttünk járó országok általában nagyobb ütemkülönbséget értek el velünk szemben, mint mi a nálunk lassabban fejlődő országokhoz képest. Az 1971–1977-es periódusban például az átlagos évi nemzetijövedelem-növekedési ütem 10 százalék volt Lengyelországban, 11,3 százalék Romániában és 8 százalék Bulgáriában. Előnyük hozzánk képest 1,7–5,0 százalékos volt. Ezzel szemben ugyanezekben az években a mi előnyünk Csehszlovákiával és az NDK-val szemben csak 0,7 százalékot tett ki. Nagyjából ez a helyzet a termelékenység növekedési ütemében is – *a hivatalos adatokat alapul véve.* Lehetséges azonban, hogy a valóságban a növekedési ütemben előttünk járó országok előnye valamivel kisebb.

Lényegesen befolyásolja a számított termelés- és termelékenységnövekedési ütemeket az árak alakulása. Bizonyos cikkek eltűnnek a piacról, helyükbe hasonló minőségűek lépnek, de már magasabb áron. Itt az áremelés termelés- és nemzetijövedelem-növekedésként jelentkezik, pedig az adott esetekben csak a pénz vásárlóerejének romlásáról van szó. Lényegesen befolyásolja a számított növekedési ütemet az árstruktúra. A foglalkoztatottság szerkezetének megváltozása a ráfordításoknál magasabb árakkal dolgozó ágazatok javára a számított növekedési ütemet lényegesen emeli stb.

Magyarország és a tőkésországok dinamizmusáról: termelésünk növekedési üteme a kapitalista országokhoz képest általában magas volt, lehagytunk ezen a téren sok, nálunk jóval fejlettebb és közepesen fejlett országot. Ezzel szemben gyorsabban növekedett hozzánk képest Japán, két dél-európai ország, Görögország és Spanyolország, továbbá néhány latin-amerikai ország, például Mexikó, és egyes speciális helyzetben levő országok, mint Ázsiában Irán. Nem ennyire kedvező a kép, ha a termelékenység növekedési ütemét hasonlítjuk össze. A termelékenységnövekedési ütem a tőkésországokban inkább az ipari termelés területén számolható, mert jórészt az ipari foglalkoztatottság változásáról állnak rendelkezésre adatok.

Az ipari termelékenység átlagos évi növekedési üteme az

NSZK-ban	4,9 százalék 1960-tól 1976-ig
Olaszországban	4,2 százalék 1961-től 1976-ig
Svédországban	4,5 százalék 1960-tól 1976-ig
Görögországban	6,7 százalék 1962-től 1976-ig
Hollandiában	7,6 százalék 1960-tól 1976-ig
Japánban	7,6 százalék 1960-tól 1976-ig

Hazánkban az ipari termelékenység átlagos évi növekedési üteme 1960-tól 1975-ig – tehát lényegében hasonló periódusban – 5,0 százalékos nagyságot ért el. Ipari termelékenységünk emelkedése tehát nem volt kiugró a fejlett tőkésországokhoz képest, sőt itt a termelékenység egyik-másik fejlett tőkésországban is gyorsabban nőtt, mint nálunk.

Ez különösen akkor problematikus, ha a termelékenység növekedési ütemét relatív fejlettségi színvonalunkkal vetjük össze. Hazánk mind gazdasági fejlettsége, mind az alkalmazott technika általános fejlettségi színvonala tekintetében a közepesen fejlett országok sorába tartozik. A nemzetijövedelem-adatok szerint a mi fejlettségi szintünk a fejlett nyugat-európai tőkésországok átlagának mintegy 40–50 százaléka, az Egyesült Államok fejlettségi szintjének körülbelül 28–30 százaléka.*

A fejlett tőkésországokhoz viszonyított növekedési ütemünk két szempontból is problémát okoz. *Először:* ismeretes, hogy a közepesen fejlett országokban – meghatározott feltételek, például a technikai import alapján – általában kedvezőbbek a lehetőségek a termelékenység növelésére, mint a fejlett országokban. Ezzel szemben

* A 40—50 százalékos, illetve 28—30 százalékos arány azonban nem azt jelenti, hogy az egy főre jutó évente előállított javak és szolgáltatások volumene mintegy egyharmada-fele a Nyugat-Európában és az USA-ban rendelkezésre álló javaknak, szolgáltatásoknak. Mindazok a mutatók, amelyek valamilyen módon kapcsolódnak a hivatalos úton számított és a valutakulcsok alapján közös nevezőre hozott nemzetijövedelem-adatokhoz, a fejlettségi különbségeket a valóságosnál nagyobbnak tüntetik fel. Ennek az az oka, hogy a GDP, illetve nemzetijövedelem-adatok a fejlettségi gúla mentén felfelé haladva egyre nagyobb mértékben felszorzódnak. Mivel a szolgáltatások elszámolt értéke függ a reálbérek nagyságától, a fejlettebb országban ugyanaz a szolgáltatás nagyobb összegben jelentkezik. A szolgáltatások területén foglalkoztatottak aránya a fejlettségtől függően nő, a fejlett ország számított GDP/fő értéke így a szolgáltatások százalékosan nagyobb valóságos aránya miatt is felszorzódik. I. Kravis és munkatársai által végzett számításokból az a következtetés vonható le, hogy hozzánk képest a fejlett nyugat-európai országok hivatalosan számított GDP/fő értéke mintegy 15—20 százalékkal, az Egyesült Államok GDP/fő értéke pedig körülbelül 35—40 százalékkal is felszorzódhat. Ennek megfelelően kisebb a fejlett tőkésországok tényleges előnye. Nincs kizárva, hogy valóságos fejlettségi szintünk az amerikainak nem 28, hanem mintegy 38—40 százaléka, a fejlett nyugat-európai átlagnak pedig 40—50 százalék helyett körülbelül 50—60 százaléka. (Ezt a becslést a Gazdaságkutató Intézet számításai megerősítik.) A felszorzódástól megtisztított GDP/fő adatokhoz azonban kisebb *számított* növekedési ütemek tartoznak, így a különbség felszámolásához szükséges *számítható idő* nagyjából ugyanaz.

termelékenységünk növekedési üteme lényegében megegyezik a nálunk jóval fejlettebb NSZK-ban elért ütemmel, alig haladja meg a világ élvonalába tartozó – ha nem a legfejlettebb – Svédország ütemét, és nagyon elmaradunk a nálunk ugyancsak jóval fejlettebb Hollandia termelékenységének növekedési üteme mögött. A közepesen fejlett országok közül pedig néhányan a miénknél sokkal gyorsabb termelékenység-növekedést érnek el. A fejlett tőkésországokhoz képest nivellálódásunk vagy nagyon szerény ütemű, vagy pedig egyáltalán nem következik be. Ez egyúttal arra hívja fel a figyelmet, hogy a szocialista országokban általános probléma a termelékenység nem elég dinamikus fejlődése. (Ilyen viszonylatban ugyanis termelékenységünk kielégítő dinamikájúnak tűnik.)

Másodszor: fejlettségi szintünkkel együtt technikai fejlettségünk is jelentősen lemaradott a fejlett tőkésországokhoz képest. Termelékenységünk növekedési üteméből arra lehet következtetni, hogy technikai fejlődésünk üteme sem kielégítő, és így technikai fejlettségi szintünkben sem mutatkozik a fejlett tőkésországokhoz képest jelentős ütemű nivellálódás. (Ezt a következtetést a folyamatosan szerzett tapasztalatok igazolják.) A technikai fejlettségi szint lemaradottsága és lassú nivellálódása népgazdaságunkat folytonosan hátrányos helyzetbe hozza.

3. NÖVEKEDÉS ÉS BERUHÁZÁSHATÉKONYSÁG A MAGYAR NÉPGAZDASÁGBAN 1950-TŐL 1975-IG

Nemcsak a növekedés dinamikája érdemel figyelmet, hanem az is, hogy adott növekedési ütemet milyen arányú beruházásokkal érünk el, vagyis, hogy a beruházásoknak hogyan alakul a népgazdasági méretű hatékonysága. A beruházások hatékonyságában mint valami fókuszban jelentkeznek a növekedés területén működő hatékonysági tényezők, s a beruházáshatékonyság hosszú távú alakulásából következtetni lehet a tőkehatékonyság mozgási irányára is. A beruházáshatékonyság színvonalát és mozgási irányát a növekményi tőke-termeléshányadoson keresztül mutatjuk meg, ami nem más, mint a bruttó beruházási ráta és a termelés növekedési ütemének hányadosa. (Angol szóhasználatban Incremental Capital Output Ratio = ICOR.) Ez a mutató közvetlenül a növekedési ütem beruházásiráta-igényességét fejezi ki, de közvetve – a mutató reciprok értéke – beruházáshatékonysági mutatónak is felfogható. Minél alacsonyabb a mutató számértéke, annál nagyobb a beruházások haté-

konysága, a mutató számértékének csökkenése kedvező, javuló beruházáshatékonyság-irányzatot jelent.

A magyar népgazdaságban a beruházások aránya növekvő irányzatú volt az 1950-től 1970-ig terjedő periódusban, és a népgazdasági szinten számított növekményi tőke-termeléshányados is növekvő, vagyis kedvezőtlen irányzatú volt. (Lásd a 4. számú táblázatot!)

4. sz. táblázat

Bruttó beruházási ráta és növekményi tőke-termeléshányados az anyagi termelés, az ipar, a mezőgazdaság és a társadalmi végtermék termelésében 1950—1975-ig[1]
(1972. évi összehasonlító árakon számítva)

	1950–1975	1950–1960	1961–1970	1968–1975
Beruházási ráta[2]				
Anyagi termelés	20,5	17,0	20,9	22,8
Ipar	27,3	30,8	26,6	26,4
Mezőgazdaság	15,0	5,0	16,5	24,9
Társadalmi végtermék	26,2	20,9	25,7	29,6
Növekményi tőke-termeléshányados				
Anyagi termelés	3,53	2,93	3,73	3,62
Ipar	3,55	3,58	3,91	3,88
Mezőgazdaság	13,63	8,33	18,33	15,66
Társadalmi végtermék	4,60	3,67	4,76	4,77
Növekményi tőke-termelékenységi hányados				
Anyagi termelés	4,02	3,40	4,45	3,86
Ipar	6,20	9,33	7,19	4,55
Mezőgazdaság	3,33	1,47	3,51	4,53
Társadalmi végtermék	5,35	4,10	6,12	5,38

[1] Az Országos Tervhivatal adatai alapján.
[2] Befejezetlen beruházásokkal együtt, készletváltozás nélkül a hozzáadott értékhez viszonyítva.

Szembetűnő a beruházási ráta és a növekményi tőke-termeléshányados emelkedő irányzata az 1950–1960-as és az 1961–1970-es periódus között. A beruházási ráta terén kivételt képez az ipar, ahol a 30,8 százalékos magas beruházási ráta az 1950-es évek eleje erőltetett iparosításának a következménye. A növekedés üteme a két periódus között nem tért el számottevően, sőt az anyagi termelés növekedési üteme valamivel alacsonyabb is volt az 1961–1970-es évek között. Az 1968–1975-ös periódusban annyiban jobb volt a helyzet, hogy növekedett ugyan a beruházási ráta, de emelkedett a termelés növekedési üteme is. Különösen jelentős a termelékenység növekedési ütemének emelkedése az új gazdaságirányítási rendszer létrejötte után. Ezért 1968 és 1975 között a növekményi tőke-terme-

léshányados további emelkedése megszűnt, igaz, hogy a *termelés* növekedési ütemének emelkedése ellenére számottevő javulása sem következett be. Szignifikáns azonban a mutató javulása, ha a beruházási rátát a *termelékenység* növekedési ütemével osztjuk, ekkor – különösen az iparban – ugrásszerű a mutató számértékének esése (7,19 helyett 4,55). Abban, hogy az ún. ICOR-mutató növekedése megállt vagy esett a termelékenység növekedési üteme alapján számítva, egyebek között a gazdaságirányítási rendszer változásának hatása mutatkozott meg. (Azonban nemcsak ennek a hatása: az 1968—1975-ös periódusban a munkaerő átlagos létszámnövekedése sokkal kisebb mértékű volt, kevésbé volt lehetséges a termelést létszámnöveléssel emelni.) A mezőgazdaságban nagyságrendi különbség van 1 százaléknyi *termelés- és termelékenység*növekedés beruházásigényessége között. Feltűnő, hogy a mezőgazdaságban az utóbbi alacsonyabb volt az iparhoz képest. Ebből a mezőgazdaság fontos munkaerőforrás szerepe tűnik ki. A mezőgazdasági termelékenységnövekedés beruházásiráta-igényességének gyors emelkedése azonban jelzi, hogy a mezőgazdaságnak mint munkaerőforrásnak a szerepe csökkenőben van.

A beruházások hatékonyságának értékelését is segítik a nemzetközi összehasonlítások, noha itt az összemérést sokkal több probléma bonyolítja, mint a termelés növekedési ütemének összehasonlítása esetében.

Egyebek közt nehézséget okoznak a beruházási javaknak a fogyasztási cikkekhez képest országonként eltérő árarányai vagy az, hogy a szocialista országok többnyire a nettó beruházásokról közölnek adatokat. Országonként az adottságokból következően is más és más a beruházások hatékonysága stb. A szocialista országokról nem is szerepeltetünk összehasonlító beruházáshatékonyság-adatokat, főként az eltérő beruházásicikk-árak és a bruttó beruházásokról szóló értékadatok hiánya miatt. A tőkésországokról közölt adatok is fenntartással kezelendők, *viszonylag* sok tőkésország beruházáshatékonyság-mutatóit ismerve vonhatunk le csak óvatos következtetéseket. (Lásd az 5. számú táblázatot.)

A mi hatékonysági mutatónk a társadalmi végterméket alapul véve az 1961–1970-es periódusban 4,76 volt. Az adatok tanulsága: a tőkésországok többségében hozzánk képest kedvezőbb a növekményi tőke-termelésmutató állása (alacsonyabb számértékű). Fontos, hogy *sok ilyen országot* találunk, és közülük sokban *lényegesen* kisebb a növekedés számított beruházásiráta-igényessége. Még fontosabb, hogy csak az ipari termelést és beruházást figyelembe véve ott is gyakran kisebb a mutató számértéke, ahol a népgazdasági

5. sz. táblázat

Beruházási ráta és novekményi tőke-termeléshányados a tőkésországok termelésében az 1960—1970-es periódusban
(GDP-hez viszonyított beruházások alapján)

	1960-1970	1960-1967	1965-1970
Beruházási ráta			
Ausztria	26,4	26,0	26,7
Franciaország	23,6	22,3	26,0
NSZK	25,0	25,7	24,3
Gorogország	24,0	22,7	25,3
Olaszország	21,0	22,2	19,7
Hollandia	24,9	24,3	25,5
Spanyolország	21,4	21,0	21,8
Svédország	22,4	22,3	22,5
Anglia	17,8	17,2	18,3
USA	16,8	16,8	16,8
Brazília	16,4	17,0	15,4
Japán	32,2	31,8	32,7
Novekményi tőke-termeléshányados			
Ausztria	5,87	5,91	5,45
Franciaország	4,07	3,78	4,31
NSZK	5,21	5,24	5,06
Gorogország	3,12	2,95	3,33
Olaszország	3,96	4,35	3,28
Hollandia	4,53	4,76	4,25
Spanyolország	2,97	2,47	3,46
Svédország	5,21	5,44	4,59
Anglia	6,36	5,55	7,03
USA	3,65	3,43	4,94
Brazília	2,98	4,05	2,03
Japán	2,98	3,15	2,64

Forrás: Yearbook of National Accounts Statistics United Nations 1972

szintű hatékonyság alig különbözik a miénktől, vagy ahol ez még rosszabb is hazánkénál. Hollandiában a számítható ICOR-mutató 1960–1970-ben 4,53 – *valamivel* kisebb, mint Magyarországon –, az iparban számítható mutató viszont 2,66, sokkal alacsonyabb, mint nálunk (3,91). Svédországban a GDP alapján számított mutató 5,21 – magasabb, mint hazánkban –, az iparban számítható mutató viszont 3,26, tehát jóval alacsonyabb, mint a miénk az iparban. Valószínűsíthető, hogy Magyarországon a társadalmi végtermék-érték alapján számított növekményi tőke-termeléshányadost csökkenti a tercier szektor területére irányuló beruházások korlátozása, vagyis az a körülmény, hogy mi jóval kevesebb súlyt helyeztünk a tercier szektor s ezen belül a szolgáltatások fejlesztésére, mint a tőkésország-

gok. A helyzet tehát a következő: a tercier szektor lemaradása árán huzamosabb ideig viszonylag alacsonyabb értékű lehet a növekményi tőke-termeléshányados-mutató, és mi – különösen a szolgáltatások fejlesztésére – kevés beruházást fordítottunk. Mégis, a tőkésországok többségéhez képest hazánkban elég magas a nevezett mutató számértéke. A beruházások hatékonysága tehát – nemzetközi mércével mérve – annak ellenére mérsékelt színvonalú, hogy az igazán tőkeigényes és a kis beruházáshatékonyságú tercier szektor fejlesztésére aránylag kevés beruházást fordítottunk. Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy az elért jelentős fejlődés ellenére növekedésünk hatékonyságával sem lehetünk elégedettek: az anyagi termelés területén egységnyi termelésnövekedést viszonylag sok beruházással érünk el. Ha a beruházások hatékonyságát az anyagi termelés területén nem sikerül javítani, akkor számolni kell a nemzetgazdasági síkú beruházáshatékonyság jelentős romlásával, tehát a tercier szektorba és ezen belül a szolgáltatások területére irányuló beruházások növelése elkerülhetetlen, amelynek pedig közismerten magas a tőke- és beruházásigényessége.

4. GAZDASÁGI NÖVEKEDÉSÜNK ÜTEMÉT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

A növekedés közismerten komplex folyamat, és üteme nagyon sok tényező – technikai, társadalmi-gazdasági-politikai – együttes működéséből származik. Ezek egymásra is hatnak, egymás növekedési hatását erősíthetik vagy gyengíthetik. Ugyanúgy, mint ahogy nem lehet arra válaszolni, hogy egy periódus tapasztalt növekedési ütemében az egyes növekedési tényezők milyen mértékben részesednek, azt sem tudjuk, hogy mondjuk miért pont évi 6 százalék és nem nagyobb vagy kisebb nagyságú volt az ütem. Amiről többet tudunk mondani, a következő: melyek a növekedés ütemét kedvezően vagy kedvezőtlenül befolyásoló tényezők egy-egy adott periódusban? Ezeknek a tényezőknek az ismerete nagyon fontos. A kedvező hatásúak esetleges kimerülése – ha egyéb feltételek nem változnak – az ütem lassulását, a szűk keresztmetszetek egyikének-másikának felszámolása pedig – ugyancsak az egyéb feltételeket adottnak tekintve – a növekedési ütem gyorsulását eredményezi. Nem tudhatjuk, hogy a növekedési tényezők működési feltételeiben bekövetkező változások miatt az ütem lassulása vagy gyorsulása milyen mértékű lesz. A változás irányát és esetleg nagyságrendjét azonban

valószínűsíteni lehet. Ez pedig nagyon jelentős dolog. A következőkben az eddigi növekedésünk ütemét befolyásoló tényezők összefoglalására törekszünk.

Növekedésünk ütemét ösztönző tényezők

Beruházásaink aránya a társadalmi végtermék értékéhez képest nemzetközi mércével mérve *magas*. (Ez az összehasonlítás ismert nehézségei ellenére állítható.) A beruházási arány a felszabadulás előtti időkhöz képest a többszörösére nőtt, sőt ez az arány a felszabadulás után is növekvő irányzatú volt. Ez bizonyos vonatkozásokban előnyös a növekedés üteme számára. Egyrészt jelentkezik benne gazdaságunk magas beruházási, felhalmozási képessége, ami nélkül a növekedés elképzelhetetlen. A nagyarányú beruházások alapján új munkahelyeket létesíthettünk, ahol a már meglevő munkaerőtartalékokat és a növekvő munkaerő-létszámot foglalkoztatni lehetett. A nagy beruházási képesség alapján könnyebben biztosítható az új technika bevitele a termelésbe, a már meglevő berendezéspark modernizálása és bővítése. A termelés strukturális változásai is beruházási igényt támasztanak. A magas beruházási ráta annyiban kedvező tényező, amennyiben a maga részéről teret enged a műszaki fejlődés, a strukturális változások és az új munkahelyek teremtése számára.

Ez az összefüggés azonban nem úgy értendő, hogy egyedül a beruházások arányának növelésével a növekedés ütemét mindig gyorsíthatjuk. A beruházás növekvő aránya *csak akkor* emeli az ütemet, ha ezen az úton gyorsabb technikai fejlesztés valósítható meg, vagy ha vannak beállítható és megfelelően képzett munkaerők, s ha a beruházások révén végrehajtott strukturális változások helyes irányúak, végül ha a beruházások kivitelezésénél érvényesülnek a gazdaságossági szempontok.

Népgazdasági méretekben – különösen a felszabadulás előtti időkhöz viszonyítva – jelentős *műszaki fejlődés* valósult meg, amely megnyilvánul egyebek között a technikai felszereltségi mutatók értékének növekedésében, a kézi munka visszaszorulásában, a termelés szerkezeti változásaiban. A népgazdasági szinten mérhető mintegy évi 5 százalékos termelékenység-növekedés nem lett volna elérhető jelentős műszaki fejlődés nélkül.

A foglalkoztatottak létszáma 1950-től 1975-ig több mint egymillió fővel nőtt, 25 év alatt valamivel több mint 20 százalékkal. A létszámnövekedés részben a korábban háztartásbeli nők munkába állításából adódott. A globális létszámnövekedés jelentős átrétegző-

dést takar. Míg az iparban foglalkoztatottak száma több mint kétszeresére nőtt, a mezőgazdaságban dolgozók létszáma mintegy felére csökkent. Ennek az arányváltozásnak jelentős szerepe volt a népgazdasági síkon számított növekedési ütem alakulásában, azt nem jelentéktelen mértékben emelte. Különösen a 25 éves periódus második felében, az átlagosan teljesített munkaidő csökkent, például a heti munkaidő rövidülése következtében. Mégis a foglalkoztatottak létszámának növekedése miatt a társadalmi munkaidőalap is emelkedett, bár sokkal kisebb mértékben, mint a foglalkoztatottság. A növekedés ütemét kedvezően befolyásoló tényezők közé tartozott a foglalkoztatottak *szakmai felkészültségének* fejlődése, vagyis a személyi tényezőknek nemcsak számbeli növekedéséről volt szó.

A növekedés *értékesítési feltételei* belföldön, valamint a KGST-országok piacán viszonylag kedvezőek voltak. Hazánk az elmúlt periódus jelentős részében az extenzív gazdasági növekedés útját járta. Nagyrészt ez volt a helyzet a többi KGST-országban is. Az extenzív periódusban az igények javarészt mennyiségi értelemben nőnek, ilyenkor aránylag kevés gondot okoz a gyártmányokat jellemző minőségi tényezők alakulása. Ez összefüggésben van azzal is, hogy alacsonyabb életszínvonal mellett az ellátásban inkább a mennyiségi igények kielégítésére kellett törekedni, a fő gond az volt, hogy a termelésnövelés mennyiségi korlátai szabtak határt az igények kielégítésének. A szocialista partnerek jelentős része – hasonló okokból – ugyancsak az import mennyiségi növelésére törekedett, ezért a szocialista relációjú export is gyorsan növelhető volt. Nem állítható azonban, hogy az értékesítés feltételei minden vonatkozásban kedvezőek voltak. A fejlett tőkésországok felé irányuló feldolgozóipari-export növelése főként minőségi okokból mindig akadályba ütközött. Ez sem volt azonban igazi *értékesítési* korlát. Az exportnövelés rendeltetése alapjában véve az *import* finanszírozása volt, tehát az exportkorlát inkább azért okozott problémát, mert nehezítette a *termeléshez* szükséges import növelését. Ez a termelési korlát nem volt jelentős, mert a kezdetben a tőkésországokból származó import a mainál szerényebb arányú volt, és azt nagyrészt a minőségi követelményekkel szemben kevésbé érzékeny ipari és mezőgazdasági nyers- és alapanyag-exporttal finanszíroztuk.

A termelés gyorsan növekvő *nyersanyag- és energiaszükségleteit* nagyrészt a KGST-országokból – főként a Szovjetunióból – származó importból fedeztük. Ez a növekedés ütemét legalábbis két szempontból befolyásolta kedvezően: 1. A nyersanyagellátás túlnyomórészt biztosítható volt a konvertibilis devizabevételek igénybevétele nélkül, vagyis a tőkés relációjú exportnövekedés korlátai

ilyen vonatkozásban nem akadályozták a termelés növelését. 2. A nyersanyagimportért főként a gyorsan növekvő feldolgozóipar termékeivel fizettünk, így a dinamikusan növekvő feldolgozóipari kapacitások megfelelő kihasználása biztosítva volt. A nyersanyagimport és vele együtt a termelés növelését az is megkönnyítette, hogy az elmúlt periódus túlnyomó részében – eltekintve az 1973–1974-ben bekövetkezett világpiaci árrobbanástól – a nyersanyagok és feldolgozóipari termékek ára aránya számunkra kedvezően alakult, azaz a külkereskedelmi cserearányok hazánk szemszögéből nem romlottak, hanem inkább javultak.

Gazdasági növekedésünk számított ütemét lényeges mértékben emelte meg *a termelési és foglalkoztatottsági struktúra megváltozása* az ipar javára a mezőgazdasággal szemben. A közgazdasági irodalom ezzel kapcsolatban arról ír, hogy a növekedési ütem emelkedik akkor, ha a foglalkoztatottság szerkezete megváltozik a mezőgazdasággal szemben nagyobb termelékenységű ipar javára. Ez az ütemtöbblet azonban nagyon problematikus, mert a mezőgazdaság és az ipar egymáshoz viszonyított és számított termelékenységi színvonala nagyrészt attól függ, hogy a belföldi árarányok mekkora új érték realizálását teszik lehetővé az iparban és a mezőgazdaságban. Ha az árak ilyen vonatkozásban a mezőgazdasági termelést diszpreferálják, az ipari foglalkoztatottság arányának növekedése és a mezőgazdasági foglalkoztatottság csökkenése – vagyis a mezőgazdasági munkaerő egy részének átáramlása az iparba – a statisztikailag kimutatott növekedési ütemet emeli. Ez az ütemtöbblet függ a munkaerő-átcsoportosítás sebességétől és az árakban alkalmazott diszpreferencia (vagy az ipar javára alkalmazott preferencia) mértékétől. A mezőgazdasági árak relatív – az iparcikkekhez képest – növelése a kimutatott népgazdasági szintű növekedési ütemtöbbletet csökkenti. Az ipar részarányának emelkedése azonban nemcsak számított, hanem valóságos növekedési ütememelkedést is kivált: 1. Ha az ipari termelés nagyobb részében létezik, vagy érhető el komparatív előny a mezőgazdasági termeléshez képest. Ilyen értelemben az ipar valóban termelékenyebb lehet a mezőgazdaságnál. 2. Mert az ipari termeléssel szemben több tényező miatt – például életszínvonal-növekedés, technikai fejlődés stb. – gyorsabban növekszik a kereslet, mint a mezőgazdasággal szemben. 3. Mert a technikai fejlődés *alapjában véve* az ipari termelésen múlik, s ettől függ a technika mezőgazdasági és egyéb területeken végbemenő fejlődése is. Hazánkban is e három imént említett tényező alapján volt *valóságosan* növekedést gyorsító hatása az ipari termelés és foglalkoztatottság aránynövekedésének.

Növekedésünk ütemét bizonyos fokig emelte, hogy a gazdasági erőforrásokat és a termelés növelésének személyi feltételeit *az anyagi termelésre,* annak is inkább bizonyos területeire koncentráltuk, vagyis *erőforrásokat vontunk el az infrastruktúra,* illetve *a tercier szektor, a szolgáltatások* jó részének fejlesztése elől. A fejlesztés tehát egyenetlen volt. Ezen az úton a gazdasági növekedés ütemét *átmenetileg* fel lehetett gyorsítani. Különben sem okoz mindjárt visszaesést a termelő és a nem-termelő szolgáltatások fejlesztésének elhanyagolása, a telefon-, a víz- és a csatornahálózat, a régi energiahálózat vagy az egészségügyi hálózat korszerűsítésének késleltetése. Ellenkezőleg: az anyagi területekre koncentrált fejlesztéssel az ütem bizonyos ideig növelhető. Ma már azonban egyre inkább hátráltatja növekedésünket az infrastruktúra visszamaradottsága, bár korábban éppen az infrastruktúra „felélése" volt a viszonylag magas ütem egyik tényezője.

A harmadik és a negyedik ötéves terv periódusa – eltekintve az 1974–1975-ös évektől – gazdaságtörténetünk egyik legsikeresebb periódusa volt mind a termelés és termelékenység, mind az életszínvonal növekedése területén. Ekkor gyorsult meg a lakásépítés üteme, ugrásszerűen javulni kezdett a lakosság ellátása tartós fogyasztási cikkekkel, és számos, a népgazdasági fejlődést kedvezően befolyásoló program valósult meg. Ezek közül mindenekelőtt *az energiastruktúra korszerűsítését, a közlekedési struktúra* átalakítását és az *alumíniumipar* programját kell megemlíteni. Az energiastruktúra korszerűsítésével kapcsolatban a szénhidrogének aránynövekedésének volt nagy jelentősége, erre az előnyös szovjet import adott lehetőséget. A munkatermelékenység növekedésével járó emberimunka-felszabadítás az energiaigény növekedésével jár együtt – eddig a fajlagos energiafelhasználás csökkenése az egész világon csak részleges kompenzáló tényező volt.

Kiemelkedően gyors fejlődést ért el az elmúlt tízéves periódusban a mezőgazdaság, aminek a *mezőgazdaság szocialista átalakítása* teremtette meg a lehetőségét. A szocialista országokhoz viszonyítva mezőgazdaságunk mind a termelékenység növekedési ütemét, mind az egy főre jutó termelés színvonalát tekintve a legjobb eredményt felmutató országok közé tartozik. Jelentősen megközelítettük a fejlett nyugat-európai országok terméshozamát a kenyérgabonatermesztés terén, továbbá a kukorica termesztésében. Az állattenyésztésben viszont még mindig nagy a lemaradás, ezen belül azonban igen gyorsan fejlődött a baromfinevelés. A gyors mezőgazdasági fejlődés az 1956 után követett agrárpolitika nyomán jöhetett létre. Az élenjáró nemzetközi műszaki, gazdasági tapasztalatokat a

magyar adottságokhoz jól alkalmazó gazdaságpolitika 1966 után kezdett igazán gyümölcsöző lenni a magyar mezőgazdasági termelésben: éreztették kedvező hatásukat a korábbi évek jelentős beruházásai és a szocialista munkaszervezés előnyei. A mezőgazdaság mind az élelmiszerellátás fejlődésében, mind a népgazdaság külső egyensúlyának biztosításában fontos szerepet játszott.

Nagyon előnyösen befolyásolta gazdasági növekedésünk ütemét és a növekedés hatékonyságát *a gazdasági mechanizmus 1968-ban bevezetett reformja.* A reform bevezetése után a vállalatok jobb gazdálkodása, a piaci kereslethez való rugalmasabb alkalmazkodása következtében a termelés, de különösen a termelékenység növekedési üteme felgyorsult, jobban érvényesültek a vállalatok gazdálkodásában a hatékonysági szempontok, és mindez éreztette hatását a beruházások hatékonyságának alakulásában is. A harmadik és negyedik ötéves tervperiódus sikeres gazdasági fejlődése nem is érthető meg a gazdasági mechanizmus reformjának figyelembevétele nélkül.

Az eddig felsorolt tényezők hozzájárultak ahhoz, hogy gazdasági növekedésünk üteme viszonylag magas legyen. Nem mondható azonban, hogy közülük mindegyik kedvező hatású volt a növekedés folyamatára *minden* vonatkozásban és *hosszú időszakban.* Egészen nyilvánvaló ez az infrastruktúra rovására végrehajtott fejlesztéssel kapcsolatban. Ez rövidebb időszakban is gátolja az életszínvonal növelését, hosszabb periódusban pedig az újratermelés folyamatában okoz zavarokat.

A gazdasági fejlődés dinamikáját korlátozó tényezők

Növekedésünket – különösen a vizsgált periódus első felében – tekintélyes részben az *extenzív* fejlődés jegyei jellemezték. Az extenzív gazdasági növekedést inkább a termelés *mennyiségi fejlesztésére* való törekvés jellemzi, a mennyiségi fejlesztéssel szemben háttérbe szorulnak a minőségi tényezők és a gazdasági hatékonyság javítása. Az extenzív gazdaságfejlesztés lényegében véve addig folytatható, ameddig az igények mennyiségi értelmű kielégítése a fő feladat, amíg: 1. az alapvető fogyasztói igények fokozódó mértékű kielégítéséről és az ehhez szükséges termelés növeléséről kell gondoskodni, 2. a külső piaci keresletet is jórészt a mennyiségi igények jellemzik, 3. nem létszükséglet a minőségi igényeket támasztó külső piacokon a versenyképesség biztosítása. A külső piaci feltételek keményedése és a külső piacokon az exportérdekeltség fokozódása a mennyiségi fejlesztéssel szemben a minőségi fejlesztést helyezi elő-

térbe: ez elkerülhetetlenné teszi az extenzív gazdasági növekedés felváltását az intenzív gazdaságfejlesztéssel.

Az új gazdasági mechanizmus bevezetése előtt – az ún. direkt tervutasításos rendszerben – gazdálkodási rendszerünk inkább a mennyiségi növekedés előmozdítására volt alkalmas. Nem mondható azonban, hogy ekkor az alapjában véve mennyiségi – tehát extenzív – fejlődésnek nem voltak számottevő akadályai. Ilyenek többek között: az 1950-es évek elején a népgazdasági terv túlfeszítése, a gazdaság túlerőltetése, ami kifulladást, megtorpanást, gazdasági bizonytalanságot vont maga után, a beruházások túlhajtása a beruházások túlforgácsoltságára, ez pedig még a mennyiségi növekedésnek is a lelassulására vezetett, a hatékonyság háttérbe szorulása a mennyiségi növekedést is gátolta. A mezőgazdaság terhére történő iparosítás számos vonatkozásban kedvezőtlen eredménnyel járt, hiszen a tartósan gyors növekedés nálunk csak gyorsan fejlődő mezőgazdasági termelés alapján lett volna lehetséges. Az infrastruktúra rovására végrehajtott fejlesztés hosszabb időszakban a mennyiségi növekedést sem erősíti, hanem éppenséggel gátolja. Károsan befolyásolta a gazdasági növekedést az 1950-es évek első felében a kedvezőtlen politikai légkör, 1953-tól 1956-ig a belpolitikai bizonytalanság. (Az 1956 után kialakult politikai légkör viszont kifejezetten kedvezően hatott gazdasági fejlődésünkre.)

Ami a gazdasági fejlődés *minőségi oldalát* illeti, annak végig, de különösen 1968 előtt, számottevő akadályai voltak. Az úgynevezett direkt tervutasításos rendszerben a vállalatközi kapcsolatokra a vertikális szervezettség a jellemző. A tervkötelezettség a termelés mennyiségi növelésére szorítja a vállalatokat, a minőség, a korszerűség fejlesztése háttérbe szorul. A vállalatok a terv könnyű teljesíthetősége és túlteljesítése érdekében minél több munkaerőt és beruházási eszközt igyekeznek szerezni maguknak, ez pedig a termelés mennyiségi növelése felé visz. Az irányító hatóságok a technikai fejlődésben érvényesülő és a minőségi fejlődéshez kapcsolódó számtalan összefüggést átfogni, ellenőrizni nem tudják, ezt a mozgást közvetlenül irányítani nem is képesek. A vállalatok nem a tartalékok, például a meglevő technika termelékenységi potenciáljának gyors kihasználásában érdekeltek, hanem a tartalékok eltitkolásában, mert a nagyobb belső tartalékok alapján a rájuk kirótt termelési tervek lazábbak és könnyebben teljesíthetők lehetnek. Röviden: a direkt tervutasításos rendszer nem az olyan gazdasági fejlődésnek megfelelő gazdálkodási forma, amely a technikai fejlődésen, a korszerűsítésen, a választék fejlesztésén, a minőség folytonos javításán, a hatékonyságon, a fogyasztók igényeihez való rugal-

mas alkalmazkodáson alapul. Nem zárja ki a termelékenység növelését és a technikai fejlődést, de nem az intenzív gazdaságfejlődés adekvát gazdálkodási formája. A direkt gazdaságirányítási rendszerben ezért a minőségi fejlődés és ezzel együtt a technikai fejlődés és a termelékenység növekedése – sajátos tényezőkből eredően – lényegesen lassúbb a lehetségesnél. Így is mondhatjuk: itt a termelékenység növekedésének és a hatékonyság javulásának sajátos korlátai vannak.

Az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmus olyan helyzetet kívánt létrehozni, amelyben a népgazdaság tervszerű fejlődését a közvetett gazdasági szabályzók rendszere biztosítja a vállalatokat kötelező tervutasítások nélkül. Ebben a rendszerben a közvetett gazdasági szabályzók a vállalatokat a nyereségérdekeltségen keresztül a népgazdasági terv teljesítése felé viszik, itt a termelőegységek legfőbb feladata a rentábilis gazdálkodás, s megítélésük legfőbb mutatója a nyereség. Az elvárás az volt, hogy a tervszerű irányítás és az áruviszonyok, a piac aktív szerepe majd szorosan összekapcsolódnak.

Az új mechanizmus bevezetésétől joggal lehetett elvárni, hogy felerősíti a teljesítmény fokozására, a termelékenység növelésére, a minőség, a korszerűség és a hatékonyság javítására irányuló törekvéseket mind a vállalatok, mind pedig az egyes személyek részéről. Ha ugyanis a vállalatok legfőbb feladata a rentabilitás javítása, fejlesztési lehetőségeik pedig a rentabilitás alakulásától függnek, továbbá, ha a dolgozók bérezése is függ a vállalatok nyereségességétől és a vállalati nyereséget csak a termelékenység növelése, a technika fejlesztése, a hatékonyság és a minőség javítása, valamint a piaci igényekhez való rugalmas alkalmazkodás útján lehet növelni, akkor a technika és a termelékenység fejlődésének, a minőség és a korszerűség javulásának népgazdasági méretekben is fel kell gyorsulnia. Ugyanígy a hatékonyságnak makrogazdasági síkon is kedvezően kell alakulnia. Az elmúlt tízéves gazdasági fejlődésben alapvető elem a mechanizmus reformja, annak előrehaladása és megtorpanása.

A gazdasági mechanizmus reformjának bevezetésekor az MSZMP Központi Bizottsága 1966. évi határozatának az új gazdasági mechanizmusra vonatkozó irányelveit a konkrét viszonyok következtében nem sikerült maradéktalanul érvényesíteni. Viszont arra számítottunk, hogy időközben létrejönnek azok a feltételek, amelyek a reform következetes továbbfejlesztéséhez szükségesek. Az elmúlt években azonban többet léptünk hátra, mint előre, irányítási rendszerünk nem az indulásnál elképzelt irányokban fejlődött. 1972–

1973-ban végrehajtott „kiigazításokkal" engedtünk a hatékonysági követelményekből, majd az 1973–1974-es világgazdasági változások hatására fokozódtak a bizonytalansági tényezők: előre kell-e lépnünk, vagy pedig visszafelé, a direkt tervutasításos rendszer irányába? Irányítási rendszerünkkel nemcsak az a probléma, hogy a kiigazításokkal lényegében visszafelé haladtunk, hanem az is, hogy gazdálkodásunk külső és belső feltételeinek változása miatt – külső: a világpiaci versenyhelyzet nehezebbé válása, a világpiaci árarányok drasztikus változása, belső: a munkaerő-források kiapadása – gazdálkodási rendszerünkkel szemben lényegesen magasabbak a követelmények, mint például a mechanizmus bevezetését közvetlenül követő években. Jelenleg a hatékonyságnak, a minőség javulásának, a rugalmas vállalati gazdálkodásnak, a gyártmányösszetétel változásának, a világpiaci versenyképességnek stb. sokkal nagyobb a jelentősége, mint az 1974-es világpiaci árrobbanást megelőző években. A reform bevezetése után a vállalatok kezdték kialakítani önálló gazdálkodásukat, igyekeztek megismerni fejlődésük piaci, technikai, kooperációs feltételeit, lehetőségeit, kialakítani fejlesztési stratégiájukat. Néhány év elmúltával a kezdeményezőkészség lelanyhult, jelentős részben elaludt, a mechanizmus továbbfejlesztésének elmaradása és a visszalépések következtében. A mai konkrét irányítási rendszerünk – amellett, hogy még mindig rugalmasabb, mint az 1968 előtti irányítási rendszer – sok tekintetben gátolja az intenzív gazdasági fejlődés kibontakozását. Éppen azért, mert a jelenlegi körülmények között a minőségi fejlesztésnek sokkal nagyobb a jelentősége, mint az új gazdasági mechanizmus bevezetését követő években és még inkább, mint az új mechanizmus bevezetését megelőző években, továbbá, mert elsősorban azt fontos tudni, hogy a minőségi fejlődést és a hatékonyság javulását *jelenleg* milyen tényezők akadályozzák. Fontos a következőkkel foglalkoznunk: milyen fontosabb tényezők korlátozzák az intenzív gazdasági fejlődés kibontakoztatását a mai gazdasági mechanizmusban. (Eközben nem törekszunk gazdaságirányítási rendszerünk átfogó értékelésére. Az átfogó értékelést és az irányítási rendszer átfogó és távlati továbbfejlesztésére irányuló javaslatot csak külön vizsgálat alapján lehetne megadni.)

AZ ÁRRENDSZERREL KAPCSOLATOS KORLÁTOK

Hazánk nagyon erőteljesen külkereskedelem-érzékeny ország, a termelés nagy hányada fut át a külkereskedelem csatornáin. A külkereskedelemmel érintkező területeken különösen *fontos volna a*

belső árarányoknak a világpiaci-külkereskedelmi árarányokhoz való igazítása. Az úgynevezett külkereskedelmi versenyszférában ilyen árarányok alapján a komparatív előnyben levő gyártmánycsoportok termelésében volna elérhető átlagosnál nagyobb nyereség, míg a komparatív hátrányban levő gyártmányok nyereségessége alacsony színvonalú, esetleg a termelés helyenként veszteséges volna. Az érdekeltség a nagyobb nyereségrátában a termelés szerkezetét a komparatív előnyök felé vinné a vállalatok önálló gazdálkodása és a világpiaci-külkereskedelmi árarányok érvényre jutása esetén. Ezúton javulhatna a gazdálkodás hatékonysága és emelkedhetne a termelés növekedési uteme (feltéve, hogy a termékek minősége is kielégítő ütemben javulna). A külkereskedelmi versenyszférában sem megfelelő azonban a belső árarányok alkalmazkodása a világpiaci árarányokhoz, s ez nagyon gátolja a vállalatok alkalmazkodását a világpiaci követelményekhez.

Az úgynevezett nem külkereskedelmi versenyszférában *a belső ráfordításarányokhoz igazodó árarányoknak kellene érvényesülniük*, ezek a ráfordításarányok és változásaik azonban csak nagyon korlátozottan jutnak kifejezésre. Ez a termelői árak esetében azt jelenti, hogy a vállalatoknál képződő nyereségek csak részben függnek a termelési költségektől és azok alakulásától, vagyis a vállalati termelékenységi tényezőktől. Ilyen körülmények között a nyereség indokolatlanul nagy vagy alacsony lehet. Szükséges ezért az elvonások és támogatások széles körű alkalmazása, ezek elvileg a vállalati tevékenységtől független tényezők miatt realizálódó nyereséget vagy elszenvedett veszteséget vannak hivatva felszámolni. Rendkívül nehéz és nem is lehet azonban kideríteni, hogy a vállalati nyereség mennyiben az ártényezők-preferenciák függvénye. A szubvenciók és az elvonások rendszere talajt teremt a vállalatok és az állam közti alkudozásnak: ezzel is befolyásolható a vállalat nyeresége, a támogatásokkal együtt rentábilis lehet a nem hatékonyan dolgozó vállalat is, az elvonással pedig gyakran a valóban jól dolgozó vállalat többletnyereségét csökkentik. Ilyen körulmények között a nyereség nemcsak a termelékenység és hatékonyság stb. növelésével javítható, s a támogatások és elvonások túlburjánzása a hatékony fejlesztésre irányuló törekvést fékezi.

Az árarányok csak kevéssé tükrözik a piaci értékítéleteket és azok változásait. A piaci értékítéletek miatt a minőségileg jobb vagy rosszabb, a piaci kereslethez képest sok vagy kevés eladásra szánt árufajták árának felfelé vagy lefelé el kell térnie a ráfordításarányoktól. Az áreltérítések azonban nem egyszerűen a piaci értékítéletek szerint alakulnak, hanem egyebek között a fix árak még min-

dig túlságosan magas aránya, vagy a túlságosan széles körben alkalmazott preferenciák miatt. A piaci értékítéletek mellőzése gátolja a minőség javítását, a piaci hatások közvetítését a termelésre és annak szerkezetére, ami több áttételen keresztül fékezi a növekedés ütemét, rontja a gazdálkodás hatékonyságát.

Konkrét gazdálkodási rendszerünkben *a ráfordításarányos árak* gyakran még a külkereskedelmi versenyszférán kívül *sem szolgálhatnak az ármegállapítás kiindulópontjául.* Vállalati szervezetünk túlzottan koncentrált. A korábbi direkt tervutasításos rendszerben éppen a monopolista vállalati pozíciók kialakítása volt kívánatos: a tervutasítások ellenőrzése sokkal könnyebb volt erőteljesen koncentrált vállalati szervezet mellett, mint ágazatonként, termékcsoportonként sok egymástól független vállalat működtetésével. A túlzottan koncentrált vállalati szervezet a reform bevezetése után is megmaradt. *Ha egyetlen monopolista pozíciójú vállalat ráfordítása az ármegállapítás kiindulópontja,* akkor a rossz munkateljesítmény is társadalmi elismerést nyerhet, ezzel is átlagos vagy esetleg nagyobb nyereséghez lehet jutni, újból hiányzik a teljesítmény növelésére irányuló feszítő erő: gyenge minőségű áruval is tisztes haszonhoz lehet jutni. A helyzeten javítana a világpiaci értékítéleteknek az árakban való érvényesítése, a külső piaci hatások ráengedése a vállalatokra. Erre azonban különböző okok folytán – például strukturális okok, foglalkoztatási problémák, a külgazdasági egyensúly hiánya stb. – egyelőre csak szerény mértékben van lehetőség, ezen a téren csak fokozatosan haladhatunk előre.

Konkrét árképzési rendszerünkben *a termelési eszközök ára a fogyasztási cikkek árához képest viszonylag magas.* Emiatt a termelési eszközök – köztük beruházási javak – ára drága a nominális bérekhez képest, az utóbbiak ugyanis egyebek között a fogyasztásicikk-áraktól függnek. Mivel a vállalati tevékenység közvetlen célja a nyereség növelése, a beruházási javak viszonylag magas ára akadályozza az élőmunka helyettesítését a technikával. Ez fékezi a termelékenység növekedését és megnehezíti a munkaerőgondok enyhítését.

A ráfordításarányoktól túlzott mértékben eltérő árarányok, az elvonások és dotációk túlburjánzása nagyon megnehezíti a gyártmányok valóságos költségeinek megállapítását, akadályozza a tisztánlátást, a komparatív előnyök és hátrányok megkeresését. Nem mindig az a gazdaságos vagy gazdaságtalan, ami relatíve alacsony vagy magas névleges költséggel állítható elő. Az áreltérések, valamint az elvonások és támogatások nagysága annyira jelentős, hogy könnyebb a komparatív előnyök vagy hátrányok megkeresése közvetett úton,

az úgynevezett műszaki-gazdasági paraméterek segítségével, mint az aktuális árak, árarányok alapján. A tisztánlátás hiánya akadályozza a gazdaságossági szempontok érvényesítését, a termelési struktúra kedvező irányú változtatását, és így fékezi a növekedés utemét.

A VÁLLALATI ÉS A SZEMÉLYI JÖVEDELMEK DIFFERENCIÁLODÁSÁVAL KAPCSOLATOS KORLÁTOK

Normatív szabályozás esetén a vállalatok nyeresége gazdasági tevékenységük hatékonysága szerint differenciálódik. A jól, hatékonyan dolgozó vállalatok az átlagosnál több, a rosszul működők kisebb rátájú nyereséget realizálnak. Normatív szabályozás mellett a jobb vállalat a nagyobb nyereségráta alapján gyorsabban is fejlődhet, részben saját nyereségének felhalmozása, részben annak alapján, hogy könnyebben jut hitelhez. Ha a hatékonyan dolgozó vállalatok fejlődése átlagon felüli, ez végül is a népgazdaság gyorsabb és hatékonyabb növekedését eredményezi. Az árrendszer fogyatékosságai azonban széles körű pénzügyi megkülönböztető intézkedéseket szülnek, és nem lehet megállapítani, hogy ezek a megkülönböztetések milyen mértékben indokoltak. *A túlburjánzott individuális jövedelemszabályozás* végső soron *a vállalatok tényleges gazdálkodásán alapuló kívánatos jövedelmi differenciálódást korlátozza,* az átlagon feluli tevékenységen alapuló nyereséget gyakran elvonják, a nem gazdaságosan működő vállalatok tevékenységét pedig a támogatásokkal fenntartják. Ez objektíve a hatékonyság és a teljesítmény növelésére irányuló törekvések korlátozására vezet.

Az új gazdasági mechanizmus keretében életbe lépett szabályozó rendszer lényeges eleme volt, hogy a vállalatok bérugyi lehetőségei függtek a vállalatok jövedelmezőségétől. Elvileg a hatékonyabban működő vállalatok dolgozói magasabb bérekben részesülhettek, reálbérük gyorsabban nőhetett, mint a rosszabbul dolgozó, a nyereséget lassabban növelő vállalatok munkásainak, alkalmazottainak bére. A nyereségtől függő differenciálódás a különböző vállalatok között az új mechanizmus első éveiben valóban be is következett. A létrejött eltérések egy része csak nehezen volt akceptálható vagy igazságosnak mondható. A kötött árakkal dolgozó vállalatok dolgozói eleve hátrányban voltak a szabad árformába sorolt árukat termelő vállalatokkal szemben. A KGST-árakkal dolgozó vállalatoknál a jövedelmezőség sok vonatkozásban az állami szervek egyedi elhatározásaitól függött. *A vállalati autonómia sem bontakozott ki a reform koncepciójának megfelelő mélységben:* a vállalatok ak-

cióit gyakran felettes minisztériumok kezdeményezték. Ezért a vállalatok jövedelmezősége többé-kevésbé a felettes hatóságok intézkedéseinek volt tulajdonítható. A dolgozók tartalmas részvétele a vállalatvezetésben akadályokba ütközött, pedig ez is feltétele a bérek és a vállalatok nyeresége közti összefüggés érdemi érvényesítésének.

Az állami gazdaságirányító szervek a béremelés ütemének vállalatok közötti differenciálódását korlátozni kezdték a *bérügyi preferenciák* rendszerével. Elvileg azok a vállalatok részesülhettek preferenciában, amelyek tőlük független, objektív okok miatt maradtak le a béremelési lehetőségekben. Az objektív és szubjektív okok szétválasztására azonban az esetek nagy részében nincs lehetőség. A preferenciarendszer, továbbá az egyéb szabályozók, például az ár- és adórendszer úgy működtek, hogy a vállalatok nagyjában-egészében kiegyenlített bérügyi lehetőségekhez jutottak. Időközben a külkereskedelmi cserearány-változások hatására az átlagos reálbérnövelés lehetőségei is kisebbek lettek. Lassúbb reálbérnövekedés mellett a vállalatok közötti bérdifferenciálás lehetőségei többnyire korlátozottabbak. Ha a különböző vállalatokban a differenciált bérnövelés lehetőségei korlátozottak, akkor kevésbé lehet a valóban hatékonyan működő vállalatok kollektíváit a teljesítmény további növelésére ösztönözni, hiszen gyengébb teljesítménnyel is átlagos bérnövekedést lehet elérni.

Bérszabályozásunk általános problémája, hogy az a *nivellálódás* irányában van beállítva. Az olyan vállalatokban pedig, ahol a kiugró eredmények alapján évről évre nagyobb béremelést lehetne biztosítani, az irányító hatóságok informális beavatkozása szab korlátot a nagyobb arányú béremelésnek. Ez szerepet játszik abban, hogy a gazdaságos tevékenységen alapuló rentabilitás javítása háttérbe szorul, és alapvető jelentőségűvé válik a preferenciák megszerzése. Ez kedvezőtlenül hat a növekedés ütemére.

A reform első éveiben még széles tartományhatárokkal operáló bértétel-szabályozást alkalmaztunk, ami lehetőséget adott a vállalatoknak arra, hogy az alapbérekben azonos besoroláson belül erőteljes ösztönző differenciákat érvényesítsenek. Később, az 1970-es évek elején érvényre jutó bérdifferenciálódás láttán az MSZMP Központi Bizottsága 1972. évi őszi határozata megfogalmazta azt a követelményt, hogy a szakmai bértételek szűkebb tartományhatárokat foglaljanak magukban. Ezt csak úgy lehetett megvalósítani, hogy a tartományhatárok *alsó* határát emelte fel, ami a vállalatokat az alacsonyabb besorolású, így többnyire a gyengébb teljesítményű munkák alapbéreinek számottevő emelésére készteti. Az ala-

csony besorolású dolgozók alapbérének mintegy kötelező jellegű emelése elvonja a források egy részét a magas színvonalú munkavégzés honorálása elől. A bérnivellációs tendencia kedvét szegi a magas teljesítményre képes dolgozóknak, és fennáll a veszélye, hogy a teljesítmények is kiegyenlítő tendenciát vesznek fel, mégpedig viszonylag alacsony szinten.

Bérezési rendszerünk további hibája, hogy *kevés figyelmet fordít a műszaki-gazdasági apparátushoz tartozó dolgozók* teljesítményére, pedig az a réteg befolyásolja a legnagyobb mértékben a termelékenység szintjét és alakulását. Az ide tartozó dolgozók nem feltétlenül vezető állásúak, de munkakörüknél fogva kiemelkedő befolyást gyakorolnak mind a technikai fejlesztésre (gyártmány- és gyártásfejlesztők, beruházók, technológusok, piackutatók stb.), mind a meglevő technikában levő termelékenységi potenciál kihasználására (szervezők, munkaügyi szakemberek, karbantartók, anyagellátással foglalkozók stb.). Ennek a kategóriának alacsony a bérszintje, a nem vezető állású mérnökök keresete például alig haladja meg a szakmunkásokét. Ez a helyzet kontraszelekciót eredményez a személyi összetételben. A jutalmak nem számottevőek. A munkahelyi vezetők ezért nem is támaszthatnak velük szemben megfelelő követelményeket. A tőkésországokban ennek a rendkívül fontos szerepet betöltő rétegnek az általános anyagi helyzete sokkal jobb. Nem kellő megbecsülésük biztosan szerepet játszik abban, hogy a találmányi bejelentések száma hazánkban – nemzetközi mércével mérve – rendkívül alacsony (a szocialista és tőkésországokhoz viszonyítva is).

Hazánkban kezdettől fogva érvényesült a lakosság fogyasztása egészén belül a társadalmi juttatások részesedése növekedésének a tendenciája, amely lényegében helyeselhető. Sőt, a társadalmi juttatások további növelését indokolja a régi nyugdíjasok javadalmazásának kívánatos emelése vagy a családi pótlék növelése. Nem hallgatható el azonban, hogy a társadalmi juttatások arányának emelkedése a reálbérek növelésének lehetőségét rontja, különösen akkor, ha a lakossági fogyasztás növekedését például a külgazdasági nehézségek is korlátozzák. A munkakedv fokozásának viszont alapvető feltétele, hogy jó munkavégzés esetén a reálbérek érezhetően növekedjenek. Indokolt ezért fellépni *a társadalmi juttatások növelésének egyoldalú preferálásával* szemben, és nagyobb figyelmet kellene fordítani a társadalmi juttatások *belső átcsoportosításának* lehetőségeire.

Korábban a marxista–leninista közgazdasági szemlélet, de nagyon gyakran a polgári közgazdaságtan és üzemgazdaságtan is, a nagyüzem, a nagyvállalat feltétlen fölényét hangsúlyozta a kis- és a középüzemmel, vállalattal szemben. A nagyüzemi termelés fölénye sok területen vitathatatlan, például a tömegtermelés területén az olyan termékeknél, ahol a szükségletek tömegméretekben és kevésbé változékony formában jelentkeznek. Akkor azonban, amikor a szükségletek elég jelentős része egyedi, minőségi, kis sorozatban előállítható termékek felé fordul, amikor a szükségletek elég nagy részére a változékonyság jellemző, a gyors változóképesség, az igényekhez való rugalmas alkalmazkodás jelentősége nagyon megnövekszik. A kis- és a középüzemek vannak többnyire előnyben a háttéripar területén a féltermékek, az alkatrészek gyártásában. A technikai haladás számos olyan változást eredményezett, amelyek előnyösek a kis- és középvállalatok számára. Korunkban a nagy ipari késztermékgyártó monopóliumok pozíciója sem érthető meg az alkatrészeket, a részegységeket gyártó kis- és középüzemekből álló háttéripar nélkül.

Hazánk gazdaságára az erőteljes vállalati centralizáció jellemző. Iparszervezetünk sajátos gazdaságtörténeti okokból már a felszabadulást megelőzően is nagyon centralizált volt, ennek mértéke a szocialista fejlődés során tovább növekedett. (A szocialista iparosítás keretén belül elsősorban a nehézipari *tömegtermelés* kapacitását szélesítették, a munkaerők viszonylag alacsony szakképzettsége tömegesen termelhető gyártmányok honosítását tette lehetővé, a műszakilag képzett, politikailag is megbízható káderek alacsony száma is a nagy vállalati keretek létrehozását indokolta.) Fontos szerepet játszott az ipar vállalati centralizációjában a tervutasításos rendszer. A kis- és a középvállalatoknak a részletes tervutasításokat meghatározni rendkívül aprólékos és nehéz feladat. Egyszerűbb az utasításokat a nagyvállalatoknak kiadni, továbbá a tervet ellenőrizni. Elősegítette a centralizációt a meggyőződés is a nagyvállalatok feltétlen fölényében.

Az ipar nagy szervezeti átrendezését 1962 és 1964 között hajtottuk végre: a tervutasításos rendszer következményeihez igazodva vállalatokat vontunk össze. Hazánkban az üzemi koncentráció is magas fokú, még nagyobb a koncentrációs fok vállalati viszonylatban (jelentős részben az összevonások következtében). Az üzemi koncentráció nagyobb, mint például a koncentrált iparral rendelkező

NSZK-ban, a vállalati centralizáció pedig sokkal nagyobb mértékben haladja túl az üzemi koncentrációt, mint bármelyik fejlett tőkésországban.

A gazdasági mechanizmus reformját nem követte a vállalati decentralizáció, pedig a reform konkrét célkitűzései tulajdonképpen aktuálissá tették a kis- és a középvállalatok súlyának növekedését az iparban. A vállalati decentralizáció elmaradásának számos hátrányos következménye van:

– A gazdasági növekedés extenzív útjának kimerülése miatt mindinkább a kvalifikált munkát igénylő, szellemi tőkét magába foglaló termékek előállítása felé kell fordulni. Ez nem kis részben az egyedi és a kis sorozatban gyártható termékek kibocsátására alkalmasabb kisebb vállalatokban szervezhető meg jól. Kívánatos a tipizált részegységek, alkatrészek specializált gyártásának megszervezése, erre is inkább kisebb vállalatok alkalmasak.

– Megnő a kockázatokat vállaló innovációk jelentősége, az ilyen innovációkat kezdeményező vállalatok versenyeztetésére van szükség. Erre a feltételek nincsenek meg a kis- és a középvállalatok csekély száma miatt.

– Az életszínvonal növekedésével együtt fejlődő, differenciálódó, specializálódó fogyasztói igények kielégítése sem várható egyedül a nagyvállalatoktól, azok nem is tudnak az *egyedi* igények kielégítésére a gazdasági szempontok fenntartása mellett ráállni. Vagyis a kis- és a középvállalatok hiánya akadályozza a piaci egyensúly kialakítását.

– Az új gazdasági mechanizmus előirányozta a piaci mechanizmus beillesztését a tervgazdaság kereteibe. Ez feltételezi a piaci versenyt, ezt pedig akadályozza a vállalati decentralizáció elmaradása. A jelenleg érvényesülő automatizmus inkább a további vállalati centralizáció felé visz. (A munkaerő-szerzésnek ma egyik legegyszerűbb formája más vállalatok beolvasztása. A kooperáció terén jelentkező nehézségeken is lehet beolvasztással segíteni. Ha új kooperációs partner hiányzik, a beolvasztás biztosítja, hogy a vállalatokon belül elhelyezkedő új üzem a szükséges kooperációs terméket előállítsa.)

Mindez – az innovációs korlát, az ellátási korlát, a részegységek, az alkatrészek specializált gyártásának korlátja, a piaci verseny korlátozott volta – a gazdasági növekedés ütemét és a hatékonyság javulását mérsékli.

Tervgazdálkodásunk kezdeti időszakában elég általánosan elfogadott volt az a felfogás, hogy a beruházások volumenének és arányának növelésével mindig el lehet érni a gazdasági növekedés ütemének gyorsulását. Minthogy ebben az időben a növekedés ütemének emelése a legfelsőbb állam- és pártvezetés kiemelt fontosságú célkitűzése volt, erőteljes törekvés érvényesült a beruházások arányának növelésére. Az 1950-es évek második felétől kezdve viszont igen fontos, tudományosan is megalapozott felismerésként kezdett teret nyerni, hogy *a)* a felhalmozás csak szűk korlátok között növelhető a fogyasztás rovására, a felhalmozás növekedésének korlátot szab az a követelmény, hogy a lakosság fogyasztását nagyjából rendszeresen növelni kell, *b)* hogy a népgazdaság nem képes a gyorsan növekvő beruházás hatékony megvalósítására és az így létesített új objektumok hatékony bekapcsolására az újratermelési folyamatba, *c)* hogy a beruházások arányának növelése csak meghatározott feltételek esetén képes a növekedési ütem emelésére: lényegében véve akkor, ha vannak megfelelően képzett, pótlólagosan beállítható munkaerők, ha a beruházások arányának növelése a műszaki fejlődés gyorsítását teszi lehetővé, s ha az utóbbinak a gyorsulása kívánja meg a beruházások arányának növekedését. Annak ellenére, hogy ez a felismerés elterjedt, és a felső állami és pártszervek az ütem erőltetése helyett fokozatosan a kiegyensúlyozott gazdasági fejlődés megvalósítására törekszenek, továbbra is fennmaradt a beruházások túlfűtöttsége. Ez megnyilvánul abban, hogy a jóváhagyott beruházási célok tényleges ráfordításigénye folytonosan túlszalad a beruházási kapacitások növekedésén, más szóval, a beruházási elkötelezettség dinamikája időről időre felülmúlja a beruházási kapacitások bővülését. Ez számos igen hátrányos következménnyel jár gazdasági növekedésünknek mind a dinamikájára, mind hatékonyságára nézve, emellett gazdasági helyzetünket egyéb vonatkozásokban is rontja. Feltűnő még, hogy a beruházási túlfűtöttség a gazdasági mechanizmus 1968-ban bevezetett reformja előtt és után is lényegében egyforma erővel jelentkezik.

A direkt tervutasításos rendszerben az üzemek, a vállalatok és közvetlen felettes szerveik részéről nagyon erőteljes beruházási törekvés nyilvánul meg. Ez visszavezethető arra, hogy a vállalatok megítélésének legfontosabb mércéje a terv teljesítése volt, a terv teljesítését és túlteljesítését pedig megkönnyítette a több beruházás szerzése. Pénzügyi szempontok nem korlátozták a beruházások nö-

velésében való vállalati érdekeltséget, például a beruházások ingyenessége következtében. Az állóalapok és a vállalati méretek növekedése ugyanakkor erősítette a vállalatok pozícióját, vezetőinek tekintélyét.

A vállalat irányítói sokféle eszközzel rá tudták venni a központi szerveket beruházási igényeik jóváhagyására. A beruházási ráfordítások alátervezésével, a nélkülözhetetlen kapcsolódó beruházások „kifelejtésével", a tervezett beruházás várható eredményességének túlbecsülésével a javasolt beruházást könnyebben elfogadtatták. Ugyanakkor az irányító hatóságok is gyakran felkarolták az ambiciózus beruházási törekvéseket: ilyen úton a vállalatokra kirótt terveket könnyebben elfogadtatták. Az eredmény a tényleges beruházási elkötelezettségnek a beruházási kapacitásnál – egyúttal a középtávú tervekben rögzített beruházásoknál – gyorsabb ütemű növekedése, ami a beruházási elkötelezettségekhez képest a beruházások teljesítésének elmaradásához, a beruházások elaprózásához, a túl sok új beruházás kezdése miatt a befejezetlen beruházások állományának növekedéséhez, a beruházások átlagos átfutási idejének elnyújtásához vezet. A beruházási túlfűtöttség sajátos beruházási ciklusban is megnyilvánul: a beruházási teljesítésnek vagy legalábbis a beruházási elkötelezettség növekedésének a hullámzásában. A beruházások ugyanis nem nőhetnek folytonosan gyorsabban a beruházási kapacitásoknál, ezért időnként visszafogásukra van szükség. A mozgás alapja lényegében véve a következő: az irányító hatóságok a beruházási koefficiensek – adott termelésnövekményhez szükséges beruházási ráfordítások – nagyságát lényegében véve nem ismerik, azt ellenőrizni kielégítő mértékben nem tudják, de ők döntenek a beruházások elosztásáról. A vállalatok pedig a beruházásokkal semmi kockázatot nem vállalnak, a takarékoskodás a beruházásokkal nem érdekük.

Az új gazdasági mechanizmusban a vállalatok formálisan a beruházási források tekintélyes hányada felett rendelkeznek, ugyanígy formálisan elég magas – mintegy 50–55 százalékos – a vállalati döntésű beruházások aránya. Valójában a beruházási döntések decentralizáltsága jóval kisebb mértékű. A vállalati beruházási alapok túlzottan nagy hányadát vonják be a központi beruházási programok megvalósításába, emellett túl nagy számú és a beruházási kapacitások igen nagy részét lekötő központi fejlesztési program születik. A vállalatok ugyanakkor a saját kezdeményezésű beruházásaikhoz gyakran kénytelenek állami beruházási támogatást igénybe venni – aminek szükségességét sokféleképpen tudják bizonyítani –, a beruházási támogatások visszterhessége azonban formális. (A

támogatás összegét a beruházás hatására létrejött többletnyereség adójából kell visszafizetniük, de sokszor még ilyenfajta visszafizetési kötelezettség sem köthető ki.) A beruházások kockázata ezért nem számottevő, egyébként is a vállalatok számíthatnak az állam támogatására: a nem gazdaságos tevékenységet – egyebek közt beruházási tevékenységet – folytató vállalatokat az állam úgysem hagyja elsorvadni. (Lásd ismét a széles körű állami támogatások rendszerét.) A központi beruházási programok és a vállalatok beruházási tevékenységének következtében ezért tovább él a beruházások túlfűtöttsége.

A beruházások túlfűtöttsége a gazdasági növekedést részben a hiánygazdaság kialakítása útján befolyásolja. (A hiánygazdaság létéért nem egyedül a beruházások a felelősek. Hasonló hatást vált ki a túlzott vállalati centralizáció, továbbá a külső piaci hatások korlátozása.) Hiány jön létre elsősorban a beruházási javak piacán, hiszen a beruházások növekedése ismételten túlhaladja a beruházási kapacitások emelkedését. A fogyasztási cikkek piacán is lehet bizonyos feszültség, mert a beruházási kapacitások erőltetett növelése inputokat vonhat el a fogyasztási cikkek termelése elől. A fogyasztási cikkek termelésnövekedése ilyenkor lelassul, és ezt az árak növelésével vagy a nominálbérek növekedésének mérséklésével különböző okokból – például politikai megfontolásból – nem mindig lehet megfelelően ellensúlyozni. Hiány jöhet létre fogyasztási cikkekben akkor is, ha a beruházások növelését nagyobb arányú beruházásicikk-importtal fedezik a fogyasztásicikk-import rovására, vagy a növekvő arányú beruházási jószág-importot növekvő arányú fogyasztásicikk-exporttal fedezik. Az új gazdasági mechanizmus bevezetése után lényegesen visszaszorult a hiánygazdaság a fogyasztási cikkek területén, bár nem szűnt meg teljesen.

A szocializmus építésének kezdeti szakaszában a hiánygazdaság létét normális, sőt bizonyos vonatkozásban kedvező állapotnak tekintették: „A hiány zöld utat jelez a termelés növelése számára." „A hiány tanúsítja, hogy a szocialista bővített újratermelést nem korlátozza a termelés és fogyasztás ellentmondása." Ma senki sem vitatja, hogy a hiánygazdaság negatív jelenség, és fontos felismeréssé vált, hogy ez végül is a gazdasági növekedés ütemének és hatékonyságának csökkentését okozza. Néhány fontos összefüggés ezzel kapcsolatban:

– A hiánygazdaság talaján – mert nincsenek megfelelő tartalékok – a vállalatok a kereslet növekedésére egyoldalúan áremeléssel reagálnak, miközben az áremelést rendszerint nem követi a kínálat növekedése. Ezért az árak rendszerint az államilag megállapított

limiten vannak, ritkán fordul elő, hogy azok újból a limit alá csökkenjenek. A kínálat rugalmatlansága egyrészt az általános áremelkedés egyik fontos tényezője, másrészt a lakosság szükségletei kielégítésének akadálya, végül fékezi a gazdasági növekedés dinamikáját is. (A kínálat növekedésének korlátja egyben korlátozott termelésnövekedést jelent.) Lényeges dolog, hogy ugyanekkor termelői kapacitások vannak haszontalanul lekötve egyéb területeken. A kínálat sok helyütt azért rugalmatlan, mert a kapacitások elosztása rossz.

– A hiánygazdaság kedvezőtlen talajt teremt a technikai fejlődés számára: *a)* a vállalatok kínálati monopolista pozíciója az érdekeltséget háttérbe szorítja a technika fejlesztésében, a gyártás- és gyártmánykorszerűsítésben, *b)* a hiánygazdaság miatt nehézségbe utközik az import ellentételezése. ez gyakran korlátozza a valóban korszerű és viszonylag drága technika importját.

A beruházási túlfűtöttség egyéb vonatkozásban is korlátozza a növekedési ütemet. Ez különösen akkor nyilvánvaló, ha annak a beruházások hatékonyságára gyakorolt hatását is számításba vesszük. Néhány fontos és időről időre tapasztalható összefüggés:

– A beruházási túlfűtöttség jelentős részben a beruházási elkötelezettségnek a beruházási kapacitáshoz képest gyorsabb növekedésében jelentkezik. Több beruházást kezdenek el, mint amennyit a beruházási kapacitások – adott periódusra számítva – lehetővé tennének. A beruházási teljesítések azonban végül is nem növekedhetnek gyorsabban, mint a beruházási kapacitások. Az eredmény a beruházások szétforgácsolódása és a beruházások átfutási idejének meghosszabbodása, ez utóbbinak nemzetközi mércével mérve túl hosszú az ideje. A hosszú átfutási idő következménye, hogy a beruházások teljesítése után az indulásnál még korszerűnek számító technika elavultnak, vagy csak átlagosnak számít. Ez egyet jelent azzal, hogy gazdaságunk új értéket teremtő képessége a lehetségeshez képest csak lassan növekszik, legalábbis nemzeti jövedelmünk színvonala – annak reálértéke – folytonosan alacsonyabb, mint amekkora kisebb átfutási idő alapján lehetne. Nem realizálhatjuk az új gyártmányok gyors előállítása folytán egyébként elérhető extraprofitot.

– A beruházások hosszú átfutási ideje miatt a beruházott tőke hosszú idő elmúltával hoz csak eredményt. Ez egyet jelent a termelés tőkeigényességének és a növekményi tőketermelés-hányadosnak a magasabb színvonalával, tehát a beruházások és a tőke viszonylag alacsonyabb hatékonyságával. Ezért az adott növekedési ütem az ország beruházó képességét jobban igénybe veszi. és megfordítva,

az adott nagyságú beruházás magasabb tőketermelés-hányados esetén kisebb növekedési ütemet tesz lehetővé.

– A beruházási túlfűtöttség feltételezi, hogy az adott beruházási kapacitáshoz képest túl sok beruházást kezdenek meg, túlságosan nagyarányúvá válik a befejezetlen beruházások állománya. Ez azt is jelenti, hogy a korábbi beruházási döntések nagymértékben determinálják a beruházási erőforrások jelenlegi felhasználását. Így a beruházási döntéshozatal, a beruházások allokációja rugalmatlanná válik, kevesebb lehetőség nyílik a műszaki fejlődés új irányzatainak meghonosítására az új beruházások gyors megvalósítása útján.

Sajátos paradoxonnal van tehát dolgunk: a beruházások arányának növelésétől mindenki a növekedési ütem gyorsulását várná. Ez az aránynövekedés képes is gyorsítani a fejlődést, amíg nincs szó beruházási túlfűtöttségről. (Amíg tehát a nagyobb beruházás modernebb berendezések, technológiák bevezetését, a foglalkoztatottság fenntartását vagy a munkaerő-tartalékok felszívását teszi lehetővé és amíg a gazdaság a létrehozott új termelési kapacitások hatékony bekapcsolására képes.) A beruházási túlfűtöttség viszont a technikai fejlődés ütemét inkább fékezi, emeli ellenben a termelés tőkeigényességét, s rontja a beruházások hatékonyságát.

A beruházások hatékonysága azért sem alakul kielégítően, mert a beruházások allokációjánál sem érvényesülnek eléggé a gazdaságossági szempontok. A probléma mindjárt az árrendszer fogyatékosságaival kezdődik. Mint arra rámutattunk, az árak nem tükrözik megfelelően a piaci értékítéleteket és a termékek ráfordításarányait, ezért az árbevételek és költségek különbsége nem jelzi jól a vállalatok valóságos rentabilitását. Az ártámogatások gyakran a nem gazdaságosan termelő vállalatok fenntartását szolgálják. (Az elvonások pedig nemritkán megérdemelt nyereséget vonnak el.) Így a támogatások és az elvonások mellett realizálható nyereség nem szolgálhat a jó irányú allokáció alapjául, hiszen ez nagyon erőteljesen és gyakran rossz irányban manipulált.

Az egész problémát bonyolítja, hogy a vállalatok beruházásaik nagy részét többféle pénzügyi forrásból finanszírozzák. (Vállalatok saját forrása, beruházási hitelek, állami fejlesztési támogatások.) Amíg csak saját forrásból és hitelből megvalósított beruházásról van szó, a gazdaságossági szempontok még viszonylag jobban érvényesülnek. Ha viszont a beruházásokat állami támogatásból is finanszírozzák, a gazdaságossági szempontok nagyon háttérbe szorulnak. Az állami beruházási támogatásokat ugyanis az irányító szervek rendszerint a népgazdasági terv teljesítése érdekében ad-

ják. Ekkor is megvizsgálják. hogy a szándékolt beruházás gazdaságos-e. A terv azonban nagyobb feszítő erő, mint a gazdaságosság. Végül, ha valamiről vagy valamely vállalatról fel is tételezhető, hogy nem gazdaságos, még jelentős fejlesztési támogatásban részesulhet. Nem tisztázott ugyanis hazánkban, hogy mi legyen a nem gazdaságos tevékenység sorsa, azt támogatással fenntartsuk-e, vagy pedig hagyjuk elsorvadni.

A gazdasági hatékonyság háttérbe szorulása a beruházások allokációjánál egyértelműen korlátozza a növekedés ütemét. Vagy közvetlenül mérsékelt outputot feltételez – a termelés mérsékelt növekedését a beruházást megelőző időkhöz képest –, vagy pedig az adott termelésnövekedéshez képest túl nagy beruházási ráfordítást. Mindegyik esetben a növekedés dinamikájának fékezéséről van szó. A gazdaságossági szempontok háttérbe szorulása népgazdasági méretekben azt a hamis látszatot kelti, hogy gazdálkodásunk természetes velejárója a tőkehiány, hogy ezen a megtakarítások – a beruházások számára visszatartott jövedelmek – bármilyen nagy aránya sem képes változtatni. Ténylegesen nem abszolút tőkehiányról van szó, hanem rossz hatékonyságról, ennek hátterében pedig a hatékonyságot rontó gazdálkodási feltételrendszerről. Lényegében véve ezzel a feltételrendszerrel magyarázható, hogy a felszínen egyszerre mutatkozik tőkehiány, munkaerőhiány, anyaghiány, energiahiány, külkereskedelmi egyensúlyhiány stb. Ezek tehát nem egyszerűen a természeti adottságainkra, az alacsony népszaporodási rátánkra, vagy a közepes fejlettségi színvonalunkra vezethetők vissza.

A BERUHÁZÁSOKKAL ÖSSZEFÜGGŐ EGYÉB KORLÁTOZÓ TENYEZŐK

Hosszú idő óta okoz problémát az állóeszközök kiselejtezésének alacsony színvonala. Az iparban a gépállomány folyóáras adatok alapján nyilvántartott állományának csupán 1–1,5 százalékát selejtezzük ki évente. A selejtezési ráta optimális arányát nehéz megállapítani, ez ugyanis nemcsak az állótőkék – köztük a berendezések – várható élettartamától függ. Például 15 éves élettartam és 5 százalékos évi nettó beruházás esetén – ha a berendezéseket beszerzési értéken tartjuk nyilván és eltekintünk az inflációs áremelkedéstől – a kiselejtezési rátának évente 4,6 százalékosnak kell lennie és nem 6,67 százalékosnak, tehát nem akkorának, amekkora a berendezések élettartamából következne. (5 százalékos évi nettó beruházás, vagyis állótőke-bővülés mellett a 15 évvel korábban beru-

házott berendezések beszerzési értéke az állomány 4,6 százaléka lenne. Természetesen ez akkor igaz, ha a beruházások egyenletesen nőnek.) A berendezések áremelkedése miatt az optimális selejtezési hányad még alacsonyabb, mert például a 15 évvel korábban invesztált berendezések ára a mindig folyóáron számított berendezésállomány összegéhez képest még kisebb. (Például 2 százalékos évi áremelkedés és 5 százalékos beruházási volumennövekedés mellett az optimális selejtezési ráta már csak 3,9 százalék lenne.) Végeredményben az a döntő, hogy mekkora a gazdaságos üzemeltetés élettartama, és a beruházások növekedési üteme milyen magas. Évi 5 százalékos termelékenységnövekedés és nagyjából ilyen ütemű műszaki fejlődés mellett – a fejlett tőkésországok tapasztalatai alapján – a termelőberendezések átlagos élettartama nemigen haladja meg a 15 évet. Nálunk a termelékenység növekedési üteme évi 5 százalékhoz közel eső érték, ez 15 év körüli átlagos berendezés-élettartamot indokolna. Figyelembe véve viszont a beruházások évi növekedési ütemét, az 1,3 százalékos átlagos selejtezési ráta akkor volna reális, ha az átlagosan várható élettartam mintegy 25–27 esztendő lenne. Sok függ a felhasznált adatok pontosságától. A számításnál a folyó áras beruházási adatokat kell figyelembe venni. Ha a beruházások növekedése átlagban évi 10 százalékos, akkor az átlagosan várható élettartam csak 22–23 év lesz.

A hosszabb használati idő egyrészt a termelés gazdaságosságának problémáját veti fel, másrészt a termelékenység átlagos színvonalára gyakorolt hatását. A berendezések 15 éves élettartama, évi 5 százalékos termelékenységnövekedés és évi 10 százalékos folyó áron számított beruházásnövekedés mellett az átlagos termelékenységi színvonal – a berendezések alacsonyabb átlagos életkora következtében – mintegy 15 százalékkal lehet magasabb, mint amekkora lehetne (egyéb feltételeket adottnak véve) 22 évig tartó használat, vagyis a kiselejtezések ennek megfelelő alacsonyabb színvonala esetén. Tizenöt évi használat és évi 4 százalékos termelékenységnövekedés mellett a termelékenységi színvonal 13 százalékkal lehetne magasabb.

Ugyanazt a nemzeti jövedelmet tehát normális berendezéscsere útján 12–15 százalékkal kevesebb termelő munkás állíthatná elő. A fenti számok *csak nagyságrendeket* jelölnek, nem arról van szó, hogy normális kicserélési tevékenység esetén termelékenységünk színvonala tényleg 13–15 százalékkal lenne magasabb, és egységnyi termeléshez tényleg 12–15 százalékkal kevesebb munkás alkalmazása volna szükséges. A probléma a valóságban ennél bonyolultabb. Az azonban nyugodtan állítható, hogy a normális selejtezési szintre

való fokozatos átállással akkora termelékenységnövekedés volna elérhető, aminek jelentősége *messze felülmúlná* a legoptimálisabb számítások szerint 1990-ig bekövetkező létszámnövekedés hatását is.

Az alacsony színvonalú selejtezést számos tényező magyarázza. Ezek közül némelyek lehetővé teszik a selejtezés elhagyását, mások miatt hiányzik a kiselejtezés végrehajtására irányuló kényszer, megint mások a vállalatokat egyenesen a selejtezés elhagyására *szorítják*. Nem véletlen, hogy a pótlás fontosságáról mindig inkább csak szó van, de a pótlás és a nettó beruházás közti helyes arány csak nem akar kialakulni. Néhány, a pótlás elhanyagolását magyarázó tényező:

– A pótlás elhagyását *hosszú* időn át lehetővé tette, hogy léteztek bevonható munkaerő-tartalékok. (Emlékeztetőül: az iparban kezdetben a létszámnövekedés üteme meghaladta a termelékenység növekedését.) Ezzel kapcsolatos ez a gyakran elhangzó vélemény: „A munkaerő-tartalékok kimerülése után a berendezések kiselejtezésének fel kell gyorsulnia." Vagy: „A munkaerő-tartalékok bőségének sok hátrányos hatása is van, miatta a termelőapparátus modernizálása lelassulhat."

– *Hiányzik* a selejtezés végrehajtására irányuló *kényszer*, mert *a)* Az árak és a vállalatok jövedelmezőségének alakulása nem készteti az elavult berendezések kicserélésére. Az árak gyakran indokolatlanul nagy ráfordításokat is elismernek, a vállalati jövedelmezőség túlzott mértékben függ a támogatások és elvonások rendszerétől. (A termelési támogatások összege a szocialista iparban nagyságrendileg megegyezik az adók levonása utáni nyereség összegével.) Nagyon korlátozottan érezteti hatását a kulföldi termelők versenye, így az elavult berendezések kedvezőtlen költség- és nyereséghatását elrejtik az árak, az állami támogatások, a külföldi verseny kizárása vagy korlátozása; *b)* A hiánygazdaság talaján mindig a termelők vannak előnyben a vevőkkel szemben. Ilyen alapon gyakran olyan kedvező árfeltételeket lehet elérni, amelyek a *vállalat* számára az elavult berendezés működtetését is gazdaságossá teszik; *c)* Elavult berendezéssel termelt áruknak rendszerint gyengébb a minősége is, ez azonban csak mérsékelten jelentkezik az árarányokban – részben éppen a hiánygazdaság miatt.

– Gazdasági növekedésünknek a *mennyiségi fejlődésre orientáltsága* a vállalatokat kifejezetten a selejtezés elhagyására *késztette*. A vállalatok a termelés mennyiségi növelését legkönnyebben akkor valósíthatják meg, ha egyetlen berendezést sem selejteznek ki, vagyis az egész bruttó beruházást a kapacitások bővítésére használják fel. A növekedés mennyiségi orientáltsága még akkor is a selejtezés

elhagyására vezet, ha népgazdasági méretekben már nem növelhető a foglalkoztatottság. Az *egyes vállalatok* ilyenkor is remélhetik, hogy a munkáslétszámot növelni tudják, és *egyesek* gyakran növelik is. Az irányító hatóságok pedig igen gyakran a termelés mennyiségi növelésére veszik rá a vállalatokat. Ilyen hatása az árrendszernek is van: ha az árak nem igazodnak a piaci értékítéletekhez, a nyereség növelésének legegyszerűbb eszköze nem a minőség javítása, hanem a *mennyiségi* fejlesztés, ehhez pedig jól jön az elavult berendezések kihasználása is. Ugyanebben az irányban hat az a körülmény, hogy a vállalati döntésű beruházások döntő részében külső források *nagyarányú* igénybevételére kerül sor: hitelek, állami beruházási támogatások igénybevételére. Bizonytalan, hogy hitelt, támogatást kap-e a vállalat a jövőben, ha kap, milyen összegben és milyen ütemezésben. Ez a termelés mennyiségi növelésében való érdekeltséggel együtt ugyancsak a selejtezés elhagyására késztet. Felmerül tehát a *beruházási források megoszlásának* problémája is, pontosabban az, hogy a kompetitív szférában beruházási forrásokat *nagyobb mértékben kellene decentralizálni* és kevesebb állami beruházási tamogatást kellene adni. A jelenlegi rendszerben a vállalatok kevéssé vannak a beruházási javakkal való ésszerű takarékosságra és azok gazdaságos felhasználására késztetve. Végül, a selejtezés elhagyására és az elavult berendezések működtetésére késztetnek mindazok a tényezők, amelyek a berendezéseknek az élőmunkával szembeni viszonylagos drágulása irányában hatnak. Ilyenek: árrendszerunknek az a sajátossága, hogy a termelői árak a fogyasztói árakhoz képest viszonylag magasak. A fogyasztói áraktól nem függetlenek a vállalati koltségként jelentkező nominális bérek, a nagyarányú fogyasztói ártámogatásnak tehát van technikai fejlődést korlátozó hatása. Hasonlóan hat az eszközlekötési járulék fizetési kötelezettsége is.

A GAZDASÁG ADMINISZTRATÍV IRÁNYÍTÁSÁBÓL EREDŐ HÁTRÁNYOK

Gazdasági fejlődésünk alapjában véve attól függően válik eredményessé, hogy a növekedés intenzív vonásai mennyire válnak uralkodóvá. Kiemelkedően fontos feladattá vált a termékek minőségének, választékának javítása, továbbá a termelés hatékonyságának növelése. Ezt a feladatot a vállalatok tudják teljesíteni, e feladat érdekében gazdálkodni kell, erre pedig a vállalatok képesek. A termelés minőségének, hatékonyságának fejlesztése a növekedés ütemének lassulását is kiválthatja, s gyakran ki is váltja, különösen

akkor, ha a növekedési mutatók nem fejezik ki a minőségi változásokat. Hosszabb távon viszont – különösen hazánkban – csakis a minőség és a hatékonyság javítása útján érhető el dinamikus gazdasági fejlődés. A növekedés ütemének csökkenése – akármilyen okból következik is az be – a felügyeleti hatóságoknál, a minisztériumoknál és egyes pártszerveknél a tapasztalatok szerint türelmetlenséget vált ki. Ilyenkor szinte törvényszerűen erősödik az adminisztratív beavatkozás, a vállalatokat a legkülönbözőbb formákban a termelés bizonyos irányú mennyiségi növelésére veszik rá. Erre az irányító hatóságoknak változatos eszközök állnak rendelkezésére. (Pénzügyi, adminisztratív eszközök, a vállalati vezetők elbírálása, személyes kapcsolatok stb.) Az ilyen természetű hatásoknak a különböző formái az utóbbi években nagyon elterjedtek, amelyek szerepet játszottak a gazdaság normatív szabályozók által való irányításának háttérbe szorulásában. Az adminisztratív irányítás alkalmatlan a minőségi követelmények megvalósításának előmozdítására, sőt kifejezetten ront a helyzeten. Ha hatékonyabbá akarjuk tenni gazdasági fejlődésünket, meg kell szüntetni a különböző szintű apparátusok aprólékos, részletekbe menő beavatkozását a vállalatok gazdálkodásának menetébe. Ez egyébként a vállalatok irányításának jelenlegi rendszerét, megreformálásának szükségességét is felveti. Joggal merül fel az a gondolat, hogy az irányítás szervezeti rendszerének átalakítása, fejlesztése nélkül a gazdasági mechanizmus megfelelő továbbfejlesztése sem valósítható meg. Minden konkrét irányítási szervezeti forma meghatározott gazdasági mechanizmust feltételez. Ezért a korábbi irányítási szervezet – például szakminisztériumi rendszer – fennmaradása változatlan formában a gazdasági mechanizmus egészének megrekedésével fenyeget.

Gazdaságunk, fejlődésünk dinamikáját, továbbá a minőség és hatékonyság javítását korlátozó tényezők vizsgálatának még nem értünk a végére. Az eddig tárgyaltakhoz hasonló jelentőségűek a termelés *struktúrájával,* annak változásával, gyártmányszerkezetunk korszerűségi fokával összefüggő tényezők. A termékszerkezetünkkel kapcsolatos problémákra újabban nagyon erőteljesen hívták fel a figyelmet a *nemzetkozi gazdasági tényezők.* A kulkereskedelmi cserearányok romlásának mértéke, a cserearány-mutató esését követő folyófizetési-mérlegdeficit aránya sem érthető meg termelésünk szerkezeti hiányosságai nélkül. Maga a nagyarányú folyófizetési-mérlegdeficit és az ennek mérséklését szolgáló intézkedések pedig a növekedés ütemének mérséklését követelik meg. Jelenleg a fejlődésünk ütemét korlátozó tényezők közé sorolható még a *világgazda-*

sági konjunktúra mérséklődése, a világpiaci verseny erősödése, a *KGST-piaci igények keményedése*, de még a *KGST-integráció* fejlődésével kapcsolatos nehézségek is. Figyelmet érdemelnek a *munkaerőhelyzettel* összefüggő speciális problémák is. Az imént felsorolt tényezők közül egyiknek-másiknak a beruházásokhoz hasonló figyelmet kell szentelnünk.

II. A munkaerőhelyzet és növekedésünk

Gazdasági fejlődésünk 1950-től 1975-ig terjedő periódusában a foglalkoztatottak létszáma kereken 1 millió fővel nőtt, ami mintegy 24 százalékos emelkedést jelent, és évi átlagban 0,8 százalékos GDP-növekedést tett lehetővé. (Azzal a feltételezéssel, hogy az újonnan munkába lépők ugyanolyan hatékonysággal termelnek, mint átlagban a már korábban foglalkoztatottak.) Eszerint a növekedésnek mintegy 14 százalékát biztosította a létszám bővülése, és 86 százalékát a termelékenység növekedése. Természetesen szektoronkénti bontásban, továbbá csupán az anyagi termelés területét számításba véve más és más eredményt kapunk. Csak az anyagi termelést tekintve a létszámnövekedés „biztosította" a termelés bővülésének 12 százalékát, míg az ipari termelésben ez az arány 42 százalékot ért el, a mezőgazdaságban pedig éppenséggel létszámcsökkenés következett be. Az úgynevezett „extenzív" növekedési periódusban tehát nem volt különösebben jelentős szerepe a létszám bővülésének a GDP növekedésében: 1950-től 1960-ig a létszámnövekedés részesedése csak 10,5 százalékos volt – ebben szerepet játszott az ellenforradalom, és annak hatásaként a munkaerőkiáramlás. Igaz, 1960-tól 1970-ig a létszámnövekedés részesedése 22 százalékra szökött fel. Mindenesetre az új gazdaságirányítás bevezetése után – 1968-tól 1975-ig – a létszámnövekedés szerepe nem annyival kisebb a GDP növekedésében, mint amennyire azt a legtöbben gondolják: ekkor is 11 százalékos arányt ért el, míg az egész 1950–1975-ös periódusban 14 százalékosat. Vannak, akik ki is mondják: „az extenzív és intenzív fejlődési periódusnak nem szignifikáns megkülönböztető jegye, hogy a foglalkoztatottság növekedése mennyire erőteljes. A fejlődés intenzív jellegű lehet akkor is, ha a létszámnövekedés jelentős mértékű." Nyugat-Európában például 1950 és 1970 között a létszámnövekedés százalékos részesedése a gazdasági növekedésben hazánkéhoz hasonló nagyságrendű volt, 12 százalékos – és Nyugat-Európa fejlődését intenzív jellegűnek minősítjük. Egyes országokban a létszámnövekedés részesedése

igen magas: Svájcban 38 százalék, Hollandiában 20 százalék, az NSZK-ban is 15 százalékos. Nyugat-Európában a bevándorlás lehetővé tette a foglalkoztatottak számának erőteljes emelését, de ettől még a növekedés jellege intenzív maradhatott.

A növekedés extenzív és intenzív jellegének megítéléséhez valóban nem elegendő a globális létszámnövekedés figyelembevétele. Még egyéb tényezők számbavétele mellett azt is meg kell néznünk, hogy mi jellemzi a munkaerő-állomány gazdasági szektorok közötti áramlását. Vagyis: mekkora a mezőgazdaság, az ipar és a szolgáltatási szektor részesedése az összes foglalkoztatottságban, és hogyan változik az egyes szektorok részesedése. Az extenzív fejlődési szakaszban az ipari foglalkoztatottság rendszerint gyors ütemben nő. Az intenzív fejlődési szakaszban ez a gyors ipari létszámnövekedés megáll, esetleg az ipari foglalkoztatottság csökken, és a szolgáltatási szféra szívja fel a népgazdasági méretű létszámnövekedés nagy részét, ami az intenzív periódusban is lehet gyors ütemű. (Például az Egyesült Államokban, ahol a létszámnövekedés üteme elérte a GDP növekedési ütemének a 40 százalékát 1950 és 1970 között.)

Az 1970-es években hazánkban a létszámnövekedés üteme lényegesen csökkent, ezért is az 1980-ig terjedő terv, továbbá az 1990-ig tartó időszakra készülő munkaerő-prognózisok csak nagyon szerény ütemű növekedéssel kalkulálnak. Az ötödik ötéves terv számításai szerint az aktív keresők számának növekedése csupán évi 0,3 százalékos, míg az 1990-ig terjedő prognózisok még a létszám csökkenésével is számolnak, s a létszám emelkedő irányzata legfeljebb csak nagyon szerény mértékű lesz.

A foglalkoztatottság emelkedése a munkaerő-kínálat oldaláról tekintve részben a népesség számának alakulásától és részben az aktív keresők számának a népességhez viszonyított arányától függ. (Az utóbbit a továbbiakban mint a *foglalkoztatottság szintjét* említjük.) A lakosság száma a munkaképes korúak létszámán keresztül befolyásolja a foglalkoztatottság alakulását, amennyiben a munkaképes korban levők száma – meghatározott késéssel – követi a lakosság létszámának változását. (Ha a születések arányszáma nő, a munkaképes korban levők száma is gyorsabban emelkedik mondjuk 14 év elmúltával.) Természetesen a lakosság számbeli megnövekedése nem vezet feltétlenül a munkaképes korúak létszámának emelkedéséhez, akkor sem, ha csak az életkor hosszabbodik és a munkaképes kor felső határát változatlannak vesszük.

Hazánkban nagyjából 1990-ig a születési arányszám múltbeli alakulásából következően a munkaképes korban lévő lakosságnak csak nagyon csekély növekedésére számíthatunk. A Ratkó-korszakot kö-

vetően a születési arányszám gyorsan esett, és az új népesedéspolitika a munkaképes korban lévők számát csak az 1980-as évek végétől emeli jelentősen. Hazánkra egyébként is jellemző a viszonylag alacsony születési arányszám. Ez azért nagyon fontos körülmény, mert az elmúlt évtizedekben – a közhiedelemmel ellentétben – nem a foglalkoztatottság szintjének emelkedése, hanem a népesség számának növekedése játszotta a fő szerepet a foglalkoztatottak számának emelkedésében. (1949-től 1970-ig a népesség számának és korstruktúrájának változása adta ki az aktív keresők létszámváltozásának mintegy 70 százalékát, vagyis csak 30 százalékos részesedése volt a gazdasági aktivitás változásának, a foglalkoztatottság szintjének. A nők foglalkoztatottsági szintje erőteljesen emelkedett ugyan, de ezt részben ellensúlyozta a férfiak foglalkoztatottsági szintjének csökkenése, ami részben a képzési idő meghosszabbodása miatt következett be.) A népesedési tényezők következtében az 1990-ig terjedő periódusban az aktív keresők száma már csökken akkor, ha a foglalkoztatottság szintje nem emelkedik jelentősebben. Csakhogy a jelenlegi politika fenntartása esetén a foglalkoztatottság szintje már nem emelkedik, hanem megfordítva, kis mértékben csökken. Ez a munkaképes korban levők számának lassú növekedése mellett az aktív keresők számának csökkenésére vezet. Az utóbbiak létszámának növekedése csupán a munkavállalásra ható jelenlegi feltételek módosulása esetén következhet be. A munkavállalást befolyásoló legfontosabb tényezők a következők:

– *Az iskolai képzés időtartama és rendszere.* A munkaképes korú fiatal korosztálynak (14–25 év) gazdasági aktivitása csökkenő irányzatú az iskolai képzés időtartamának növekedése miatt, továbbá mert a fiatal korosztály mind nagyobb hányadát fogja át a különböző szintű iskolai képzés. Megvan a lehetősége azonban annak, hogy a tudás és az ismeretek színvonalának emelkedésével párhuzamosan a fiatal korosztály aktivitásának csökkenése lelassul majd. Indokolt volna, hogy az alapoktatás ne 14, hanem 15–16 éves korban fejeződjön be, és a továbbiakban az iskolarendszerű szakképzés helyett nagyobb jelentőséget nyerjen a *munkához kapcsolódó* betanító képzés, a *munka melletti* felnőttképzés. Az alapképzés meghosszabbodása ellenére rövidebb lenne az iskolákban átlagosan eltöltött évek száma. Az iskolai képzés reformja azonban hosszabb időt vesz igénybe, és az 1990-ig terjedő periódusban a munkaerőhelyzetre gyakorolt hatásával aligha kell számolnunk.

– *A korkedvezményes és a rokkantsági nyugdíjban részesülők aránya.* Az 1960-as évek közepétől kezdve gyorsan nőtt a munkaképes korú nyugdíjasok aránya, számuk jelenleg meghaladja az

egynegyed millió főt. Túlnyomó többségük rokkantsági nyugdíjas. Ez a folyamat részben az egészségügyi ellátás fejlődésének és a társadalmi gondoskodás kiterjesztésének hatására következett be. A nyugdíjállományba helyezett munkaképes korúak száma azonban jóval lassabban növekedett volna, ha az egészségügyi és foglalkozási rehabilitáció nem lett volna elmaradott. Hatékony rehabilitációs tevékenység a mainál rövidebb időtartamra csökkentené a rokkantsági nyugdíjazások időtartamát, korlátozná a nyugdíjazásoknál valószínűen előforduló visszaéléseket is, és mérséklődne a munkaképes korú nyugdíjasok jelenlegi magas állománya.

– *A nők gazdasági aktivitása.* A kereső nők számaránya tartósan növekvő irányzatú, részben mert az egyszer már munkába lépő nők később is fenntartják kereső foglalkozásukat – azaz, ahogy a fiatal nők korosodnak, magukkal viszik a már elért magas aktivitási arányukat. Ez a magyarázata annak, hogy míg régebben a fiatal nők aktivitási aránya nőtt gyorsan, a legutóbbi néhány évben és a következő egy-két évtizedben az idősebbek aktivitási aránya nő meg lényegesen. Ilyen értelemben a nők aktivitási aránya – ha csökkenőbb mértékben is, mint eddig – mintegy *automatikusan* tovább fog emelkedni. A most fiatal nők aktivitási aránya azonban legfeljebb csak külön intézkedések esetén emelkedhet.

A munkaképes korú nők közül mintegy 300 ezren vannak gyermekgondozási segélyen, és 450 ezer a háztartásbeli nők száma. A „gyes" az egyik legjobban bevált társadalompolitikai intézkedésünk, racionálisan csökkenti a foglalkoztatás és a népesedés közötti ellentmondásokat. A segélyrendszer módosításával ösztönözni lehetne a kisgyerekes anyákat arra, hogy a csecsemő fejlődése szempontjából kritikus 1 éves életkor elérése előtt ne szüneteltessék a segélyt még az eddig tapasztalható mértékben sem, egy év után pedig nagyobb arányban térjenek vissza a munkába. Számolni kell azonban azzal, hogy ez csak nagy összegű szociális beruházások útján valósítható meg – például bölcsődék fejlesztésével, bővítésével –, hogy az új létesítmények is munkaerőt kötnek le, vagyis így csak viszonylag kevés munkaerő szabadítható fel, ráadásul nagy költségek árán.

A háztartásbeli nők fele – mintegy 200–240 ezer – 40 évesnél fiatalabb, és csak nagyon nehezen aktivizálható. Jelentős részüknek több gyereke van, és sokukat leköti a háztáji, a kisgazdaságokban végzett munka. (A háztartásbeli nők számaránya viszonylag magasabb a mezőgazdasági területeken.) Érthető, hogy jelenleg a háztartásbeli nők munkavállalási hajlandósága csekély, és számuk inkább a nemzedékváltás folyamatában fog csökkenni. E tartalék

mozgósítása inkább az otthon végzett fizetett munka feltételeinek kialakításával érhető el.

– *Az idősebb generációk gazdasági aktivitása.* Az elmúlt évtizedekben a munkaképes korhatáron túli aktív keresők száma gyorsan csökkent, az 1960. évi 600 ezer főről 1975-ig 300 ezer fő alá. Ez a csökkenő irányzat tovább folytatódik. Ennek a folyamatnak a legfőbb tényezője az öregségi nyugdíjellátás rendszere, amely a munkaképesség lényeges csökkenése előtt vonja ki az 55 évet elért nőket és a 60 évesnél idősebb férfiakat a teljes munkaidejű foglalkoztatásból. Nyugdíjrendszerünk fontos jellemzői: viszonylag magas a keresethez viszonyított nyugdíj aránya, és alacsony a nyugdíjkorhatár. (Ugyanakkor az úgynevezett régi nyugdíjasok közül kerül ki a társadalmi létminimum alatt élő népesség nagyobb része.) Jelenleg a nyugdíjkorhatárt elért dolgozók elsősorban nyugdíjazásra törekednek, ezen a nyugdíjpótlék rendszere sem változtatott. Vonzóbb a még munkaképes nyugdíjasok számára a nyugdíj melletti részmunkaidős foglalkoztatás. A nemzetközi összehasonlítások azt mutatják, hogy hazánkban feltűnően alacsony az idősebb korosztályok gazdasági aktivitása. Indokolt volna – anélkül, hogy a nyugdíjkorhatárt változtatnánk – főként az 55–59 éves nők és a 60–64 éves férfiak gazdasági aktivitásának növelése a nyugdíjrendszer továbbfejlesztése és átgondolt ösztönző módszerek segítségével.

Az elkövetkező időszakban tehát csak nagyon csekély foglalkoztatottság-növekedéssel számolhatunk. A legoptimálisabb becslés is csak +200 ezer főre számít 1990-ig – vagyis 0,2–0,3 százalékos létszámbővülésre (férfi és női munkaerő együtt), az óvatosabb becslések csak legfeljebb néhány tízezres plusz fővel kalkulálnak. Egyes prognózisok 60–70 ezer fős létszám*csökkentést* is lehetségesnek tartanak. Növekedési dinamikánknak tehát a létszámbővítés csak nagyon szerény tényezője lehet.

Ami a legfontosabb: nem baj, ha a következő 10–15 éves periódusban a munkaerő-létszám nem, vagy alig nő. Természetesen a létszám növekedéséből adódó lehetőségeket is ki kell használnunk. Számos területen – például a tercier szektorban – létszámnövelésre van szükség. A szektorálisan jelentkező pótlólagos munkaerőigények egyrészt kielégíthetők akkor, ha a munkaerő-állomány növekszik. Az ilyen szektorálisan jelentkező pótlólagos munkaerőigények kielégítésének azonban nem egyedüli – és nem is legkedvezőbb – feltétele a népgazdasági méretű létszámnövekedés. Emellett arról sem szabad elfeledkezni, hogy a létszám stagnálásának vagy esetleg kis mértékű csökkenésének nemcsak hátrányos,

hanem nagyon előnyös hatásai is lehetnek a gazdasági fejlődésre. Néhány fontos összefüggés ezzel kapcsolatban:

a) Ha a munkaerőlétszám népgazdasági méretekben nem növelhető, a termelést csak a termelékenység növelése útján lehet emelni. Bizonyos szektorokban pedig – ahol a foglalkoztatottság aránya csökken – a termelést csökkenő létszám mellett kell emelni, vagyis a termelékenységet a termelésnél is gyorsabban kell növelni. Ilyen szektorrá válik az ipar is. Emiatt a népgazdaság mind nagyobb reszében, a vállalatok egyre nagyobb hányadában válik elengedhetetlenné a technikai fejlesztés, a termelés korszerűsítése, az elavult technikák kiselejtezése. (Ehhez természetesen a technikai fejlődést előmozdító gazdasági feltételrendszer kialakítása is szükséges.) Röviden: a gazdaság kényszerül a korszerűsítés meggyorsítására és a technikai fejlődésnek kedvező gazdasági mechanizmus kialakítására.

b) Ha a termelés változatlan foglalkoztatottság mellett nő, az egy főre jutó reálbérek növekedése jobban megközelíti a termelés növekedési ütemét, vagyis az egységnyi élőmunka reális költségei ilyenkor gyorsabban nőnek. Ez kedvező a technika további fejlődése szempontjából: mivel egységnyi élőmunka költsége gyorsabban nő, érdemesebb az élőmunkát technikával helyettesíteni, tehát jobbak a fejlesztés feltételei.

c) A technikai fejlődés felgyorsulása nemcsak a gyártási folyamat, hanem a gyártmányok korszerűségének felgyorsulását is feltételezi, mert fejlettebb technikával és technológiával új, jobb minőségű gyártmányok állíthatók elő. Ez lehetővé teszi az igények jobb kielégítését, másrészt a gyártmányok korszerűsödése külkereskedelmi versenypozíciónkat is javítja.

d) Az egyes dolgozóknak érdekeltségét a termelékenység növelésében befolyásolja, hogy reálbére milyen ütemben növekszik. Ha az összes létszám nem nő, a termelékenység növekedését gyorsabban követi a reálbérek növekedése: az érdekeltség a termelékenység növelésében kézzelfoghatóbbá válik az egyes munkás számára.

e) A létszámnövelés – hosszabb távon – jelentős pótlólagos termelő és nem termelő beruházást von maga után. Tartós létszámnövelés mellett nagyobb arányúak a termelői célzatú építkezési költségek, de emiatt megnő a nem termelő beruházások aránya is: például a nők munkába állításával kapcsolatos beruházási kiadások – bölcsődék, napközik létesítése – miatt. Röviden: a tőke-termeléshányados alacsonyabb színvonalú lehet akkor, ha a termelés kizárólag a termelékenység növekedése útján emelkedik, s kedvezőbben alakulhat a tőke- és a beruházáshatékonyság.

Az ún. munkaerő-probléma megoldása döntő részben a termelé-

kenységnövekedés felgyorsításán, a munkaerőigények csökkentésén bizonyos szektorokban, és nem a munkaerőlétszám növelésén múlik. A munkaerőhiány felszámolásához az szükséges, hogy a vállalatok következetesen törekedjenek a gyártás- és a gyártmánykorszerűsítésre, a technika fejlesztésére, az elavult termelési eljárások kikapcsolására, a termelés szerkezetének rugalmas igazítására a piaci igényekhez. Mindehhez olyan termelési feltételrendszer szükséges, amely a vállalatokat a gazdaságos termelésre, a technikai fejlesztésre *kényszeríti.* Ilyen esetben a vállalatoknak *lehetőségük* van a munkaerőigény csökkentésére. Röviden: amikor az elavult termelőberendezések normális cseréjének feltételrendszeréről, vagy a technikai fejlesztésre kényszerítő és azt lehetővé tevő tényezőkről van szó, egyúttal a munkaerőigény relatív csökkentéséről beszélünk.

A termelékenység gyors növelése és a rugalmas alkalmazkodás a piaci kereslethez ad lehetőséget arra, hogy egyes szektorok gyorsan és indokoltan növekvő munkaerőigényét ki lehessen elégíteni. Nagyon tanulságos, hogy a fejlett tőkésországok úgynevezett lemaradó, visszafejlesztésre ítélt ágazataiban csökken ugyan a termelés, csökken az itt lekötött tőke részesedése a társadalmi összt5kén belül, visszafogottak a beruházások és *gyorsan* csökken a foglalkoztatottság. *Igen gyorsan nő azonban ezeken a területeken is a termelékenység,* sőt gyorsabban. mint nemzetgazdasági, illetve ipari átlagban és gyakran gyorsabban, mint a „dinamikus" ágazatokban. Ezzel együtt a lemaradó iparágak válnak a fejlődő ágazatok és a tercier szektor kiemelkedően fontos munkaerőforrásává. Ehhez az szükséges, hogy a lemaradó ágazatokban intenzíven használják ki a termelékenységnövelés beruházáson kívüli forrásait, illetve a lemaradó ágazatok termelése viszonylag hamar visszaszoruljon. Így az ágazatokban maradó munkaerő nagyobb része foglalkoztatható a hatékonyabb berendezések mellett, a csökkenő termelés a gyorsan növekvő termelékenység alapján sok élőmunkát tesz szabaddá.

A munkaerőigény mennyiségi kielégítésének problematikájával legalább egyenrangú a munkaerőállomány *szakmai összetételének, minőségének* kérdése. A szakmastruktúra változásának problematikáját itt nem tudjuk megfelelő mélységben tárgyalni, csak egy aspektusban foglalkozunk vele, az oktatás szempontjából.

A szocialista országok, így hazánk is, kezdettől fogva nagy figyelmet fordítottak az oktatás fejlesztésére, ezt elengedhetetlenné tette a gyors gazdasági fejlődés, a szocialista iparosítás, de ugyanezt írták elő a társadalmi-ideológiai követelmények is. Ennek megfelelően az aktív keresők iskolázottsága gyorsan fejlődött. Az 1970-es évek közepére az aktív keresők között több mint háromszorosára nőtt a

felsőfokú végzettségűek és csaknem négyszeresére a középiskolai végzettségűek aránya 1949-hez képest. Ugyanakkor megállapítható, hogy az oktatás fejlesztésében is érvényesült a mennyiségi szemlélet, aminek hátrányos következményei is vannak, és amelyek egyre nagyobb gondot okoznak a jelen és jövő gazdasági fejlődés számára.

Mindenekelőtt: az iskolázottság fejlődése nem azonos a tudás és ismeretek színvonalának fejlődésével. A kettő közötti meg nem felelés annál jelentősebb mértékű lehet, minél gyorsabb az oktatás mennyiségi fejlesztése, és minél kevésbé képes azt követni a színvonal emelkedése. Ilyenkor rendszerint csökken a minőségi szelekció, és növekszik azoknak a fiataloknak a száma, akikben a nem kellő színvonalú és igényű iskolázás alakítja ki azt a hamis tudatot, hogy magasabb szintű tudással rendelkeznek, ezért magasabb szintű munkára és nagyobb fizetésre lehet igényük. Bizonyos határon túl az iskoláztatás és a szakképzés mennyiségi fejlesztése már nem segíti eléggé a gazdasági fejlődést, sőt súlyosabb esetben a formális iskolázás által megnövelt egyéni igények és a munkalehetőségek közti eltérés társadalmi elégedetlenségre is vezet. (Nem is szólva arról, hogy a *formálisan* magasabb szintű képzés jelentős anyagi erőforrásokat von el más, a társadalmi-gazdasági fejlődést jobban előrevivő területektől.)

Hazánkban már jelentkeznek a *képzettségi szintek szerinti* strukturális ellentmondások. A magasabb iskolai végzettségűek egy része formális képzettségéhez képest alacsonyabb színvonalú munkát kap, itt munkaerőfelesleg jelentkezik, míg a kisebb képzettséget vagy szakképzettséget nem igénylő munkahelyekre nincs elég jelentkező, esetleg az itt dolgozók egy része magasabb fokon iskolázott. A mi társadalmi viszonyaink között az iskolázott munkaerők kínálata gyakran kikényszeríti a számukra megfelelőnek vélt foglalkoztatást, ez a munkaerőkapacitás és a munkaidő részbeni kihasználását idézi elő a nem fizikai munkaterületeken. Ugyanakkor növeli a viszonylag kisebb szakképzettséget igénylő munkaterületeken fennálló hiányt. A munkaerőképzés, a szakmai összetétel fogyatékosságai tehát végül is összekapcsolódnak a mennyiségi értelemben vett munkaerő-ellátottsággal.

A képzettségi szintek szerinti strukturális aránytalanságok részben közoktatási rendszerünk hiányosságaira vezethetők vissza. Az általános alapiskolázás túl korán fejeződik be. A végzett tanulók 13–14 éves korban nem érettek sem fizikai, sem más munkára, tovább kell tanulniuk. Ez szakképzést és bizonyos részben felsőfokú *előképzést* jelent. Az így megszerezhető képzettség gyakran eltér a népgazdaság igényeitől és az elhelyezkedési lehetőségektől. Fokoz-

zák a problémákat az iskolai képzés megfelelő minőségi szelekciójának hiánya, a fizikai munka körébe tartozó bizonyos szakmák nem kielégítő presztízse, a munkavégzés gyakran kedvezőtlen feltételei, a keresetekben mutatkozó aránytalanságok. Az említett problémákat enyhítheti a közoktatási rendszer reformja – az általános alapoktatás időtartamának növelése és az erre épülő nappali tagozatú oktatásban a következetes, minőségi szelekció alkalmazása, *a munka melletti folyamatos szakképzés* szerepének növelése. Emellett a munkafeltételek javításával, a kereseti arányok változtatásával törekedni kell a szakmai presztízs-rangsor módosítására.

A gazdasági fejlődés a termelési struktúra folytonos változását, átalakulását feltételezi, ez pedig megköveteli a *munkaerő-állomány mozgását, a munkahelyek cseréjét* a különböző szektorok, ágazatok, sőt vállalatok között is. A termelés strukturális átalakulása végbe sem mehet a munkaerő áramlása nélkül. Ezzel kapcsolatban merül fel a fluktuáció kérdése, amelynek mértékét hazánkban sokan túl magasnak tartják. Mások szerint nem a fluktuáció mértéke okoz gondot nálunk, hanem az, hogy a mozgás iránya, struktúrája nem megfelelő.

Ma munkaerő-gazdálkodásunkban jelentős az az irányzat, amely a munkaerőmozgás szervezett irányításával kívánja biztosítani a munkapiac strukturális összhangját. (Például ide tartoznak a felsőoktatásban végző fiatalok elhelyezkedését vagy a kötelező munkaközvetítést szabályozó új rendelkezések, valamint a munkaerő területi elosztásának az elmúlt években kifejlesztett módszere.) Ilyen módszerek hasznosak lehetnek, ha azokat *konkrét esetekben* és *szűk körben* alkalmazzák. Szervezett irányítás útján azonban a munkaerőmozgást egészében szabályozni nem lehet, a fluktuáció által érintett óriási tömegek mozgását az irányító szervek nem képesek átfogni. Így fennmarad a kérdés, miként lehet a munkaerő áramlását racionálissá tenni, hogy az jobban megfeleljen a társadalmi-gazdasági fejlődés követelményeinek.

Figyelembe kell venni, hogy a munkahely-változtatások túlnyomó része nem a vállalatok, hanem a dolgozók kezdeményezésére történik. Az egyének előtt pedig célként nem a társadalmi hatékonyság növelése lebeg, döntésük egyéni motivációktól függ, oda mennek, ahol magasabb jövedelemhez jutnak, jobbak a munkakörülmények, vagy kedvezőbbek a szakmai továbbfejlődés lehetőségei. Jelenleg az egyéni motivációk gyakran a munkaerő racionális elosztása ellenében hatnak. Ez az ellentmondás nem oldható fel az egyéni választás adminisztratív, jogi korlátozásával. Nem is helyes korlátoznunk a munkaerő mozgását, sőt növelni kell annak szabadságát.

Ez azonban csak akkor vezet jó eredményre, ha egész gazdaságunkban érvényesülnek a *hatékonysági* követelmények. Vagyis: a hatékonyabban működő vállalat magasabb jövedelmet realizáljon, s itt a dolgozók is magasabb jövedelemhez jussanak, az árak fejezzék ki a piaci értékítéleteket, az állami támogatások ne szolgálják a gazdaságtalan termelés fenntartását stb. Ezen az úton érhető el, hogy az alacsony hatékonyságú tevékenységek folyamatosan leépüljenek és ezzel a munkaerő is átcsoportosuljon a hatékonyabb munkaterületekre.

A racionalitás követelményét nemcsak gazdaságpolitikánkban, hanem társadalmi politikánkban is érvényesíteni kell. Ma a teljes foglalkoztatottsághoz fűződő létbiztonság előnyeit az is élvezi, aki a társadalommal szembeni kötelezettségeit a munkában nem megfelelően teljesíti. Jelenleg a vállalatok tartózkodnak a hanyagul, nem megfelelően dolgozó vagy a felesleges munkaerő elbocsátásától. Igaz, ennek részben a kialakult általános munkaerőhiány az oka. A nem megfelelően dolgozó vagy felesleges munkaerő elbocsátását azonban korábban is mellőzték. A gazdaságosság népgazdasági szintű érvényesülése a munkaerőhiányon is enyhítene, így az elbocsátásra a vállalatok és intézmények könnyebben szánhatnák rá magukat. Továbbra sem kell attól tartanunk, hogy a népgazdasági szintű teljes foglalkoztatottság nem biztosítható. Az elbocsátás tehát nem jelentené azt, hogy az érintett személy végül is munka és jövedelem nélkül marad.

A munkaerő-kínálat és -kereslet közötti strukturális összhang megteremtése elsősorban a foglalkoztatáspolitika függvénye: ennek keretén belül kell biztosítani a munkaerő szabad mozgását a társadalmi érdekek által kijelölt és tervszerűen szabályozott mozgástér keretei között.

III. Gazdasági szerkezetünk és növekedésünk

1. GAZDASÁGUNK MAKROSÍKÚ SZERKEZETÉNEK FŐBB JELLEMZŐI

Hazánk makrogazdasági szerkezetét – a többi szocialista országhoz hasonlóan – az ipari termelés magas és az 1960-as évek második feléig növekvő részaránya, a mezőgazdaság csökkenő, de még mindig jelentős részesedése s a tercier szektor viszonylag alacsony aránya jellemzi. Az arányok nemzetközi összehasonlítását a GDP vagy a nemzeti jövedelem termelésében való részesedés terén nagyon megnehezítik az árarányok eltérései – mind a szocialista, mind a tőkésországok viszonylatában. Megbízhatóbb a kép, ha a foglalkoztatottság alapján teszünk összehasonlítást.

Gazdaságunk szerkezete a foglalkoztatottság ágazatok (szektorok) szerinti megoszlása tükrében az 1970-es években a következő, a 6. számú táblázat szerint alakult:

6. sz. táblázat

A foglalkoztatottak megoszlása hazánkban fő gazdasági szektorok szerint az 1971-se és az 1978-as év elején
(százalékban)

Év	Ipar és építőipar	Mező- és erdőgazdálkodás	Szállítás, hírközlés	Kereskedelem	Egyéb	Összesen
1971	43,1	24,5	7,4	8,4	16,6	100,0
1978	42,7	20,3	8,0	9,5	19,5	100,0

Forrás: Statisztikai évkönyv, 1978. Budapest

7. sz. táblázat

A foglalkoztatottak megoszlása a KGST-országokban fő gazdasági szektorok szerint 1965-ben és 1975-ben
(százalékban)

Ország		Ipar és építőipar	Mező- és erdőgazdálkodás	Szállítás, hírközlés	Kereskedelem	Egyéb	Összesen
Bulgária	1965	33,3	45,3	5,1	5,2	11,1	100,0
	1975	41,5	28,1	6,4	7,8	16,2	100,0
Csehszlovákia	1965	46,3	21,1	6,5	8,4	17,7	100,0
	1975	47,8	15,2	6,5	10,3	20,2	100,0
NDK	1965	47,5	16,1	7,1	11,5	17,8	100,0
	1975	49,5	11,0	7,6	10,6	21,3	100,0
Magyarország	1965	40,7	28,1	6,9	7,3	17,0	100,0
	1975	43,7	21,1	7,8	9,2	18,2	100,0
Lengyelország	1965	35,4	39,4	5,9	6,1	13,2	100,0
	1975	39,7	30,6	6,3	7,5	15,9	100,0
Románia	1965	25,2	57,6	3,5	3,9	9,8	100,0
	1975	38,2	39,1	4,7	5,5	12,5	100,0
Szovjetunió	1960	32,3	38,7	—	29,0	—	100,0
	1974	37,7	23,4	—	38,9	—	100,0

Nemzetközi összehasonlításban – a KGST-országokkal összehasonlítva – a foglalkoztatottak ágazatok közötti megoszlását a 7. táblázat tartalmazza.

A tőkésországokkal összehasonlítva, ha az 1974-es adatokat vesszük alapul, vagyis a változást nem érzékeltetjük – a szerkezetet viszont ugyanolyan bontásban illusztráljuk:

8. sz. táblázat

A foglalkoztatottak megoszlása hazánkban és néhány tőkésországban fő gazdasági szektorok szerint 1974-ben
(százalékban)

Ország	Ipar és építőipar	Mező- és erdőgazdálkodás	Szállítás, hírközlés	Kereskedelem	Egyéb	Összesen
Magyarország	44,0	23,3	7,6	8,7	16,4	100,0
Ausztria	40,9	13,0	6,7	21,5	17,9	100,0
Belgium	39,3	3,5	6,7	23,1	27,4	100,0
Dánia	32,6	9,2	6,9	20,2	31,1	100,0
Franciaország	37,4	11,0	5,2	21,0	25,4	100,0
NSZK	48,8	6,6	5,7	19,4	19,5	100,0
Olaszország[1]	42,4	15,1	5,4	13,3	23,8	100,0
Spanyolország	37,2	23,0	5,2	15,1	19,5	100,0
Svédország	37,0	6,7	6,8	19,4	30,1	100,0
Egyesült Államok	32,1	4,0	5,0	24,9	34,0	100,0
Japán	36,4	12,8	6,2	23,8	20,8	100,0
Ausztrália[2]	34,4	7,0	7,3	26,8	24,5	100,0

[1] 1975-ös adat.
[2] 1973-as adat.

Forrás: Ehrlich Éva, Szilágyi György: Infrastruktúránk nemzetközi összehasonlítása.

A nemzeti jövedelem termeléséhez a különböző gazdasági szektorok a KGST-országokban a következő arányban járultak hozzá. (A számított hozzájárulás mértéke természetesen függ a nemzeti árarányoktól és az árképzés eltéréseitől az egyes országok között. Ezért az adatokat csak nagy fenntartással szabad kezelni.)

9. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem termelésének megoszlása fő gazdasági ágak szerint hazánkban és a KGST-országokban 1976-ban
(százalékban)

Ország	Ipar és építőipar	Mező- és erdőgazdalkodás	Szállítás, hírközlés	Kereskedelem	Egyéb	Összesen
Magyarország	59,2	15,7	5,9	13,5	5,7	100,0
Csehszlovákia	80,2	8,4	3,0	7,9	0,5	100,0
NDK	67,9	9,5	5,1	14,6	2,9	100,0
Bulgária	58,9	21,3	8,5	8,7	2,6	100,0
Lengyelország	64,4	15,5	7,7	10,3	2,1	100,0
Szovjetunió	63,7	16,5	6,4	13,4	—	100,0

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics 1978. június.

Az adatok szerint hazánkban az ipar részesedése az összes foglalkoztatottságban az 1970-es évek közepén nagyobb, vagy akkora, mint a legtöbb fejlett tőkésország részaránya és hasonló a többi szocialista ország ipari foglalkoztatottsági részesedéséhez. Egyedül az NSZK-ban volt nagyobb – a tőkésországok közül – az ipar részaránya. A tőkésországokban általában jóval kisebb a mezőgazdasági foglalkoztatottság aránya, mint nálunk. A szocialista országok sorában ezen a téren közepes helyet foglalunk el. A tercier szektorban viszont a tőkésországok foglalkoztatottsági aránya a magasabb, a szocialista országok között itt is közepes helyet foglalunk el. Az éles kontraszt a makrostruktúrában köztünk és a fejlett tőkésországok között a leginkább ott van, hogy nálunk a magas ipari termelési és foglalkoztatottsági arány lemaradott arányú tercier szektorral párosul. A tények megítélése érdekében szükséges a következő, a tőkésországok gazdasági fejlődéséből ismert tapasztalatokat figyelembe venni:

– Az ipari fejlődés a különböző országokban különböző időpontokban kezdődött. A később indulókban a makrostruktúra változása általában *gyorsabb* volt a korábban indulókhoz képest. Ez összefüggésben van a technikának a fejlettebb országból való átvételével. Ennek alapján a később induló országban például a mezőgazdasági munka termelékenysége gyorsabban fejlődhetett, és megfelelő szívó hatás esetén gyorsabb is lehetett a mezőgazdasági lakosság átáramlása a gazdaság más területeire. Hazánkban gyors volt a foglalkoztatottság szerkezeti változása, ez azonban jelentős részben speciális tényezőkkel is magyarázható: mindenekelőtt az erőltetett ütemű szocialista iparosítással és a mezőgazdaság szocialista átalakítása terén kezdetben elkövetett hibákkal.

– A fejlődésbe később bekapcsolódó országok ipari foglalkoztatottsági aránya *rendszerint* nem ér el akkora értéket, mint amit a korábban iparosodott ország már elért. (Hasonló általános fejlettségi szinten nem ér el ilyen arányt, vagy a korábban induló országban már kialakult csúcsértéket nem éri el a később induló.) Ez egyebek közt összefüggésben van az ipari termelés hatékonyságának, termelékenységének időközben elért és más szektorokhoz képest gyors fejlődésével. Ezért később a szükséges ipari eredetű termelési eszközök és fogyasztási cikkek előállítása viszonylag kevesebb munkaerőt köt le. Az is lényeges, hogy az először iparosodó ország inkább exportálhat iparcikket, mint a később induló. Angliában, a világ ipari műhelyében az ipari foglalkoztatottak számaránya jóval magasabb szinten tetőzött, mint a később induló Egyesült Államokban, Japán, úgy tűnik, nem éri el az Egyesült Államok korább-

ban már megvalósított foglalkoztatottsági arányát stb. Kivételek akadnak, így az NSZK ipari foglalkoztatottsági aránya nagyon magas szintű. Ebben azonban speciális tényezők is közrejátszanak, egyebek között a második világháború utóhatásai.

– A később induló országokban a foglalkoztatottak áramlási iránya is eltér a korábban indulókétól. Az utóbbiakban a mezőgazdaságból kiáramló munkaerő túlnyomó részét az ipar szívta fel. A később induló országokban az ipar mellett fontos szívó terület a tercier, ezen belül a szolgáltatási szektor. Minél később indul valamely ország, annál jobban előtérbe kerül a szolgáltatások szférája, mint munkaerőt felszívó szektor. Az áramlási irány eltolódása részben az ipari termelés előbb tárgyalt hatékonyságnövekedésével magyarázható – más szektorokhoz képest gyorsabb termelékenység emelkedésével – részben azzal, hogy a technika világméretű fejlődésével együtt (jelentős részben ennek hatására) a szolgáltatásokkal szemben fellépő igény relatíve alacsonyabb fejlettségi szinten is megnő (gépkocsiszerviz, rádió, televízió, egészségügy, oktatás, kulturális szolgáltatások, turizmus, közlekedés stb.).

A régi típusú iparosodást tehát viszonylag magas ipari foglalkoztatottsági arány, vagy még pontosabban, alacsonyabb általános fejlettségi fokon, relatíve magas ipari foglalkoztatottság jellemezte. Magyarország makrogazdasági szerkezetére – mind a foglalkoztatottság, mind a nemzeti jövedelem termelésében való részesedés terén – inkább a régi típusú iparosodás jellemző. Ez jelentkezik ipari termelésünknek és foglalkoztatottságunknak gazdasági fejlettségi szintünkhöz képest magas és tercier szektorunknak, benne a szolgáltatásoknak nagyon alacsony arányában. Mezőgazdaságunk részaránya nagyjából megfelel általános gazdasági fejlettségi színvonalunknak. Spanyolország gazdasági fejlettségi színvonala például az 1970-es évek közepére nagyjából megegyezik hazánkéval. A mezőgazdasági foglalkoztatottság részaránya ott szinte hajszálra akkora, mint a mienk (1974-ben 23 százalék), az ipari foglalkoztatottság aránya azonban sokkal kisebb (37,2 százalék), és ennek megfelelően a tercier szektor aránya jóval nagyobb.

Az 1970-es évektől kezdve az ipari foglalkoztatottak aránya nálunk sem növekedik, sőt abszolút értelemben is stagnálni kezdett. Ezzel szemben emelkedik a tercier szektorban foglalkoztatottak aránya. Kibontakozik tehát hazánkban is az újabbkori fejlődésre jellemző folyamat. Ez azonban csak lassan tör utat magának, a *foglalkoztatottság szempontjából* most is „túlfejlesztett" iparunk van, a termelés műszaki színvonalát tekintve viszont „alulfejlettségről" van szó. Ez összefügg azzal, hogy gazdasági növekedésünkre a meny-

nyiségi beállítottság volt a jellemző, a korszerű technika alkalmazásának aránylag szűk volt a köre, hogy az extenzív növekedési tényezők domináltak, hogy a minőségi fejlődés háttérbe szorult, s hogy még az új gazdasági mechanizmus beindítása után is nagyon sok tényező akadályozza a termelékenység növelését és a hatékonyság javítását. Ipari foglalkoztatottságunknak relatíve igen magas aránya ipari termelékenységünk relatív elmaradottságát jelzi.

Makrostruktúránknak legszembetűnőbb sajátosságával, vagyis a tercier szektornak az ipari szektorhoz képest megmutatkozó lemaradottságával foglalkozunk először. Ezután térünk ki az iparon belüli ágazati problémákra, a mezzo- és a mikrostruktúra alakítását érintő főbb összefüggésekre.

2. AZ IPAR ÉS A TERCIER SZEKTOR ARÁNYVÁLTOZÁSA

Infrastruktúránk lemaradottsága – a nemzetközi összehasonlítás fényében – a beruházási adatokon keresztül is jellemezhető. (Itt azonban nagyon zavaró az ár arányok eltérése.) Az infrastruktúra szívja fel a beruházásoknak általában több mint a 60 százalékát a közepes és a fejlett tőkésországokban, ezt mutatja az Egyesült Államok 60 százalékos, Svédország 70 százalékos aránya. A szocialista országokban az erre fordított nettó beruházások aránya az összes nettó beruházásokon belül 30 és 50 százalék között mozog. (Magyarországon 1974-ben 47,4 százalék, vagyis a mi infrastrukturális beruházásaink aránya a szocialista országokhoz képest aránylag magas.)

Az utóbbi másfél évtizedben sok történt infrastrukturális elmaradottságunk felszámolása érdekében. A szocialista országok között nálunk következett be a legnagyobb fordulat a tercier szektor fejlesztése terén – lakásépítkezés, tömegkommunikáció, motorizáció, benzinkúthálózat, autópályák kezdődő építése –, de kielégítő javulást még nem értünk el. Növekedni kezdett a tercier szektorba tartozó foglalkoztatottak, valamint az ide irányuló beruházások aránya, de ez most is elég alacsony. Infrastruktúránk lemaradottsága nehezen elviselhető feszültséget teremt mind a növekvő termeléshez, mind az életszínvonalhoz kapcsolódó igényekhez képest.

Egymagukban a globális foglalkoztatottsági és beruházási adatok a nemzetközi összehasonlításokkal együttesen sem bizonyítanák tercier szektorunk lemaradottságát. Ismeretesek azonban a közúthálózat hiányosságai, a telefonhálózat túlterheltsége, telefontechnikánk műszaki lemaradottsága, az egészségügyi intézmények zsúfolt-

sága, a sorbaállás a kórházi ágyakért, a víz- és csatornahálózat jelentős részének elavult állapota, amely a hirtelen és tömeges „lerobbanás" veszélyével fenyeget. Gondot okoz a kereskedelmi hálózat nem elegendő sűrűsége és színvonala, amely az ellátást időigényessé teszi, lemaradott a gépkocsiszerviz-hálózat – mind sűrűségét, munkásainak szakmai felkészültségét, mind pedig technikai felszereltségét tekintve. Bizonyosra vehető, hogy mindennek jelentős szerepe van termelő szektoraink viszonylag alacsony termelékenységi színvonalában is. Az infrastrukturális lemaradottság ma már valószínűleg mérsékli a növekedés ütemét, ezenfelül kedvezőtlen életszínvonal-tényező. (Az úthálózat áteresztő képessége, a hírközlés lemaradottsága a munkaidő rossz kihasználására vezet, a bevásárlási idő – hasonlóan az áruellátás zavaraihoz – életszínvonal-tényező, anélkül, hogy az életszínvonal komplex mérőszámaiban adekvát módon kifejeződne. Az infrastrukturális lemaradottság mindinkább rontja az anyagi termelés hatékonyságát is.) Hazánk a szocialista országok között az infrastrukturális ellátottságban az NDK és Csehszlovákia mögött a harmadik helyen áll, de pozíciónk nagyon lemaradott, ha a tőkésországok infrastruktúráját is számításba vesszük. Ráadásul ilyen összehasonlításban – ha nem is olyan ütemben, mint néhány más szocialista ország – az idő múlásával hátrább is csúszunk. Infrastrukturális lemaradottságunk a hírközlésben a legnagyobb mértékű, kicsit jobb a helyzet a közlekedésben. Az oktatási és kulturális ellátottság terén állunk relatíve a legjobban.

A következő 10–15 éves periódusban szükség van infrastrukturális lemaradottságunk enyhítésére, sőt egyes infrastrukturális területeken fejlettségi szintünknek megfelelő színvonal elérésére kell törekednünk. A tercier szektor azonban eléggé tőkeigényes terület, fejlesztése nagy beruházást igényel. Ezért az infrastrukturális fejlesztés – *egyéb tényezőket adottnak véve* – a beruházások népgazdasági méretű aránynövekedését kívánja meg. A külkereskedelmi egyensúly megteremtése, a külső piaci versenyképesség fokozása ugyanakkor a gazdasági növekedés ütemének csökkenését valószínűsíti, emellett a külkereskedelmi egyensúly fokozatos kialakítása érdekében szükség van népgazdasági méretekben a beruházások arányának bizonyos mértékű csökkentésére is. Megfogalmazható gazdaságfejlesztésünk egyik nagy dilemmája: a tőkeigényes infrastruktúra fejlesztése olyan időben szükséges, amikor a gazdasági növekedés feltételei egyéb – főként világgazdasági tényezők következtében – lényegesen kedvezőtlenebbé váltak.

Az infrastruktúra fejlesztése három alternatívában képzelhető el:

1. Az anyagi termelésben a munka termelékenységének növekedési üteme felgyorsul, a beruházások hatékonysága lényegesen javul például a gazdasági mechanizmus tökéletesítése következtében. Magának az infrastruktúrának a fejlesztése is elősegítheti az anyagi termelés hatékonyságának javítását. Ebben az esetben az infrastruktúra fejlesztésére anyagi erő szabadulna fel, anélkül lehetne tehát fejlődését felgyorsítani, hogy növelnünk kellene a beruházások arányát, és szükséges lenne csökkenteni a növekedés ütemét. A lehetőségek reális számbavétele viszont arra figyelmeztet, hogy a hatékonyságnak rövid időn belüli jelentős mértékű megemelkedésére nem számíthatunk.

2. Infrastruktúránkat az eddigi ütemben fejlesztjük, azzal számolva, hogy az erre fordított anyagi eszközöket éppen a legszűkebb keresztmetszetek felszámolására fordítjuk. Ez lényegében véve a jelenlegi helyzet fennmaradását jelentené és belenyugvást abba, hogy az infrastruktúra hosszú időszakban növekedésünket gátolja, hatékonyságunkat rontja, és hogy különböző területeken minduntalan feszültségek lépnek fel.

3. A reális alternatíva, hogy az infrastruktúrát az eddigieknél gyorsabban fejlesztjük, tudatosan belemenve abba, hogy ez anyagi eszközöket vonhat el a szűkebb értelemben vett anyagi termelés területéről. Természetesen nem lehet *szó jelentős* forrás elvonásáról az anyagi termelés terén végrehajtandó beruházások elől. Ez az alternatíva figyelembe veszi, hogy a gazdasági hatékonyság csak viszonylag lassú ütemben javítható. Nem fejleszthető tehát egyenlő súllyal az infrastruktúra minden területe. Ezért a fejlesztésben *prioritásokat* kell megszabnunk, az infrastruktúra *bizonyos* területeit kell kiemelten fejleszteni, az infrastruktúra más területein csak viszonylagos szinttartásra, a további romlás megakadályozására kell berendezkedni. Prioritást élvez majd a lakásellátás, a csatornahálózat fejlesztése, a lakásépítési program közmű- és vízhálózati háttere, az egészségügyi intézmények rekonstrukciója. A termelő infrastruktúra terén kiemelt fejlesztésre szorul a közlekedés, raktározás és hírközlés. Az infrastruktúra fejlesztése közben nagy gondot kell fordítani a kevésbé tőkeigényes fejlesztési variánsok kiválasztására és a hatékonyságot szolgáló szervezeti, szervezési és szabályozó eszközök alkalmazására.

Számos infrastrukturális területen a felmerülő szükségletek kielégítésére jobban alkalmas a kisüzemi, sőt a családra méretezett üzemi tevékenység, mint a nagyüzemi szervezetek tevékenysége. Ilyenek például a gépkocsikarbantartás, sok esetben a bolthálózat. Ezeken a területeken a kis- vagy családra méretezett üzemek, műhe-

lyek terjedését szorgalmazni kell, terjedésük viszonylag kis tőkeráfordítással, gyakran a meglévő – személyi tulajdonban levő – épületek felhasználásával biztosítható. Ez a kérdés kapcsolódik az úgynevezett másodgazdaság problémájához is.

3. AZ ALAPANYAGOK ÉS AZ ENERGETIKA, VALAMINT A FELDOLGOZÓIPAR ARÁNYÁNAK PROBLEMATIKÁJA

A nyersanyag- és energiaforrások szűkössége népgazdaságunk egyik – meglehetősen kedvezőtlen – adottsága. Ez az 1974-es árrobbanásig viszonylag könnyen megoldható probléma volt, részben a nyersanyag- és az energiahordozók árának számunkra kedvező színvonala, alakulása, részben annak következtében, hogy a Szovjetunióból gyors ütemben növelhettük – a konvertibilis devizabevételek terhelése nélkül – a nyersanyag- és energiahordozó-importunkat. A gyorsan növekvő kőolajimport alapján energiatermelő kapacitásunkat gazdaságosan növelhettük viszonylag alacsony tőke- és beruházásigényességgel. Az 1970-es évektől kezdve a helyzet két okból romlott: *a)* kiderült, hogy a Szovjetunióból származó kőolajimport volumene csak korlátozottan növelhető, ez már egymagában is a konvertibilis devizaforrások nagyobb igénybevételére vezet, hiszen gyorsabban kell növelni a tőkés importot; *b)* a világpiaci árrobbanás miatt a nyersanyag, de különösen az energiahordozó-import nagyon megdrágult, így a kőolajimport nagyarányú növelésére irányuló célkitűzéseket el kellett vetni, lassúbb ütemű kőolajimporttal kellett számolni. Ez viszont lényegesen befolyásolja a hazai bányászati és energetikai beruházások előirányzatait. Ellensúlyozni kell a kőolajimport növekedésének lelassulását, és olyan energetikai beruházásokat kell végrehajtani, amelyek a kőolajalapú energetikai beruházásokhoz képest tőkeigényesebbek. A negyedik ötéves tervperiódusban a bányászat és a villamosenergia-ágazat beruházásainak növekedési üteme még jóval elmaradt a feldolgozóipar beruházásainak növekedési üteme mögött. Az ötödik ötéves tervperiódusban már fordított tendencia érvényesül: az előirányzatok szerint a bányászat és energetikai ipar beruházásainak üteme hagyja messze maga mögött a feldolgozóipar beruházásainak növekedési ütemét. Ezzel elérkeztünk gazdaságfejlesztésünk másik, az előbbihez képest talán még nagyobb dilemmájához: a világpiaci nyersanyagok és energiahordozók, elsősorban a kőolaj árainak a felszökkenése a hazai bányászati és energetikai beruházások arányának növelését teszik szükségessé. Világpiaci versenyképességünk

fokozása, gazdasági hatékonyságunk javítása azonban a feldolgozóipar korszerűsítését, szerkezetének átalakítását követeli meg. A mezőgazdasági és infrastrukturális beruházások jelentős és tartós csökkentése nem járható út. A beruházási ráta népgazdasági szintű növelése sem, vagy csak kis mértékben engedhető meg. Ezért a dilemma így fejezhető ki: növeljük-e a bányászati és az energetikai beruházások arányát a feldolgozóipari beruházások terhére? Ha ezt tesszük, akkor veszélyeztetjük a feldolgozóipar versenyképességét és korszerű szerkezetét. Előnyben részesítsük-e a feldolgozóipar fejlesztését? Ekkor pedig – úgy tűnik – nem elégíthető ki a népgazdaság és ezen belül a feldolgozóipar energia- és alapanyagszükséglete. A feldolgozóipar korszerűsítése ugyanakkor elkerülhetetlennek látszik, hiszen nagyrészt ezen múlik a technikai fejlődés meggyorsítása, de hosszabb távon a külkereskedelmi egyensúly biztosítása is. (Legalábbis a dollár relációjú külkereskedelmi passzívum elfogadható mértékűre csökkentése.)

A megoldás a következőképpen érhető el:

a) A magas kőolajárak miatt a jelenlegihez képest mérsékelni kell a kőolajfelhasználás arányát és növelni a hasadóanyagok, valamint a hazai tüzelőanyagok – a szén és a lignit – felhasználását. A hazai tüzelőanyagok felhasználása azonban részben a hasadóanyagok felhasználási arányától és a gazdaságossági kritériumok figyelembevételétől függően növekedhet. A gazdaságossági kritériumok — úgy tűnik — nem indokolják a szén- és a lignittermelés *erőteljes* fejlesztését. Ennek oka az, hogy a hazai széntermelés növelése nagyon magas és nagyon lassan megtérülő beruházási költségekkel jár, ami keresztezheti a feldolgozóipar korszerűsítésére tett erőfeszítéseket. Igaz, az energiatermelés folyó költségei kisebbek hazai szénalapon fejlesztve, ezzel viszont szembe kell állítani a szénalapon történő energiatermelés növelésének tőkeigényességét. Ott azonban, ahol az technikailag lehetséges és gazdaságossági szempontból indokolt, a kőolajat a szén felhasználásával kell helyettesíteni.

Törekedni kell a hazai földgáz- és kőolajtermelés növelésére is, erre azonban a természeti feltételek következtében csak kevés lehetőség van. Valószínűsíthető, hogy a gazdaságosság határán belül mozgó hazai energiatermelési lehetőségek jó kihasználása esetében is növekszik majd az import aránya az energiarendszerben. Az import növelésénél maximálisan kell ügyelni a biztonságra, azaz az energiaimportnál elsősorban a szocialista országok szállításaira kell támaszkodni.

b) Fontos feladat az egyes termékcsoportok fajlagos energiafel-

használásának csökkentése és ezen az úton a népgazdasági szintű energiaigény növekedésének lelassítása. Adott, vagyis nem javuló minőségű, korszerűségű termékek fajlagos energiaigénye azonban csak szűk korlátok közt csökkenthető, ezért igazi megoldást így nem érhetünk el.

c) Kiemelkedő szerepet tölthet be az energiaigények viszonylagos növekedésének mérséklésében a gyártmányok *minőségének, korszerűségének, a technikai fejlődésnek* a felgyorsítása. Hiszen ekkor egységnyi *értékű* áru termeléséhez kisebb értékű energiafelhasználás szükséges. Ebben a változatban az energiahányad a gyártmányok korszerűsége, jobb összetétele miatt csökken. Nagyon tanulságos, hogy a fejlett tőkésországokban az egységnyi áruértékre jutó energiafelhasználás lényegesen kisebb, mint nálunk – alapjában véve a feldolgozóipari termékek és a termelés korszerűbb volta miatt. Így is mondhatjuk: a termelés és a gyártmányok nagyobb korszerűsége alapján ott az egységnyi árbevétel kisebb hányadát viszi el az energiaköltség. A korszerűsítés felgyorsítása éppen a feldolgozóipar preferálását feltételezi. Emellett a gazdasági mechanizmus olyan irányú továbbfejlesztését, amely a vállalatokat a minőség fejlesztésére és a hatékonyság növelésére készteti, miközben mindebben a vállalatokat érdekeltté teszi. Nemzetközi tapasztalat, hogy az energiaellátás feszültségét azok az országok tudják a leghamarabb feloldani, amelyek a minőséget, az új értékteremtő képességet javítani tudják, vagyis a világpiacon kedvező árfeltételek mellett tudnak exportálni. Az anyag- és az energiamegtakarítás tehát *nem is annyira naturálisan,* hanem inkább *értékben, az árbevételhez viszonyítva* értendő. Paradox módon az energiahelyzettel kapcsolatos dilemma főként a feldolgozóipar korszerűsítése útján szüntethető meg.

4. A FELDOLGOZÓIPAR SZERKEZETI VÁLTOZÁSÁNAK PROBLEMATIKÁJA

Gazdasági növekedésünk kulcskérdése termelő apparátusunk korszerűsítése és a gazdaság szerkezeti átalakítása. A szerkezeti átalakításon belül döntő jelentőségű a feldolgozóipar szerkezetének korszerűsítése. A feldolgozóipar a legnagyobb arányú és eddig legdinamikusabban fejlődő szektorunk. Kiemelkedő szerepet tölt be exportunk alakulásában, annak legnagyobb, emellett növekvő hányadát adja. A fejlett tőkésországokba irányuló kivitelben is fontos szerepet tölt be. A feldolgozóipari szerkezet korszerűsítése azért is

kulcskérdés, mert alapjában véve ettől függ népgazdasági szintű technikai fejlődésünk üteme, továbbá külgazdasági helyzetünk alakulása is, mind szocialista, mind tőkés viszonylatban. A fejlett tőkésországokból eredő technikai importunknak is fontos tényezője feldolgozóiparunk korszerűsödése – a korszerű technika importja akkor növelhető gyorsan, ha jó minőségű termékek exportja alapján az exportbevételek is gyorsan nőnek –, a technikai import pedig a további műszaki fejlődés szempontjából nagyon lényeges tényező.

A termelés, ezen belül a feldolgozóipar korszerűsítésének jelentőségét drámai erővel emelte ki az 1973–1974-es árrobbanás és azt követően folyófizetési-mérlegünk – tőkés relációban – jelentős mértékű passzív egyenlege. A folyófizetési-mérleg passzív egyenlegének *közvetlen* kiváltó oka a világpiaci árrobbanás, a nyersanyag- és főként a kőolajárak erőteljes emelkedése. A passzív egyenleg mértéke, továbbá az a körülmény, hogy a nagyarányú passzív egyenleg makacsul tartja magát, hogy a folyófizetési-mérleg egyensúlyhiánya tartósnak bizonyul, termelésünk strukturális fogyatékosságaira, gyártmányaink korszerűtlenségére hívja fel a figyelmet. Ez a magyarázata annak, hogy az importárak emelkedését nem tudjuk *a)* kielégítő ütemű exportvolumen-növekedéssel ellensúlyozni. (A korszerű termékek exportja növelhető gyorsan, az ilyen gyártmányok támaszkodhatnak dinamikus világpiaci keresletre.) *b)* Ez magyarázza, hogy a növekvő importárakat nem tudjuk az exportárak megfelelő növelésével ellensúlyozni. Nemzetközi tapasztalat, hogy egyes korszerű gyártmányösszetétellel bíró fejlett országokban az export árbevétel gyors növelésének döntő fontosságú tényezője volt az exportárak emelése. A korszerű, jó minőségű gyártmányok árát még éles világpiaci versenykörülmények között is jelentősen emelni lehet. Ez a korszerű gyártmány termelői számára sajátos monopolhelyzetet biztosít. A tőkésországok közül például az NSZK *exportárainak növekedése is* felgyorsult, nem sokkal maradt le az importárak növekedése mögött. Az NSZK feldolgozó iparának közismerten magas színvonalú a világpiaci versenyképessége.

A világpiaci versenyképesség megszerzése a jól átgondolt, következetesen érvényesített *exportorientált gazdaságfejlesztés* érvényesítésén múlik. Ez azonban nem zárja ki a gazdaságosságon alapuló *racionális* importhelyettesítő politikát. Valószínű, hogy egyetlen olyan ország sincs, ahol ésszerű importhelyettesítésre ne törekednének. Az importhelyettesítésnek azonban a gazdaságosságon, a komparatív előnyök figyelembevételén, a költségek csökkentésén kell nyugodnia. Nálunk az import korlátozásának alapjában véve az

anyaggal, az energiával, a beruházási ráfordításokkal való takarékosságon, továbbá azon kell alapulnia, hogy a termelési szerkezet változása közben *csökkentse a termelés viszonylagos – különösen tőkés – importigényét,* és növelje nettó devizahozamát. A lényegében exportorientált gazdaságfejlesztés egész gazdasági munkánk színvonalának emelését sürgeti, a mennyiségivel szemben a minőségi szemlélet előtérbe helyezését, továbbá a gazdaságosságnak, a hatékonyságnak a megítélését *nemzetközi mércével.* Mindez egyúttal *szelektív gazdaságfejlesztést,* mindenekelőtt *iparfejlesztést* jelent: a korszerű, a versenyképes gyártmánycsoportok termelésének gyors fejlesztését. Jelenti a nemzetközi mércének nem megfelelő gyártmánycsoportok termelésének visszafogását, csökkentését, sőt megszüntetését – annak arányában, ahogyan a nemzetközileg versenyképes termékcsoportok termelését és exportját biztosítani tudjuk. Elsősorban feldolgozóiparunk szelektív fejlesztésétől, szerkezeti korszerűsítésétől függ hosszabb időszakos külkereskedelmi egyensúlyunk és külkereskedelmünk gazdaságossága. Ez teszi lehetővé az export dinamikus, gyors gazdasági növekedést biztosító bővítését úgy, hogy a külkereskedelem egyúttal gazdaságos legyen. A feldolgozóipar szerkezetének átalakítása akkor eredményes, ha sikerül érvényesíteni a termelési adottságainkban, a természeti előfeltételeinkben, a munkaerő-állományunk szakképzettségében jelenleg meglevő vagy a jövőben kialakítható, kivívható komparatív előnyöket.

Termelésünk, ezen belül feldolgozóiparunk termelésének korszerűsítéséről, a szelektív fejlesztés *fő irányairól,* az ezzel kapcsolatos *főbb gazdaságpolitikai elvekről* már állást foglalt az MSZMP KB 1977. október 20-i határozata, továbbá a gazdasági szerkezet korszerűsítésének irányairól, követelményeiről részletes fejtegetés található a gazdasági szerkezet korszerűsítésével foglalkozó bizottság által kidolgozott anyagokban. Az MSZMP struktúrapolitikai határozatához, valamint a struktúrabizottság anyagaihoz itt nem tudunk különösebben újat hozzátenni. Nem vitatjuk a struktúrabizottság anyagában levő, lényegében a műszaki-gazdasági kritériumok alapján tett rangsorolást az egyes termékcsoportok fejlesztési perspektíváira vonatkozóan. A feldolgozóipar korszerűsítésével, szerkezeti átalakításával összefüggő feladatokkal kapcsolatban azonban hangsúlyozni kívánjuk a következőket:

a) Határozottan állítható, hogy adott körülmények között nagyon nehéz megmondani, melyek azok a termékek, amelyekben jelenleg komparatív előnyünk van és amelyeknek a fejlesztésével a jövőben jelentős komparatív előny realizálható. Nagyon valószínű, hogy ezeknek az előnyöknek a kimutatása – bizonyos kivételektől elte-

kintve – „fentről", a felső állami és pártvezetés részéről nem is lehetséges. *Megfelelő gazdasági közegben* a komparatív előnyök tulajdonképpen jelentkeznek maguktól – például a nagyobb nyereségben, a gyorsabb, gazdaságos exportban, a világpiaci térnyerésben, a kedvező világpiaci árfeltételekben stb. –, amit határozott gazdaságpolitikával ki lehet használni, és állami támogatással a jelentkező komparatív előnyt még erőteljesen növelni is lehet. Jelenleg a már létező vagy perspektivikusan elérhető komparatív előnyöket *műszaki-gazdasági kritériumok* alapján lehet feltárni, valószínűsíteni. Később – miután áraránya ink kielégítő mértékben igazodnak a *világpiaci* árarányokhoz – az árak és a *jövedelmezőség* is tájékoztat a komparatív előnyök alakulásáról.

b) A komparatív előnyök elérése jelentős részben mikrogazdasági tevékenység függvénye, ezért realizálásuk nagyban függ a *vállalatoktól*. A nagy nemzetközi monopóliumok tevékenysége szinte mindig a komparatív előnyök kihasználásán vagy teremtésén alapul. Biztosítja ezt számunkra tőkeerejük, technikájuk, fejlesztő apparátusuk, menedzsereik és munkásaik szakértelme, piaci tájékozottságuk, a profit növelésében való érdekeltségük, ami hosszabb időközben nem volna elérhető gazdaságos termelés és export nélkül. Az ilyen cégek, ha valamihez komolyan hozzáfognak, abból előbb-utóbb komparatív előny lesz. Vagyis döntő tényező a komparatív előnyöket kiugrasztó gazdasági közeg, valamint a vállalatok gazdasági tevékenysége: vannak-e jó gazdálkodásra törekvő, jó anyagi-technikai-személyi feltételekkel bíró, a világpiaccal szoros kapcsolatban levő vállalatok?

c) A komparatív előnyök tartalma értelmezhetetlen a világgazdasági összefüggések nélkül, realizálásuk csakis a világgazdasági feltételekhez a folyamatos alkalmazkodás útján lehetséges. A helyes szerkezet kialakítása sohasem csak a mi döntéseinktől, hanem legalább ilyen mértékben más országok döntéseitől is függ. Mindig figyelembe kell venni a világpiaci versenytársaknál vagy a világpiacon számításba jövő vevők gazdaságában bekövetkezett változásokat. Nemcsak az a fontos, hogy mi mit csinálunk, hanem az is, hogy számba jöhető partnereink, versenytársaink hogyan döntenek. Struktúrapolitikai döntéseket leglényegesebben befolyásoló világgazdasági tényezők a következők:

— Mindenekelőtt ki kell emelni a KGST-országok közötti szakosodási megállapodásokat. Ilyen szerződéseket eddig is kötöttünk a többi KGST-országgal, elsősorban a Szovjetunióval, a többoldalú integrációs együttműködés fejlődésével pedig a szakosodási lehetőségek tovább bővülnek. Célszerű – a gazdaságossági követelmények

betartásával – részvételünket fokozni a szakosítási akcióban. A részvétel lehetőséget nyújt a már komparatív előnyben levő termékeink gyártásának és exportjának növelésére, vagy a komparatív hátrányban levők termelésének visszaszorítására, vagy pedig gazdasági előnyök realizálására úgy, hogy a nagy termelési széria lehetővé teszi az önköltség csökkentését és a hatékonyság növelését. (Azaz lehetőséget ad a sériatermelésen alapuló komparatív előnyök kihasználására.)

A KGST-országokkal folytatott szakosodási és kooperációs együttműködésünket azonban akadályozza a tagországok ipari termelési szerkezetének eléggé párhuzamos és ilyen értelemben kompetitív jellege. Inkább az új termékfajtákban fejlődik a szakosodás, a korábban is gyártott termékcsoportok termelésének „leadása" vontatottan halad előre. A szakosodást akadályozzák a minőségi tényezők, a minőségi fejlesztés több-kevesebb mértékben mindegyik KGST-országban háttérbe szorult. Ugyanakkor mindegyik ország akkor adja le szívesen a már gyártott termékfajtát, ha garancia van arra, hogy a partner jobb minőségű terméket szállít a helyébe. A minőségi fejlődést egyelőre akadályozzák egyebek közt a konkrét árviszonyok, a tervezés és a pénzügyi szabályozók adott rendje, vagyis a szakosodás korlátainak gazdasági mechanizmusbeli összefüggései vannak. A szakosodás még csak kezdeti stádiumban van a részegységek és alkatrészek gyártásában. A modern termelési eljárásokon nyugvó és a minőségi követelményeket előtérbe helyező szakosodás a KGST-országok, így köztük hazánk nagyon jelentős növekedési tartaléka, a termelésszerkezet alakításának fontos befolyásoló tényezője. Ugyanakkor a szakosodás jelenleg más fennálló korlátai gazdasági szerkezetünk átalakítását fékezik.

– A fejlett tőkésországok gyorsuló ütemben mondanak le a tömegtermelésre alkalmas, közepes technikai felszereltséget igénylő anyag- és munkaigényes ipari termékek gyártásáról, és főként tudomány- és szakértelem-igényes, fejlett technikát igénylő termékek gyártására térnek át. Az úgynevezett tömegtermékeket mindinkább import útján fedezik. Ez utóbbiak nem a technikai fejlődés élvonalában vannak, nem is a dinamikusan fejlődő termékcsoportokhoz tartoznak. Mégis, a világkereskedelemben elfoglalt részarányuk, exportjuk dinamikusan nő, éppen a nemzetközi munkamegosztásban bekövetkezett imént említett átrétegződés következtében. A fejlett tőkésországok importja ezekben a termékcsoportokban gyorsan nő. Ugyanezekben a termékekben azonban gyorsan nő a világpiaci kínálat is a fejlődő országok fokozódó versenye miatt.

– A fejlődő országok nagyjából az 1960-as évek közepéig lénye-

gében importhelyettesítő gazdaságfejlesztést folytattak, aminek egyebek közt a gazdaságossági szempontok és belső piacuk szűk volta eléggé korlátozott határt szabtak. Az 1960-as évek közepétől sokan exportorientált iparfejlesztésre tértek át. Elért technikai fejlettségi színvonaluk, valamint alacsony bérszínvonaluk lehetővé tette számukra, hogy a közepes technikai fejlettséget igénylő tömegcikkeket – textil, konfekció, lábbeli, fémtömegcikk, bizonyos vegyipari cikkek és gépipari termékek – komparatív előnnyel állítsák elő. Azt is mondhatjuk, hogy a fejlődő országok korábbi ipari, technikai fejlődésének is volt szerepe abban, hogy a fejlett országokban egy sereg tömegtermelésre alkalmas cikk gyártása hátrányossá vált és hogy az utóbbiak ezek importjára rendezkedtek be. Az OECD-országok növelik vásárlásaikat a külső országokból, például ruházati cikkekből, bőripari és alumíniumipari termékekből, tv- és távközlési cikkekből és még sok más termékcsoportból. A ruházati cikkek felét harmadik országokból szerzik be, hasonló az arány a bőripari termékeknél. Ezeken a területeken elsősorban a fejlődő országok törtek előre. Részesedésük az OECD-országok importjából ruházati cikkekben 37 százalék (KGST 4,7 százalék), a bőripari termékekben 40 százalék (KGST 0,8 százalék), alumínium 11,9 százalék (KGST 6,8 százalék), tv-vevőkészülékek 17 százalék (KGST 0,4 százalék), távközlési készülékek 11 százalék (KGST 0,4 százalék). Részesedésük sok területen rendkívül gyorsan nő, 1965-től 1973-ig tv-készülékekben nyolcszorosára, távközlési készülékekben hétszeresére, alumíniumtermékekben csaknem négyszeresére, cipőben több mint két- és félszeresére nőtt. Részesedésük sokszorosára nőtt háztartási elektromos készülékekben és izzólámpában. Ezeken a területeken a KGST-országok részesedése stagnál, vagy csökken, kivételt csak az alumínium és az izzólámpa képez. Olyan helyzet alakult ki, hogy számos fejlődő ország mint számottevő versenyzőpartner lépett a piacra. A velük versenyző és pozíciójukat gyorsan javító országok közé tartoznak még a dél-európai országok.

A fejlődő országok versenyét erősíti a Közös Piac országainak a fejlődő országok felé folytatott vámpolitikája: velünk szemben lényeges vámkedvezményben részesítik őket. Határozottan állítható, hogy a saját nyersanyagbázisra, nagyon olcsó munkaerőre, ma már elég számottevő, nagy részben nyugati technikára támaszkodó vám- és kereskedelempolitikai előnyöket élvező fejlődő országokkal szemben a versenyt az adott termékszerkezetben egyre nehezebben bírjuk folytatni, és további árlemorzsolódás, csökkenő exportjövedelmezőség veszélye fenyeget.

Az említett területeken versenyképességünket rontotta a nemzet-

közi munkamegosztás világgazdasági szintű átrendeződése. Ma már jelentős részben a fejlődő országok versenye okoz problémát. Dollár relációjú exportunkban jórészt olyan területeken vagyunk érdekeltek, amelyeken a világpiaci *kínálat* erőteljesen megnőtt. Jelenlegi külkereskedelmi nehézségeink tekintélyes része erre vezethető vissza. Mindebből következik, hogy iparfejlesztésünkben inkább a *magasabb minőségi igényeket kielégítő könnyűipari cikkek*, árufajták, továbbá a *viszonylag magasabb technikaigényű termékek felé kell orientálódnunk* – például a gépgyártás különböző ágazatai felé. Itt egyelőre az a probléma, hogy ezeken a területeken rendkívül erős a fejlett tőkésországok konkurrenciája. Így érkeztünk el az ágazaton *belüli* szakosodás, illetve a *féltermékekre* való specializáció problémaköréhez.

– A fejlett tőkésországokat – a kis tőkésországokat a nemzetközi munkamegosztás területén is – mind jobban jellemzi az ágazaton belüli specializáció. Igen sok kis és közepes nagyságú vállalat az úgynevezett közbeeső termékek gyártására szakosodik és a késztermékeket összeszerelő vállalatok beszállítói lesznek. Közöttük verseny van, a késztermékgyártó partnereknek márkás, kiváló minőségű terméket szállítanak. Saját szűk területükön a technika legujabb vívmányait alkalmazzák. A bonyolult gépipari termékek – például járművek, autóbuszok, teherautók – minősége, műszaki-gazdasági paraméterei, így versenyképessége döntő mértékben függ a beépített alkatrészektől. A késztermékek minősége, korszerűsége nagyrészt az ún. „háttéripartól" függ. Az összeszerelő vállalatok ezért igyekeznek jó minőségű féltermékeket vásárolni. A tőkésországok között az ágazaton belüli kulkereskedelem gyors növekedési üteme jórészt erre a specializációra vezethető vissza, miközben ugrásszerűen megnőtt a féltermékek egymás közti kereskedelme. A kifejlett háttériparon nyugvó kiváló minőségű késztermékek és a jó minőségű féltermékek piaca bővül a leggyorsabb ütemben.

d) A mi gyakorlatunkban eddig széles választékú késztermékgyártás fejlődött ki, és eközben a kooperációs kapcsolatok – mind belföldön, mind a külföldi partnerekkel – megrekedtek. Ezzel a korszerűség növeléséért folytatott versenyben eleve hátrányos pozícióba kerültünk. Autóbuszgyártásunkra is a késztermék-szemlélet a jellemző, világviszonylatban is magas szérianagysága mögött nagyon szűk és fejletlen háttéripar áll. Nagyvállalataink készgyártmányaikhoz a legtöbbször maguk készítik a részterméket igen kis, csupán a késztermék-kibocsátáshoz szükséges szériában, műszakilag alacsony színvonalon. Ez a gyakorlat a belső és a külső kooperációs nehézségek, a vállalatközi együttműködés szervezetlensége

miatt egyre terjed. Késztermékeink az adott ipari háttér mellett egyre kevésbé bírják a versenyt a fejlett tőkésországok technikaigényes korszerű termékeivel szemben, ilyen gyakorlattal itt sem tudunk komparatív előnyöket realizálni.

A világgazdasági hatások feldolgozóiparunkat a *közbülső termékek sávja felé* terelik, és természetesen néhány terméknél nekünk is lehetnének világszínvonalon működő késztermékét összeállító, a hazai és külföldi beszállítók széles rétegére támaszkodó vállalataink. Ehhez azonban feldolgozóipari kapacitásunk jelentős részét a közbülső termékek sávjában kellene működtetni, hasonlóan más, főként a kis és nálunk gazdaságilag fejlettebb országokhoz. A közbülső termékek gyártásával számos, a növekedés és hatékonyság szempontjából fontos előnyhöz jutnánk. 1. Alkatrészek, részegységek gyártásánál egyszerűbb a vállalati munka megszervezése, a nem túl nagy számú munkafázisok könnyebben gépesíthetők. 2. A féltermékek előállítása nagy szériában lehetővé tenné egy-egy munkafázisban nagy teljesítményű célgépek beállítását. 3. Kifizetődőbb lenne a legkorszerűbb technika alkalmazása és a kiemelkedő licencek megvásárlása. 4. Könnyebben lehetséges a műszaki és a munkafegyelem javítása. 5. A résztermékek gyártásában vállalataink jelenlegi alkatrészeket „barkácsoló" tevékenységéhez képest ugrásszerűen javulna a termelékenység, lényegesen csökkenthető volna a fajlagos anyag- és energiafelhasználás. (Különösen, ha a felhasznált anyag és energia árát a korszerű résztermék elérhető világpiaci árához, vagy a belőlük összeszerelt késztermék árához viszonyítjuk.)

A résztermékek gyártását nem akármilyen típusú kooperáció keretében kell megszervezni. Nem általánosítható az ún. zárt konstrukciójú kooperációk létesítése, amelyben a résztvevő vállalatok kölcsönös szállítása szükséges a késztermék előállításához. Az ilyen típusú kooperációkon belül a vállalatok nem kényszerülnek a minőség javítására, a saját gyártmányfejlesztésre, hiányzik a verseny, a jobban dolgozó fél kénytelen alkalmazkodni a gyengébbhez. Helyes, ha több termelő vállalat vesz részt a kooperációban, ha termelési kapacitásuk, sőt termelési szériájuk a késztermékhez szükséges nagyságot meghaladja, ha egyúttal exportra termelnek, ha a közöttük kibontakozó verseny és a külső piacokon a helytállás a korszerűség folytonos javítására, a határidők pontos betartására készteti őket. A zárt konstrukció keretében kialakított kooperáció viszont a résztvevőknek monopolista pozíciót biztosít, a partnerek számára a minőség javítása nem létkérdés.

e) Az intenzív fejlődési periódusban lezajló strukturális változások kiindulópontja a *mikrostruktúra,* az ágazati strukturális vál-

tozások jórészt a mikrostruktúrában létrejövő mozgások eredményei. (Nem lehet azt mondani, hogy az intenzív szakaszban például a feldolgozóipar ágazati összetétele nem változik.) Ebből az is következik, hogy a feldolgozóiparban jelentkező komparatív előnyök elsősorban a mikrogazdaságban lelhetők fel, felismerésük, kiaknázásuk alapjában véve a vállalati tevékenységen múlik. Vannak és lesznek azonban olyan kívánatos, jórészt az ágazati struktúrát érintő szerkezeti változások, ahol állami kezdeményezésre és támogatásra is szükség van, mert felismerésük, valamint megvalósításuk *egyedül a vállalati* tevékenységtől nem várható. Az állami támogatás azonban csak akkor vezet jó eredményre, ha a támogatás nem túl széles körű, s ugyanakkor *normatív* jellegű, és a támogatásban részesülő vállalatok a *hatékonyság* javítására, illetve a hatékonysági követelmények betartására kényszerülő gazdasági közegben működnek. Ellenkező esetben mindig fennáll annak a veszélye, hogy a fejlesztési források szétforgácsolódnak és a támogatás a vállalati erőfeszítések gyengülésére vezet.

A vállalati kezdeményezésen múló strukturális változások egy részét is elő kell segíteni állami terelő eszközökkel, így például hitel- és kamatpolitikával. A változások igen nagy részének viszont a piaci önszabályozó mechanizmus hatására és a *vállalati kezdeményezés* alapján kell létrejönnie úgy, hogy az államnak *nem kell külön* intézkednie a megvalósulás érdekében. Meghatározott feltételrendszer esetén a keresletben bekövetkező változások hatnak az árarányokra, a vállalatok nyereségére, ez pedig a termelésnek és a kínálatnak, sőt a külgazdasági kínálatnak a szerkezetére is. Az említett feltételrendszer azonban ismét a gazdasági mechanizmus problémáját veti fel, a gazdasági mechanizmus reformjának következetes továbbfejlesztését.

f) A termelés, ezen belül a feldolgozóipar termelési struktúrájának átalakítása nem tűr halasztást, a termelési szerkezet, illetve a gyártmányok korszerűsítese területén máris késésben vagyunk. Mindennemű halasztás a struktúra átalakításában tovább növeli külföldi eladósodásunk állományát, konzerválja folyófizetési-mérlegünk strukturális feszültségeit, nehezíti gazdasági egyensúlyunk helyreállítását. Termelési szerkezetünk fogyatékosságai azonban csak a rugalmas szerkezeti változásokat elősegítő gazdasági feltételrendszer kialakítása, olyan gazdasági mechanizmus kifejlesztése útján számolhatók fel, ami a vállalatokat folytonosan kényszeríti a változó világgazdasági feltételekhez való gyors alkalmazkodásra. A világgazdasági hatásoktól a vállalatokat nem szabad „megvédenünk", azokat *folytonosan közvetíteni kell* a vállalatok felé – első-

sorban az úgynevezett külkereskedelmi versenyszférában. Enélkül a vállalatok nem is képesek megfelelő reagáló képességet kifejleszteni. Ennek hiányában az adottságainknak megfelelő, továbbá a világpiaci igényeket figyelembe vevő versenyképes termelési szerkezet sem alakítható ki. A gazdasági mechanizmus átalakítása, továbbfejlesztése nélkül a struktúra alakulásának állami támogatása, szabályozása sem lehet kielégítő eredményű: így a preferált területeken a vállalatok támogatása inkább elkényelmesedésre vezet. Megfelelő, szigorú követelményeket támasztó, ugyanakkor a kiugró teljesítményeket el nem ismerő gazdasági feltételrendszer nélkül a hatékonysági követelmények nem érvényesülhetnek, ezek pedig a következő periódusban döntő szerepet játszanak. Amennyire sürgős tehát a termelési szerkezet korszerűsítése, ugyanannyira fontos és halaszthatatlan a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése: az utóbbi az előbbi teljesítésének előfeltétele. Nem vitatható, hogy termelési szerkezetünk átalakítása nem lehet sikeres az erre irányuló határozott, céltudatos gazdaságpolitika nélkül. Ennek a gazdaságpolitikának azonban *döntő fontosságú része* a rugalmas termelési struktúra kifejlesztését biztosító, a minőségi és hatékonysági követelményeket előtérbe helyező gazdasági mechanizmus kialakítása.

5. A MEZŐGAZDASÁGI VERTIKUM SZEREPE

Mezőgazdasági termelésünk az elmúlt tízéves periódusban dinamikusan fejlődött – évi mintegy 3,5 százalékos ütemben –, s még gyorsabb volt ebben az ágazatban a termelékenység évi növekedési üteme. Ebben a periódusban a szocialista országok közül hazánk mezőgazdasága érte el a leggyorsabb fejlődést. Gazdasági növekedésünkben a következő periódusban is fontos helyet foglal el a mezőgazdaság. A távlati fejlesztési koncepció szerint mezőgazdasági termelésünknek évi 3 százalékkal, az élelmiszergazdaságnak évi 5 százalékkal kell fejlődnie. Még fontosabb szerepe van a mezőgazdaságnak külkereskedelmi egyensúlyunk biztosításában: a mezőgazdasági és élelmiszerexportnak mintegy évi 6–7 százalékos ütemben kell bővülnie.

A mezőgazdaság és élelmiszergazdaság növekedésünkben betöltött szerepe számos kedvező tényezőn nyugszik: kedvezőek természeti feltételeink, sok mezőgazdasági és élelmiszeripari termékünk versenyképes a tőkés piacon is, itt a versenyképességet viszonylag könnyebben is tudjuk biztosítani, mint a feldolgozóiparban. Világméretekben jók az élelmiszerkereslet kilátásai, bár az élelmiszer-

igény mögött sok fejlődő országban egyelőre nem áll fizetőképes kereslet. A szocialista országok közül a Szovjetunió és az NDK sok alapvető termékből nem önellátó, ott a mezőgazdasági termékek nyersanyagokért, de még konvertábilis devizáért is biztos piacra találnak. Mezőgazdasági fejlődésünk mindinkább összekapcsolódik az ipari fejlődéssel, és termékeink növekvő hányada kerül élelmiszeripari feldolgozásra. A mezőgazdasági fejlődés mégsem problémamentes folyamat.

A mezőgazdasági termelés évi 3 százalékos távlati növelése nem könnyen teljesíthető feladat, különösen akkor nem, ha a mezőgazdasági és élelmiszeripari termeléssel szemben megnövekedő minőségi igényekkel is számolunk. *Mindenekelőtt:* mezőgazdasági termelésünk jelentős hányadát a háztáji és a kisegítő gazdaságok adják, és ezektől a jelenlegi termelési szint számottevő növelése már nem várható. Ezért az évi 3 százalékos növekedés, vagyis 15 év alatt a mintegy 55 százalékos növekmény legnagyobb részét a nagyüzemekben kell előállítani. (Azaz ezeknek a gazdaságoknak termelésüket saját eddigi szintjükhöz képest évi 3 százaléknál jóval nagyobb ütemben kellene emelniük.) *Másodszor:* ma is jelentősek a mennyiségi és főként minőségi veszteségek a betakarítás, a szállítás, a tárolás, a feldolgozás során. Fennáll annak a veszélye, hogy a termelés lényeges mennyiségi növekedése esetén e veszteségek aránya megemelkedik. Ezzel máris a minőségi tényezők kerülnek előtérbe: a tárolási, a betakarítási, a szállítási veszteségek csökkentése lehet, hogy ugyanakkora eredményt hoznak a népgazdaság számára, mint a termelés mennyiségi fokozása a veszteségek fennmaradásával együtt. *Harmadszor:* az export évi 6–7 százalékos növelése elengedhetetlenné teszi a minőségi tényezők figyelembevételét. A fejlett tőkésországokba csak kiváló minőségű és magas feldolgozottságú termékekből növelhető az export, ez pedig jelentős, a minőséget megóvó, az egymáshoz kapcsolódó vertikumok összhangját biztosító beruházásokat tesz szükségessé. A termelés összehangolt, minőséget előtérbe helyező fejlesztése növelné esélyeinket a nemzetközi versenyképesség megszerzésében és megtartásában.

Eddig a mezőgazdaságban és az élelmiszergazdaságban is a mennyiségi szemlélet dominált. A minőség és hatékonyság javítására tett erőfeszítések rendszerint a mennyiségi növekedés átmeneti lassulását eredményezték. Ez türelmetlenséget váltott ki az irányító hatóságok részéről, és inkább a minőségből és hatékonyságból engedtek a jobb mennyiségi teljesítés érdekében. A minőség és hatékonyság javítása a mezőgazdaság és élelmiszeripar területén a következő főbb tennivalókat veti fel:

– A figyelmet elsősorban a mai feszültségek megszüntetésére, a termés jó minőségben való betakarítására, megóvására, realizálására kell fordítani. Ehhez jobban fel kell használni – a technikai fejlesztés mellett – a falusi helyhez kötött munkaerőt, és tervszerűbben megszervezni a munkacsúcsokhoz szükséges (falusi, iskolai, üzemi) munkaerőt. Az idénymunkát jól kell megfizetni – ezt mindig átlag feletti bérekkel honorálták – ellentétben a mai gyakorlattal, amikor is az ilyen munkáért a mezőgazdasági üzemek „társadalmi munka" jelszóval alacsony bért fizetnek. Az élelmiszeriparban kapacitástartalékokat helyes létesíteni éppen a termelés jó minőségben való megóvása érdekében. Gyengébb termés esetén a csúcskapacitás kihasználtsága rövidebb lesz, ez azonban hosszabb távon a minőségben megtérül. Különösen indokolt a kapacitások gyors fejlesztése a mélyhűtő iparban, ezt kívánja meg a tőkés export dinamikus bővítése, de a belföldi kereslet szerkezeti változása is. Fontos a tárolókapacitások gyors növelése.

– A mezőgazdasággal szemben támasztott fejlesztési, s ezzel együtt *minőségi* és *exportkövetelményeket* nem lehet összeegyeztetni a *csökkentett* mezőgazdasági beruházásokkal. A háztáji gazdaságokban a termelés további növelésére kicsik a lehetőségek, nagyrészt kimerültek ezeknek a kis beruházásigényességű gazdálkodási formáknak a növekedési lehetőségei. Az állattenyésztés fejlesztéséhez is több új telepet kell építeni, mint eddig. A nyersanyagtermelés, a tárolás, a feldolgozás közti összhang megteremtésének beruházásigénye, valamint a régi, korszerűtlenebb berendezések rekonstrukciójában rejlő bővítési tartalékok kimerülése relatíve magasabb mezőgazdasági és élelmiszeripari beruházást igényel. Az energetika – a feldolgozóipar – az infrastruktúra-dilemma tehát még a mezőgazdasági beruházások problematikájával is bővül. Valószínű, hogy a mezőgazdasági beruházásoknak a népgazdasági átlagos beruházásnövekedéssel legalább megegyező ütemben, az élelmiszeripar beruházásainak pedig ennél gyorsabb ütemben kell nőniük. Ez még fontosabbá teszi a vállalatok érdekeltségének növelését a beruházás hatékonyságának a fokozásában.

– Az áraknak a mezőgazdasági termékeknél is jobban ki kell fejezniük a minőségi differenciákat, ösztönözniük kell a jobb minőségre, és ezt a mezőgazdasági árszínvonal emelésével együtt kell megoldani: ez biztosítja a mezőgazdasági vállalatok, szövetkezetek önfinanszírozó képességének emelését a támogatások egyidejű csökkenése mellett.

– A vállalatok jövedelmi differenciálódását itt sem szabad a jó üzemek visszafogásával fékezni, ez a hatékonysági követelmény

megvalósulásának természetes velejárója. A lemaradás szubjektív – vezetésbeli, szervezési, szakértelmi – okait kell lehetőleg megszüntetni. A differenciálódásnak a beruházások növekedésében is érvényesülnie kell.

– A termelőszövetkezetek mai átlagos mérete inkább nagyobbnak látszik az optimálisnál. A termelőerők fejlettségi szintje és a technikai, vezetési feltételek olyanok, hogy hosszú távon is indokolatlan, sőt káros a szövetkezetek minden kampányszerű összevonása. A nálunk fejlettebb mezőgazdasággal bíró NDK-ban az üzemnagyság a mienknél jóval kisebb. Az üzemi keretek és a modern technológia közt esetenként adódó ellentmondások feloldásához, az új technika elterjesztéséhez kielégítő segítséget nyújtanak a termelési rendszerek, az üzemek közti társulások, az együttműködés különböző formái.

– Az élelmiszeripar és a mezőgazdaság korszerűsítése kívánatossá teszi a mezőgazdasági és élelmiszeripari rendeltetésű gépgyártás fejlesztését. Jelenleg az élelmiszeriparban, de jórészt a mezőgazdaságban is szinte csak tőkés gépekkel tudunk modernizálni. Ez túlzottan terheli fizetési mérlegünket.

A mezőgazdaságon és az élelmiszeriparon belül a sokrétű termelési szerkezet fenntartása mellett helyes dönteni, a nemzetközi munkamegosztás bővülésének itt egyelőre kevés lehetősége van. A KGST-országokból mezőgazdasági és élelmiszeripari terméket csak nagyon korlátozott mennyiségben és nagyrészt kedvezőtlen árfeltételekkel lehetne importálni. A termelési szerkezet szűkítése tehát a tőkés import bővítését vonná maga után, erre pedig belátható időn belül nincs devizális fedezetünk. A nemzetközi specializáció előnyét itt egyelőre csak korlátozottan élvezhetjük. A sokrétű termelési szerkezet ugyanakkor korlátot szab az üzemi koncentráció számára és igényli a háztáji gazdálkodással kapcsolatos politikánk további fenntartását.

A mezőgazdaság és az élelmiszeripar termelési szerkezete ugyanakkor nem lehet merev. Preferálni kell a konvertibilis export bővítésére alkalmas termékek termelését, ennek alátámasztására gondos piacelemzést kell végezni. Számolni lehet az állattenyésztés arányának *lassú* növekedésével. Gyors aránynövekedésre nem számíthatunk az állattenyésztés beruházásigényessége, a kisüzemi lehetőségek kimerülése, növénytermesztésünknek az állattenyésztéshez képest fejlettebb szintje, komparatív előnye miatt, és mert a húsexport növelése nagyban függ a beruházásigényes élelmiszeripar fejlődésétől. Fontos a kis beruházásigényességű tenyésztési formák alkalmazása (például hízómarha tenyésztése ridegen, legelőn, istálló

nélkül). Ennek az önköltsége alacsony, és a szovjet piacon konvertibilis deviza ellenében helyezhető el.

A fokozódó minőségi és hatékonysági követelmények mellett még nagyobb érdekünk fűződik ahhoz, hogy a háztáji és a kisegítő gazdaságok termelése az 1980-as években is magas szinten maradjon, sőt tovább növekedjék. Folyamatosan biztosítani kell termelési érdekeltségüket. Termelésük aránya csökkenő irányzatú lesz, de árutermelésük hányada – saját termelésükhöz képest – növekedni fog.

A mezőgazdaság továbbra is munkaerő-kibocsátó ágazat lesz, de csökkenő mértékben. Számítani kell viszont arra, hogy az élelmiszeripari foglalkoztatottak száma – gyors fejlődése és szélesedő tevékenységi köre miatt – valamivel emelkedni fog.

IV. Nemzetközi gazdasági kapcsolatok és növekedés

1. A KGST-EGYÜTTMŰKÖDÉS FEJLŐDÉSE ÉS PROBLÉMÁI

Az 1950-es években a KGST-országok gazdasági együttműködése gyorsan fejlődött, ami a tagországok dinamikus gazdasági növekedésének egyik fontos tényezője volt. A fejlődés eredményeként a tagországok külkereskedelmi forgalmuk mind nagyobb részét egymás között bonyolították le: áruforgalmukban csökkent a tőkés világpiac részesedése. A fejlődés eredményeként összes külkereskedelmükön belül az egymással folytatott forgalom 1960-ig elérte a 60 százalékos arányt.

A KGST-együttműködés keretén belül a Szovjetunió és a többi tagország egymás közti külkereskedelmi forgalma nőtt a leggyorsabban, vagyis a kisebb KGST-országok közti kereskedelem fejlődése kevéssé volt dinamikus. A Szovjetunió és a többi KGST-ország közötti forgalomnak legjellemzőbb tényezője egy sajátos fajta integráció: ennek keretében a Szovjetunió különböző nyersanyagokat szállított a kisebb tagországoknak, az utóbbiak pedig ellentételként késztermékeket exportáltak. Ez mind a Szovjetunió, mind a kisebb KGST-tagországok számára előnyös volt. A Szovjetunió részesedése tehát növekedett a többi tagország külkereskedelmén belül: a hatvanas évtizedben – az egyes tagországokban eltérően – 30–50 százalékos arányt ért el.

A hatvanas évtizedet az jellemezte, hogy a Szovjetunió és a kisebb tagországok közti kereskedelem aránya tovább növekedett, míg a kisebb KGST-országok egymás közti kapcsolatainak dinamikája valamennyire mérséklődött. Együttesen azonban fennmaradt a KGST-országokon belüli külkereskedelem 60 százalékos részaránya a külkereskedelem egészén belül.

Bizonyos tényezők már az 1950-es és 1960-as években is fékezték a KGST-n belüli külkereskedelmi forgalom fejlődését. A gépipari termelés egy részében például a termékstruktúra párhuzamos fejlesztésének tendenciája jelentkezett, míg a termékek más részében

hiány lépett fel. (A párhuzamos termelés és hiány ismétlődően újratermelődik, mind a beruházási javak, mind a fogyasztási javak piacán.)

A hetvenes évtizedben új helyzet alakult ki, ennek jellemzői a következők:

1. A nyersanyagintegráció sokat vesztett lendületéből, így az integrációs kapcsolatok szélesedése mindinkább a késztermékek, valamint a részegységek szakosításától és termelési kooperációjától függ. Az utóbbiak terén viszont nagyon lassú az előrehaladás, itt nincs szó *integrációs dinamikájú fejlődés*ről.

2. A KGST-országok belső gazdasági növekedése is számottevő akadályokba ütközött, amelyek a régebbi növekedési források bizonyos korlátaiban vagy kimerülésében és a párhuzamos hiányok létrejöttében jelentkeznek. A hiányok az egyes nemzetgazdaságokban eltérő jelentőségűek és mértékűek, de főként három területen szembetűnőek: *a)* a tagországok számos termelési ágban nélkülözik a világszínvonalú termékek gyártásához szükséges technikai bázist; *b)* néhány országban a mezőgazdaság fejlődése elmaradt, ami nagy értékű, mezőgazdasági importot tesz szükségessé; *c)* főként Magyarország és az NDK nagy nyersanyagimportra szorul, és ezt a KGST keretén belül csökkenő mértékben tudják fedezni. Ezért nyersanyagbeszerzésük mindinkább átterelődik a tőkés világpiacra; ez a tőkés külkereskedelem arányát az összes külkereskedelmi forgalmon belül növeli.

3. A nyersanyag-integráció lelassulása, a párhuzamos hiányok képződése mellett az árakkal, a KGST-országok egymás közti külkereskedelmi és fizetési rendszerével összefüggő tényezők is korlátozzák a külkereskedelmi és integrációs kapcsolataik fejlődését. Mindez együttesen az egymás közti külkereskedelem részarányának csökkenését váltotta ki az 1970-es években. Ezt támasztja alá a 10. számú táblázat:

10. sz. táblázat

A KGST tagországainak együttes külkereskedelme 1960—1975 között
(Folyó áron számított index: 1960 = 100)*

	1960	1965	1970	1974	1975	Évi átlagos ütem (százalék) 1960—1975	1960—1970	1970—75
Összes külkereskedelmi forgalom	100	149,4	230,5	432,2	525,9	11,7	8,7	17,9
Export	100	151,9	234,8	428,6	499,3	11,3	8,9	16,3
Import	100	147,5	226,3	435,8	552,1	12,1	5,8	19,5
Külkereskedelmi forgalom a KGST-n belül	100	157,4	233,6	380,0	494,5	11,2	8,9	16,2
Export	100	157,2	231,4	378,9	490,9	11,1	8,8	16,2
Import	100	157,6	235,7	380,9	498,1	11,3	9,0	16,1
Külkereskedelmi forgalom aránya KGST-n belül (százalékban)	60,0	63,1	60,8	52,7	56,5			

* *Megjegyzés:* A KGST-integráción belüli külkereskedelem számított arányát, növekedési ütemét befolyásolja a világpiaci árak *fokozatos* érvényesítése is.
Forrás: Sztranu-Cslenü SZZV. Sztatiszticseszkij szpravocsnik. Moszkva 1976.

Az egymás közti külkereskedelmi forgalomnak az árrendszerrel, valamint a külkereskedelmi és a fizetési rendszerrel összefüggő konkrét korlátozó tényezői a következők:

– A külkereskedelmi mérleg kétoldalú kiegyenlítésének követelménye a KGST-országok közti áruforgalmat mindig a gyengébb félhez igazítja. Emiatt a külkereskedelmi forgalom és ezzel együtt a szakosítás fejlődése lelassul.

– A belső árarányok nem tükrözik megfelelően a minőségi és korszerűségi eltéréseket: a jobb minőség, a nagyobb korszerűség gyakran nem realizálódik arányosan magasabb árakban. A korszerűbb gyártmányok forgalma ezért a KGST-forgalmon belül lelassul, ez visszafogja a tagországok egymás közti külkereskedelmi forgalmának bővülését.

– A különböző KGST-országok vállalatai többnyire nincsenek egymással közvetlen kapcsolatban. A kormányok közti egyezmények a legtöbb esetben nem a vállalatok közvetlen együttműködésén alapulnak. Ezért a valóságos együttműködés nem annyira intenzív, mint ahogy ez a kormányközi egyezményekből következne.

A KGST-országok egymás közötti külkereskedelmi forgalma tehát nélkülözi az igazi dinamizmust. Nem kielégítő azonban a KGST-országok összes külkereskedelmének a világméretű külkereskedelmi forgalomhoz viszonyított dinamikája sem. A belső árrendszernek, a KGST-országok külkereskedelmi és fizetési rendszerének ebben is szerepe van. Nevezetesen:

– A belső árarányok a legtöbb tagországban nagyon elszakadnak a világpiaci árarányoktól. Ez akadályozza a termelési szerkezet alkalmazkodását a világpiaci feltételekhez, megnehezíti a komparatív előnyök kihasználását és ezzel együtt a világpiaci versenyképesség fokozását.

– A szocialista valuták konvertibilitásának hiánya korlátozza a külföldi termelők versenyét, túlzottan mérsékli a belföldi termelőkre helyeződő nyomást, ami visszafogja a versenyképesség és a minőség javítására irányuló törekvéseket. Ilyen körülmények között nem véletlen, hogy a szocialista országok külkereskedelmének fejlődése lassúbb ütemű, mint az egész világkereskedelem fejlődése.

Természetes dolog, hogy mind sürgetőbb feladattá válik a KGST-tagországok együttműködésében új növekedési forrásokat találni és ezeket kiaknázni. Az előrehaladás lehetőségei részben a hosszú távú célprogramok területén mutatkoznak, ezek mind jobban az együttműködés fejlesztésének előterébe kerülnek. A célprogramok mindenekelőtt a nyersanyagokban és az energiahordozókban hivatottak elősegíteni a szükségletek kielégítését, de egyelőre nem ítélhető meg,

hogy milyen dinamikát adhatnak a Szovjetunióból származó magyar import növekedésének. Fontos feladat emellett a feldolgozóipar termelésének szakosítása és a termelési kooperáció kifejlesztése is. Ez a folyamat bár lassan, de előrehalad, felgyorsításának lehetőségei azonban még nem biztosítottak.

2. A MAGYAR KÜLGAZDASÁGI STRATÉGIA ÉS A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS

Hazánk részvétele a KGST tagországai együttműködésében

A magyar népgazdaságnak, jelenleg és a jövőben is támaszkodnia kell a KGST tagországai együttműködésére. Részt kell vennünk az integrációs kapcsolatok fejlesztésében: elsősorban a közösségi együttműködésre alapozva valósítható meg külgazdasági kapcsolataink egészének dinamikus fejlesztése. Ez a következőket jelenti:

– Nyersanyag-, energia- és félkésztermék-importunkat lehetőleg a szocialista országokból kell fedeznünk, még akkor is, ha ez csak konvertibilis valutabevételeink felhasználása mellett lehetséges;

– Arra kell törekednünk, hogy a korszerű gépeket, a szükségleteinknek megfelelő összetételben lehetőleg a szocialista országokból importáljuk. Törekedni kell továbbá komplett berendezések behozatalára, emellett korszerű alkatrészek, pótalkatrészek importjára is. A gépimport növelését megkönnyítő külső hitellehetőségek feltárása és kiaknázása is elsőrendű érdekünk.

– Exportunkban az eddigieknél jobban kell alkalmazkodni a KGST-országoknak az áruválasztékban, valamint a mennyiségben és minőségben jelentkező igényeihez.

A magyar népgazdaság most és a jövőben sem fejlődhet a tőkés- és a fejlődő országokkal való kapcsolatok fejlesztése nélkül. Ezzel kapcsolatban két eltérő külgazdasági stratégia körvonalai bontakoztak ki. Mindkét irányzat döntő fontosságúnak tartja a KGST-országokkal folytatandó gazdasági együttműködést és mindkettő elkerülhetetlennek tekinti az együttműködés fejlesztését a nem szocialista világpiaccal is. A különbözőség egyfelől a közösségi kapcsolatok, másfelől a világgazdasági kapcsolatok súlyának és szerepének megítélésében jelentkezik.

A két különböző irányzat tartalmát a következőképpen lehet jellemezni:

Az egyik irányzatnak – a KGST tagországai együttműködése ug-

rásszerű felgyorsításának koncepciója – az a kiinduló feltevése, hogy a KGST-integráció fejlődését az 1980-as években a maihoz képest lényegesen fel lehet gyorsítani. Ebben az esetben a nem szocialista országokkal a gazdasági együttműködés jelentősége a magyar népgazdaság számára folyamatosan csökken. Az együttműködés eme elgondolás szerint három módon segíthető elő:

– Először úgy, hogy a feldolgozóipari termékekben gyorsan szélesedő gyártmánymegosztást és részegység-szakosítást valósítunk meg, ami azt jelenti, hogy minden KGST-ország lemond bizonyos termékeinek termeléséről a többi KGST-ország javára. Következésképpen ezeknek az áruknak a külkereskedelme a KGST-országok között felgyorsul.

– Másodszor akként, hogy a Szovjetunió tőkés viszonylatú nyersanyag exportjának bizonyos hányadát a kisebb KGST-országokba, köztük Magyarország felé irányítja annak fejében, hogy azok mind nagyobb mértékben vállalják a világszínvonalú és a szovjet gazdaságnak megfelelő késztermékek exportját. Az elgondolás kulcsa, hogy a nyersanyagok és késztermékek azonos „keménysége" folytán a KGST-országok közötti forgalom a kölcsönös érdekek alapján dinamikusan fejlődhet.

– Harmadszor: ez az irányzat azt feltételezi, hogy a magyar gazdasági mechanizmus a maihoz viszonyítva jobban hasonlóvá válik majd a többi KGST-országok mechanizmusához, egyidejűleg a szovjet gazdasági mechanizmus is közeledni fog egy integráltabb gazdasági mechanizmus felé. Ez újabb lehetőséget teremthet a szocialista gazdaságok közeledésére és együttműködésük fokozására.

Ennek az irányzatnak a további fontos jellemzője, hogy a nem szocialista gazdasági kapcsolatok mai súlyát és arányát Magyarországra nézve hátrányosnak tekinti. Emellett reménytelennek tartja – különösen kedvezőtlen világgazdasági konjunktúra esetén –, hogy tőkés exportunkat a világpiacon versenyképessé tudjuk tenni. Elveti a tőkésországok felé irányuló erőteljes exportorientáció lehetőségét, nagyobb súlyt helyez az importhelyettesítő gazdaságpolitikára, azaz a tőkés import mind nagyobb részének vagy hazai termékekkel vagy a KGST-piacról történő biztosítására.

A másik irányzat, *a KGST-együttműködés folyamatos fejlődésére építő koncepció* abból indul ki, hogy a KGST-országok sajátos fejlődési szakaszba jutottak, azok most, valamint a nyolcvanas évtizedben az extenzív és az intenzív szakasz közötti átmenet problémáival fognak küzdeni. Ez jelentősen korlátozza majd a nemzetközi kapcsolatok intenzifikálására irányuló erőfeszítéseiket. Már most is mutatkozik bizonyos lehetőség a gépipari és feldolgozóipari ágaza-

tokban az együttműködés dinamikusabb fejlesztésére, de ez egyelőre csak a nyersanyag-integráció kieső dinamizmusát pótolja – valószínűleg ezt sem teljes mértékben.

A Szovjetunióval a gazdasági kapcsolatok arányát legalább a mai szinten kell tartani, sőt kívánatos volna ennek részesedését növelni. A többi KGST-országgal folytatott gazdasági kapcsolatok dinamikus fejlesztése *főleg a partnerországok gazdasági mechanizmusának olyan megreformálásától függ,* hogy annak eredményeként a mainál *nagyobb szerepet kapjon a külkereskedelem.* Ennek egyelőre nem látszik semmi nyoma, erre rövid időn belül reálisan aligha lehet számítani.

Ez az irányzat is ezt vallja: mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a tőkés importból „kiváltsuk" azokat az anyagokat, félkész- és késztermékeket, amelyek a KGST-országokkal (vagy más szocialista országokkal) folytatott kereskedelemben beszerezhetők. Importpolitikánk fontos célja a KGST viszonylatú gazdaságos külkereskedelem növelése. Nem helyeselhető azonban az olyan importhelyettesítési politika, ami közvetlenül irányul a tőkés import helyettesítésére, ami ezt a helyettesítést nem a gazdaságosság fokozásának rendeli alá, ami nem helyezi előtérbe az ugyancsak gazdaságosságon alapuló exportorientációs külkereskedelmi politikát. Most és a nyolcvanas években inkább csak azt lehet elérni, hogy a magyar népgazdaság külgazdasági kapcsolataiban újratermelődjön a KGST-országok eddig kialakult részaránya.

A tőkés- és fejlődő országokkal kialakult gazdasági kapcsolataink intenzitása még hosszú ideig a jelenleginek megfelelő marad. A KGST-országok gazdasági együttműködésének jelentős felgyorsulására egyelőre nem számíthatunk. Ha gazdaságpolitikánkat a KGST-integráció fejlődésének közeli felgyorsítására alapoznánk, célkitűzéseinket valószínűleg nem tudnánk teljesíteni. Ezen túl: a tőkés- és fejlődő országokkal való gazdasági együttműködésünk fejlesztésében időt veszítenénk, és 5–6 év múlva mégiscsak kénytelenek lennénk az ilyen irányú fejlesztésre még hátrányosabb körülmények között törekedni. Ez az irányzat azt a nézetet vallja, hogy ha nehezen is, de teljesíthető feladat tőkés viszonylatú exportunk versenyképességének biztosítása.

A versenyképesség javításának elengedhetetlen feltétele gazdasági mechanizmusunk továbbfejlesztése. Mind Magyarországon, mind pedig az összes KGST-országban a külgazdasági politikának kettős célt kell szolgálnia: a KGST-közösség együttműködésének fejlesztését, és a KGST-országok világpiaci helyzetének javítását.

Versenyhelyzetünk a tőkés világpiacon

A tőkés világpiacon sokkal nehezebb a helyzetünk, mint a rubel viszonylatú külkereskedelemben. Ez egyebek között megmutatkozik rubel- és dollárviszonylatú külkereskedelmünk szerkezetében s külkereskedelmi mérlegünknek ugyancsak rubel- és dollárviszonylatú egyenlegében. Külkereskedelmi áruforgalmunk szerkezetét mutatja be a következő táblázat:

11. sz. táblázat

Külkereskedelmi áruforgalmunk szerkezete rubel- és dollárviszonylatban 1977-ben
(százalékos megoszlás szerint)

Import

	Rubel-viszonylat	Dollár-viszonylat	Rubel- és dollár-viszonylat
1. Energiahordozók és villamos energia	17,1	6,1	11,2
2. Anyagok, féltermékek, alkatrészek	40,0	55,9	48,6
3. Gépek, szállítási eszközök, beruházási javak	29,1	14,2	21,1
4. Ipari fogyasztási cikkek	11,2	5,3	8,0
5. Élelmiszer, élőállat	2,6	18,5	11,1
Összesen	*100,0*	*100,0*	*100,0*

12. sz. táblázat

Külkereskedelmi áruforgalmunk szerkezete rubel- és dollárviszonylatban 1977-ben
(százalékos megoszlás szerint)

Export

	Rubel-viszonylat	Dollár-viszonylat	Rubel- és dollár-viszonylat
1. Energiahordozók és villamos energia	0,5	4,4	2,4
2. Anyagok, féltermékek, alkatrészek	24,0	36,1	30,0
3. Gépek, szállítási eszközök, beruházási javak	42,1	11,1	26,7
4. Ipari fogyasztási cikkek	18,5	17,1	17,8
5. Élelmiszer, élőállat	14,9	31,3	23,1
Összesen	*100,0*	*100,0*	*100,0*

Forrás: Statisztikai Évkönyv, Budapest 1978.

A kritikus tételek a 3. és 4. sorban szerepelnek: jelzik, hogy ipari exportunk aránya a tőkés világpiac felé alacsony, sokkal alacsonyabb, mint rubelviszonylatban – 28,2 százalékos, szemben a rubelviszonylatú 60,6 százalékkal. Igaz, ennél ipari exportunk aránya valamivel magasabb, mert a 2. sor is tartalmaz ipari termékeket. Az már külön probléma, hogy a dollárviszonylatú iparcikk, ezen belül gépimportunk aránya is alacsony. Az ipari exportarány a versenyképesség alacsony színvonalára hívja fel a figyelmet.

Különösen nehéz a helyzetünk a fejlett tőkésországok piacán, így a nyugat-európai piacon. Ha a nemzetközi külkereskedelmi statisztikában alkalmazott SITC nomenklatúra szerint csoportosítjuk az export- és az importtételeket, akkor kiderül, hogy az iparcikkek exportjának aránya a nyugat-európai exportunkon belül, bár jelentős százalékot ér el, 52,2 százalékot (1975-ös adat), de a gépipari export aránya csak 8,3 százalék. Ezzel az aránnyal a KGST-országok között is elég hátul állunk, Csehszlovákiában a gépipari export aránya 15,5 százalék, az NDK-é – az NSZK-val folytatott kereskedelem beszámítása nélkül – 18,5 százalék volt.

Ami külkereskedelmi mérlegünk egyenlegét illeti, az rubelviszonylatban hol aktív, hol passzív. Az egyenleg 1975-ben ilyen viszonylatban is erőteljesen passzívvá vált, de nagysága már 1977-re minimálisra csökkent. (A rubelviszonylatú exportnak mintegy 3 százalékára.) Dollárviszonylatban külkereskedelmi mérlegünk tartósan passzív egyenlege 1974-ben ugrásszerűen nőtt – elérte a dollárviszonylatú export 20 százalékát – és a passzívum az exportösztönzés ellenére makacsul tartja magát – dollárviszonylatban a behozatali többlet az elmúlt tíz évben csaknem tizenkétszeresen múlta felül a rubelviszonylatú passzívum összegét. A látszat valóban amellett szól – különösen 1974 óta –, hogy a tőkés világpiacon nincs kilátásunk külgazdasági pozíciónk megjavítására.

A túlságosan nagyarányúra nőtt passzívum azonban nem végzetszerű, minden körülmények közt elkerülhetetlen következménye a tőkésországokkal folytatott gazdasági kapcsolatainknak. (Nem az a baj, hogy dollárviszonylatú külkereskedelmi mérlegünk negatív egyenlegű, hanem az, hogy itt túlságosan nagy a behozatali többlet az igen erőteljes exporttámogatás ellenére.) A kialakult helyzetben – a világpiaci cserearányok számunkra nagyon kedvezőtlen alakulása mellett – döntő része van termelési szerkezetünk fogyatékosságainak, illetve annak, hogy termelésünk nem tud rugalmasan alkalmazkodni a világpiaci feltételek változásaihoz. Termelésünk rugalmatlansága, gazdasági munkánk, beruházási, fejlesztési és külkereskedelmi tevé-

kenységünk fogyatékosságaira és egyáltalán, gazdaságirányítási rendszerünk hibáira vezethető vissza:

– Mindenekelőtt azt a sajátságos ellentmondást kell kiemelni, hogy miközben hazánk gazdasága mindinkább külkereskedelem-érzékennyé vált – külkereskedelmi forgalmunk mindvégig gyorsabban nőtt a GDP és a nemzeti jövedelem termelésénél –, vállalataink csak nagyon kevéssé voltak érdekelve abban, hogy a világgazdasági feltételekhez folyamatosan és gyorsan alkalmazkodjanak. Rámutattunk korábban arra, hogy a hatékonysági követelmények érvényesítését a konkrét szabályozó rendszer gyakran keresztezte, a vállalatokat a hatékonyság növelésében jórészt érdektelenné tette. Mindezen túl olyan ország számára, mint hazánk, a hatékonyság nagyrészt világgazdasági, világpiaci összefuggésekben volna értelmezhető: igen nagy export- és importérzékenységünk miatt nagyrészt az olyan áruk termelése hatékony, amelyek a világpiacon versenyképesek, amelyekben a világpiacon komparatív előnyünk van, vagyis amelyekben a világgazdasági összefüggéseket figyelembe véve relatív termelési előnyünk van. (Ez azt jelenti, hogy az ilyen árucsoportok termelésében világpiaci mértékkel mérve *gazdaságunk átlagteljesítményéhez képest* jobban állunk.) Csakhogy gazdaságunk akkor igazodhat folytonosan és rugalmasan az állandóan változó világpiaci feltételekhez, ha a vállalatok tevékenységének mércéjéül a *világpiaci értékítéletek* szolgálnak, ha a vállalatok hatékony gazdálkodását aszerint értékeljük, hogy gyártmányaik megfeleltek-e a világpiacon érvényesülő minőségi követelményeknek, azok ilyen értékrendben mérve korszerűek-e, és a világpiacon keresettek-e, s végül azokat komparatív előnnyel termelték-e. Ilyen értékrend, világpiaci mérce gazdaságunkon belül akkor jutna érvényre, ha az ilyen ún. kompetitív világpiaci versenyszférában a belső árarányok a világpiaci (külkereskedelmi) árarányokhoz igazodnának és az ilyen árarányokat megfelelő importversennyel lehetne alátámasztani. Ebben az esetben a világpiacon korszerűnek mutatkozó árucsoportok ára viszonylag magas volna, nagyobb nyereséget tartalmazna, a korszerűtlenek pedig veszteségessé válnának, és a termelésből kiszorulnának. Ugyanígy, a komparatív előnnyel gyártott árucsoportok nyereségessége az átlagosnál nagyobbá, a komparatív hátránnyal gyártott áruké az átlagosnál alacsonyabbá válna, sőt veszteséges lenne. A világpiaci árarányok érvényesítése tehát a termelési szerkezetet állandóan a korszerű, minőségileg jobb és komparatív előnnyel bíró gyártmánycsoportok felé vinné és – a vállalatok valóságos önállóságának megléte, valamint a világpiaci előnyök realizálására irányuló következetes gazdaságpolitika érvényesítése esetén – termelési

szerkezetünkre a rugalmas és a hatékonyságot folyton szem előtt tartó változás volna jellemző.

Gazdasági szabályozó rendszerünk – benne árrendszerünk – azonban a vállalatokat nem szorította a folytonos alkalmazkodásra a világpiaci hatásokhoz, mert ezeket a hatásokat jelentős részben kiszűrte. Árszerkezetünk nemcsak a belső ráfordításarányoknak, hanem a világpiaci árarányoknak sem felelt meg. Vállalataink ilyen körülmények között nem is szokhatták meg, hogy a világpiaci versenyfeltételekhez folytonosan alkalmazkodni kell, nem szerezhették meg az ehhez szükséges kellő gyakorlatot, tapasztalatot, edzettséget. Természetes, hogy ilyen körülmények között termelési szerkezetünknek komoly fogyatékosságai vannak, és lényegében ezt tette világossá az 1973–1974-es árrobbanás. Az árrobbanás azt is nyilvánvalóvá tette, hogy az eddigi gazdasági gyakorlat nem folytatható tovább, azaz vállalatainkat nem szabad megvédeni a világpiaci hatásoktól, mert ezek az alkalmazkodásra csak akkor lesznek képesek, ha azonnal közvetítjük feléjük az ár- és a versenyfeltételek változásait.

– A világpiaci árhatások tompítás vagy lefogása, a termelés változatlan feltételeinek biztosítása lényegében véve minden vállalat számára lehetővé teszi – a nem normatív állami támogatások és elvonások bonyolult rendszere segítségével – termelésük további növelését a lényegében változatlan termelési szerkezet mellett. Ennek ára azonban – a külkereskedelmi árarányok számunkra kedvezőtlen változása esetén – az importárösszeg gyorsuló ütemű emelkedése, anélkül, hogy garancia volna az export-árbevétel növekedési ütemének meggyorsítására. Ugyanez a gyakorlat hozzájárul a külkereskedelmi cserearányok további romlásához: a világpiaci igényekhez nem alkalmazkodó szerkezet miatt növelni kell az exporttámogatást. Az exportnövelés azonban mindenáron az exportárak relatív lemaradására, vagyis a külkereskedelmi cserearányok további romlására vezet. (Kimutatható, hogy az exportálók nálunk valóban nem voltak eléggé érdekeltek a minél magasabb exportárak elérésében.)

A világgazdasági tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a világpiaci árhatások érvényesítésével csökkenthető a külkereskedelmi mérleg deficitje és fékezhető a külkereskedelmi cserearányok romlása. (Egyes áruk magasabb importárai mérséklik az importigényeket és vele az importtöbbletet.) A rugalmas alkalmazkodás a megváltozott komparatív előnyökhöz, azaz a szerkezeti változás ösztönzi az export bővülését, segíti az exportárak és fékezi az importárak növekedését. (A terms of trade index alakulása ugyanis az export és import szerkezetétől is függ.) Mi prioritást adtunk a termelés növekedésének,

késleltettük, tompítottuk a világpiaci árhatásokat, ez tovább rontotta a cserearányokat, növelte a kulkereskedelmi mérleghiányt. Azt tettük, amit eddig mindig tettünk: a termelés egyoldalú mennyiségi növelésére helyeztük a súlyt. Nem számoltunk a következővel: a nemzeti jövedelem termelésének növekedése nem feltétlenül jelenti a *nemzeti jövedelem reálértékének* növekedését. Ez nálunk az árrobbanást követő két évben lényegében véve stagnált. Ami a mienk, az a nemzeti jövedelem reálértéke. Az a tanulság, hogy a versenyképesség javítása érdekében a világpiaci árhatásokat sokkal bátrabban és folyamatosabban kell érvényesítenünk, vállalatainknak lehetőséget kell adnunk a termékösszetétel rugalmas változtatására, sőt erre kényszeríteni is kell őket. (Az árhatások szabadabb érvényesítésével s az állami támogatások és elvonások jelentős mérséklésével.)

– A folyamatos alkalmazkodás a külső árhatásokhoz a vállalati fejlesztési források növelését teszi kívánatossá. Ugyanakkor mi a fejlesztési források nagy részét központi célokra költöttük el. Ennek is eredménye az, hogy a vállalatok saját fejlesztési forrása – melynek tehát jelentős részét vettük el a központi beruházások finanszírozására – a korlátozott hitelfelvétellel kiegészítve sem biztosíthatja az exportorientált fejlesztési politika megvalósítását. Az exportorientált fejlesztés a termelés és az értékesítés teljes keresztmetszetű hatékony működtetését, a szervezettség magas színvonalát igényli. Ezt nem elég biztosítani egy-egy akcióra vonatkozó külön kiemelt hitelkerettel, amely az összes fejlesztési forrásoknak néhány százalékát adja. Természetesen a vállalatok rendelkezésére álló nagyobb fejlesztési alap csak akkor biztosíthat előrehaladást, ha a támogatások és az elvonások rendszerével nem torzítjuk el a valóságos hatékonysági viszonyokat, és ha az árak tükrözik a piaci, sőt a világpiaci értékítéleteket is. A kulgazdasági hatékonyság tehát hasonló követelményt támaszt gazdálkodási rendszerünkkel szemben, mint a hatékonyság növelése általában.

– Fejlesztési politikánkra egyébként is jellemző, hogy nem eléggé exportorientált, ez megnyilvánul egyebek közt vegyipari fejlesztésünkben. A túlzottan importhelyettesítő fejlődés egyrészt hozzájárul a terms of trade index romlásához: nem tudjuk ugyanis az exportárszintunket kellő mértékben emelni. Az exportárszint emelkedését elősegítené például, ha vegyipari exportunkat gyorsan tudnánk növelni. A vegyipari cikkek világpiaci ára ugyanis 1973-tól 1974-ig, tehát egy év alatt csaknem 180 százalékkal emelkedett. A nem eléggé exportorientált fejlesztés másik következménye a gyártott cikkek gyenge világpiaci versenyképessége és az alacsony termelékenység lett. Ez is élesen mutatkozott meg egyebek közt a vegyipari termé-

keknél. Exportorientáció esetén a vállalatok kénytelenek folyamatosan alkalmazkodni a magasabb piaci követelményekhez, jobban kényszerülnek a technológiai folyamat és a gyártmányok korszerűsítésére. Az exportorientált fejlesztési politika természetesen nem mond ellent az *ésszerű* importtakarékosságnak. Az importtakarékosság azonban akkor helyes irányú, ha a hatékonyság növelésén alapul, ekkor ugyanis az import *relatíve*, a termelt és a realizált hozzáadott értékhez viszonyítva csökken.

– Általános probléma, hogy a vállalatok többnyire minden termékuket fejlesztik, és hogy az irányító hatóságok gyakran erre késztetik őket. Ez összefügg gazdasági mechanizmusunk eddigi formájával, egyebek közt az árak nem kielégítően orientáló szerepével. A vállalatok nyereségessége általában nem lett magasabb, ha a gazdaságtalan termék gyártását elhagyták; a támogatásokkal együtt a nyereség a szelektív fejlesztés nélkül is nőhet. A lakosság ellátásának felelősségére hivatkozva szinte minden termék gyártását folytatták, gyakran harcoltak az import ellen. Nem egyszerűen a vállalatokban volt a hiba, hanem abban a feltételrendszerben, ami a vállalatokból ezt a reakciót kiváltotta. A túl széles termékspektrum, az ezzel járó elaprózódás, a komparatív előnyök háttérbe szorulása és ezek elfedése rontja világpiaci versenyképességünket, különösen a fejlett tőkésországok piacán elfoglalt pozíciónkat.

Mindebből nem következik, hogy termékösszetételünket és ezzel exportstruktúránkat szelektív gazdaságfejlesztéssel néhány éven belül meg lehet változtatni. Nem könnyű feladat a fejlesztendő gyártmánycsoportok kiválasztása sem. A struktúra korszerűsítésében fokozatosan haladhatunk előre, és világpiaci versenyképességünk is csak fokozatosan javítható. A világpiaci feltételekhez igazodó struktúra kialakítása azonban halaszthatatlan, gazdasági munkánk homlokterébe kell kerülnie.

Alkalmazkodó képességünket a világpiaci igényekhez gyengíti, hogy alacsony a külkereskedelmi jogosítvánnyal rendelkező vállalatok száma. A vállalatok az elmúlt tízéves periódusban sok információt szereztek a külső piacokról, a versenytársakról, ma reálisabban tudják megítélni saját helyzetuket, azt, hogy hol tartanak a világpiaci igényekhez képest. Ez az ismeret azonban csak nagyon kevéssé hasznosul.

Kedvezőtlen világpiaci versenypozíciónk okait megvizsgálva azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a tőkés világpiaci versenyben nem végzetszerűen, nem el nem hárítható okokból kerülünk hátrányos helyzetbe. Ahhoz, hogy pozíciónk ezen a területen javulhasson, elengedhetetlen gazdálkodásunk feltételrendszerének olyan át-

alakítása, amely a vállalatok számára lehetővé teszi a folytonos alkalmazkodást a világpiaci feltételekhez, és amely a vállalatokat erre az alkalmazkodásra kényszeríti. Ez feltételezi a fokozott támaszkodást az önálló vállalati döntésekre, továbbá azt, hogy a kompetitív szférában a vállalatoknak nagyobb fejlesztési forrásokkal kell rendelkezniük, s hogy növelni kell a külkereskedelmi jogosítvánnyal rendelkező vállalatok körét. A világpiaci árhatások erőteljesebb érvényesítése szükséges, s ezeket nem szabad ellensúlyozni a támogatások és elvonások rendszerével. A normatív szabályozás alkalmazása indokolt a jelenlegi, lényegében véve egyedi szabályozó eszközök túl gyakori alkalmazásával szemben. Az állami támogatásokat szűkebb körben, de határozottan és a világpiaci versenyképesség távlati fejlesztését szolgáló stratégia keretében kell alkalmazni, nem a gazdaságtalan tevékenységek fenntartása, hanem éppen annak érdekében, hogy ahol jó perspektíváink vannak, ott jelentős komparatív előnyt érhessünk el.

A külgazdasági tevékenység normatív szabályozása teljes egészében *egyszerre* nem valósítható meg – ezt gazdaságszerkezeti, külkereskedelmi egyensúlyi tényezők még átmeneti ideig akadályozzák –, szükség van ezért pénzügyi hidak alkalmazására. A gazdaságosság elvének a következetes betartása azonban a normatív szabályozás terjedelmének *fokozását* teszi lehetővé.

Tőkés világpiaci versenyképességünk javítása érdekében *aktív gazdasági diplomácia* kialakítására kell törekednünk, amiben eddig is értünk el jelentős eredményeket (például a legnagyobb kedvezmény elvének érvényesítése az Egyesült Államok részéről hazánk felé). Az aktív gazdasági diplomácia keretében törekedni kell a Közös Piac velünk szemben alkalmazott diszkriminatív intézkedéseinek visszavonására, a megkülönböztető kereskedelmi korlátok elhárítására és hasonlóképpen az EFTA-országoknál a vámhatárok leküzdésére.

A konvertibilitás bevezetésének problémája

A világpiaci követelményekhez való alkalmazkodás döntő mértékben függ attól, hogy a belső és külső piac, a hazai és a külgazdaság, a külső és belső árak mennyire intenzíven vannak összekapcsolva. Nagy fontosságú, hogy termelő vállalataink a világpiaci kereslet szerkezeti változásaira mennyire kényszerülnek reagálni, és hogy a termelési tényezők olyan területeken vannak-e felhasználva, ahol azoknak hatékony működtetésére – adottságainkat figyelembe véve – lehetőség van. Olyan országban, ahol a gazdaság külkereske-

delmi érzékenysége magas fokú – ilyen ország hazánk –, a belső és külső gazdaság összekapcsolásának a hatékonyság javulása és a növekedés dinamikája szempontjából különösen nagy a jelentősége. A világpiaci hatások elvileg akkor is érvényesülhetnek, ha a belső árarányok megállapításánál figyelembe vesszük a világpiaci értékítéleteket és a termelés szerkezeti alakításánál a világpiaci kereslet és kínálat változásait, anélkül, hogy egyébként a belső és külső gazdaság közvetlenebb összekapcsolása megtörténne (például anélkül, hogy a vállalatok a külső partnerekkel közvetlenül érintkeznének, a belső piacon vásárolhatnának, eladhatnának és kooperációs szerződést köthetnének, s hogy az importverseny érvényesülne). Valójában a vállalatok önálló külkereskedelmi döntései nélkül – vagyis hogy mit, melyik országban, melyik vállalatnak vagy vállalattól milyen feltételek mellett vásároljanak vagy adjanak el – a világpiaci árarányokhoz igazodó belső árarányok csak tökéletlenül alakulhatnak ki, nincs biztosíték egyebek közt arra, hogy a minőségi különbségek az árakban megfelelően érvényre jussanak. Számottevő zavarok az áralakulásban még akkor is léteznek, ha a vállalatok más országok vállalataival közvetlen kapcsolatban vannak. (Sohasem teljesen egyforma a minőség, a szállítási költségek is befolyásolják az árakat, de leginkább az állami beavatkozás különböző formái, az adók, a vámok, az exportprémiumok, a visszatérítések okoznak vagy tesznek lehetővé jelentős áreltéréseket.) A közvetlen kapcsolatok mindenesetre jobban szorítanak a világgazdasági hatások érvényesítésére. Továbbá az önálló vállalati kezdeményezések lényeges szerepet játszanának a keresleti túlsúly, a kínálati monopolista pozíció felszámolásában is, mert ez együtt járna a külföldi áruk és a szolgáltatások *viszonylag* szabad beáramlásával. A külső piaci hatások érvényesülésének *egyik* legfontosabb eszköze a valuta konvertibilitása, ami egyúttal feltételezi – egyéb feltételek mellett – a vállalatok önálló külkereskedelmi tevékenységét is.

A valuta konvertibilitása a külső és a belső piac erőteljes összekapcsolását jelenti, vele az áru- és a pénzviszonyok nemzetközi keretet öltenek. Feltételezi, hogy a külső árarányok erőteljesen és közvetlenül hatnak a belső árarányokra, továbbá igényli a termelési szerkezet folyamatos igazodását a komparatív előnyökhöz, azaz a termelési tényezők gazdaságos felhasználását. A konvertibilitás a vállalatokat a gyártási folyamat és a gyártmányok korszerűsítésére szorítja. Mivel a konvertibilitás feltételezi a vállalatok vásárlásait és eladásait külföldön, lényegében saját döntés szerint, továbbá a külföldi vállalatok belföldi eladásait és vásárlásait, mindezt persze nem korlátok nélkül. Hiszen az állami szabályozó rendszer segítségével

a külkereskedelmi szerződéskötés, illetve a nemzetközi áruforgalom feltételeit nagyon erőteljesen lehet befolyásolni, ugyanis a verseny megnövelése nagyon felerősíti a vállalatok hatékony gazdálkodására szorító erőket, és elősegíti a technikai fejlődést. A konvertibilitás meghatározott körülmények között a gazdasági növekedés ütemét és hatékonyságát kedvezően befolyásoló tényező lehet. Számunkra is fontos kérdés, hogy a konvertibilitás valamilyen formáját alkalmazhatjuk-e növekedésünk ütemének felgyorsítása és gazdaságunk hatékonyságának javítása érdekében. Figyelembe kell venni azonban azt, hogy a konvertibilitás bevezetésére nincs mindig lehetőség, hiszen ennek meghatározott előfeltételei vannak.

Számunkra az jelentené a legelőnyösebb megoldást, ha biztosítani lehetne a transzferábilis rubel konvertálhatóságát a KGST-tagállamok – köztük hazánk – nemzeti valutáira, és ha a transzferábilis rubel felhasználható volna harmadik országokkal, így a tőkésországokkal való pénzügyi elszámolásra, azaz, ha a *forint átválthatóságát a transzferábilis rubel konvertibilissé tételén keresztül lehetne megvalósítani.* Ezt hosszú távú feladatként a Komplex Program meg is fogalmazta. Belátható időn belül azonban nincs meg a lehetősége a transzferábilis rubel konvertibilissé tételének.

Ezért – ha a konvertibilitás előnyeit élvezni akarjuk – meg kell kísérelnünk saját valutánk, a forint konvertibilissé tételét. Tisztában kell lennünk azonban azzal, hogy a forint konvertibilitása csak viszonylag hosszú idő múlva, számos előfeltétel megteremtésével valósítható meg.

Mindenekelőtt: a konvertibilitás csak akkor vezethető be, ha belső árarányaink közel kerülnek a világpiaci árarányokhoz. Ebben a tekintetben még az 1980-as árreformhoz képest is tovább kell mennünk. A világpiaci árarányokhoz közel álló belső árak kialakítása nem egyszerűen elhatározás dolga. Egyebek közt a termelés nagyon jelentős strukturális átalakulására, a sokkal jobb alkalmazkodásra adottságainkhoz, vagyis a komparatív előnyök fokozatos érvényesítésére van szükség. További elengedhetetlen feltétel a világpiaci versenyképesség elérése, azaz, hogy az exportált áruk minőségileg kifogástalanok, korszerűek legyenek. A termelés ilyen szerkezeti átalakítása, korszerűsítése hosszabb időn át valósítható meg.*

* A konvertibilitás nem vezethető be egyszerűen a belső ráfordításarányos árak és a korábbi termelési arányok fenntartása mellett. Ez a gyártmányok korszerűségétől eltekintve egy sereg árucikkben az import növekedésére vezetne — ott, ahol a hazai ráfordítások *viszonylag* magasak és sok cikket exportálni kellene —, amelyekre ráfordításaink *viszonylag* alacsonyak. Az utóbbiak exportja csak a termelés nagyarányú bővülése

Másodszor: a konvertibilitás bevezetése feltételezi a vállalati cselekvőkészség és képesség előzetes kibontakoztatását. Enélkül nem lehet kielégítő ütemű a gyártás- és gyártmánykorszerűsödés, nem juthatnak kellő szerephez a minőségi tényezők, nem javítható a gyártmányösszetétel, és nem biztosítható az adottságainkhoz és a világpiaci helyzethez igazodó termelési szerkezet. Vagyis, a fentebbi feltétel sem valósulhat meg a vállalati gazdálkodás javítása nélkül. A vállalati cselekvőkészség és képesség kibontakoztatása pedig nagyrészt gazdasági mechanizmusunk reformját érintő probléma.

Harmadszor: a konvertibilitás bevezetésének ugyan nem előfeltétele a folyófizetési-mérleg egyensúlya vagy aktívuma a bevezetés időpontjában vagy az azt megelőző időben – számos országban ugyanis passzív volt a fizetési mérleg a konvertibilitás deklarálásakor –, szükséges azonban, hogy fizetési mérlegünket ne jellemezze a *krónikus* és a *nagy arányú* hiány. A hitelfelvétel növekedési üteme pedig legyen kisebb a GDP vagy legalábbis az export növekedési üteménél, és a külföldi hitelfelvétel állománya a nemzetközi értékelések fényében elfogadható szintű legyen. A harmadik feltétel lényegében az első kettő teljesülésétől függ.

A konvertibilitás bevezetése tehát lényegében azon múlik, hogy sikerül-e termelőapparátusunkat és gyártmányösszetételünket korszerűbbé tenni, termelési szerkezetünket igazítani komparatív előnyeinkhez. A konvertibilitás előfeltételeinek fokozatos megteremtése maga is javítja versenyképességünket, mert az eleve feltételezi például a komparatív előnyök figyelembevételét és alkalmazkodást ezekhez. A konvertibilitás viszont a versenyképesség további javítására, a korszerűség, a minőség további fejlesztésére, az állandóan rugalmas és a minőséget előtérbe helyező gazdálkodásra szorítja a vállalatokat. Ez perspektivikusan bőségesen kamatozik a gazdasági fejlődés dinamikájában és hatékonyságában. A világpiaci versenyképesség, valamint a konvertibilitás megteremtése tehát bizonyos értelemben tyúk-tojás probléma. Az egyikből következik a másik, egymástól kölcsönösen függenek. Hazánkban azonban – adott helyzetünket figyelembe véve – először javítani kell versenyképességünket, termelési struktúránkat, előbb változtatni kell a vállalati

esetén növekedhetne jelentősen. Ezért a relatíve magas hazai ráfordítású cikkek importjának megugrása a külkereskedelmi mérleg hirtelen és nagyarányú passzívumát váltaná ki, nagy munkanélküliséget is okozna, és a konvertibilitást rövid időn belül fel kellene függeszteni. Csak akkor nem fenyeget krónikus külkereskedelmi mérleghiány, s csak akkor tartható fenn a konvertibilitás, ha a relatíve alacsony ráfordítású cikkeinket nagyobb arányban termeljük, vagyis termelési szerkezetünk fokozottabban igazodik a komparatív előnyökhöz.

gazdálkodás feltételeit, s csak azután lehet szó a konvertibilitás vállalásáról és előnyeinek hasznosításáról. A konvertibilitást azonban végül is be kell vezetnünk egyebek közt éppen a rendkívül kiélezett világpiaci konkurrencia miatt.

A konvertibilitás bevezetésére elsősorban gazdasági tartalékok fölött rendelkező, dinamikusan fejlődő országoknak van lehetőségük: a saját valuta konvertibilitása a nemzetközi értékrendben tekintélyes rangot jelent, ma is nagyjából csak 40-re tehető az ilyen valutával rendelkező országok száma. Ezek nagy része fejlett vagy dinamikusan fejlődő közepesen fejlett ország. A nemzetközi gazdasági szerződések kötésénél, a hitelfelvételek megállapításánál a konvertibilis valutájú országok kedvezőbb elbírálás alá esnek. Ilyen szempontból sem mindegy, hogy a konvertibilitás előfeltételeinek megteremtésében milyen következetesen haladunk előre. Már a konvertibilitás bevezetésének a szándéka, e szándék deklarálása, a bevezetés hozzávetőleges idejének meghatározása is kézzelfogható hasznot jelentene népgazdaságunk számára.

3. KÜLFORGALMI KAPCSOLATOK ÉS NÖVEKEDÉSI ÜTEM

Az export–import és a növekedési ütem

A nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak a legtöbb országban – köztük hazánkban is – legfontosabb eleme a külkereskedelem, aminek egészen szoros összefüggése van a növekedési ütem alakulásával. A külkereskedelem és az ütem kapcsolata különös jelentőségű hazánk jelenlegi és jövőbeni gazdasági növekedése szempontjából. Az előző két pontban tárgyalt összefüggéseket a továbbiakban ilyen szempontból elemezzük.

A termelés növekedése feltételezi a külkereskedelmi forgalom, ezen belül mind az import, mind az export növekedését. Az export és import növekedési üteme – normális körülmények között – meghaladja a GDP növekedési ütemét, vagyis a külkereskedelmi forgalom hányada is emelkedik. Ennek oka: a nemzetközi munkamegosztás bővülése, a hazai nyersanyagforrások szűkös volta, sok ágazatban a gazdaságos termelési szériák minimális nagyságának növekedése és a belső piac korlátozott nagysága, törekvés a komparatív előnyök kihasználására s ezzel kapcsolatban az exportorientált gazdaságfejlesztés stb.

Kiemelve az import és a termelés növekedésének kapcsolatát: ha az import gyorsabban nő a termelésnél, akkor a termelés növelésé-

nek importrugalmassága egynél nagyobb. Hazánkban a termelés 1 százalékos növeléséhez átlagosan 1,4–1,5 százalékos importnövekedés volt szükséges, de az 1968–1977-es időszakban világpiaci árrobbanás következtében 1,76 százalékos értékre ugrott fel. Ha újabb drasztikus világpiaci árváltozások nem következnek be, akkor az importrugalmasság várhatóan a korábbi, nagyjából 1,4–1,5 százalékos értékre esik vissza.

Az importrugalmasság részben a termelés növekedési ütemének függvénye. Az emelkedő növekedési ütem gyakran az importrugalmasság növekedését váltja ki. Ez az összefüggés visszavezethető egyebek között arra, hogy a hazai nyersanyagtermelés viszonylag lassan, alig gyorsítható ütemben emelhető, és ezért nő a népgazdasági méretű fajlagos importanyag-felhasználás. (Bizonyos termelésnövelés anyagszükséglete például belföldi termelésből is fedezhető, ezt meghaladó növekedéshez azonban már teljes egészében importanyag szükséges. Tehát a növekedési ütem emelkedése a termelésnövelés importrugalmasságát emeli.)

A probléma aktualitása a mi mai gazdasági fejlődésünk szempontjából igazán akkor érthető, ha az összefüggést megfordítjuk: a növekedés adott importrugalmasság esetén csak meghatározott sebességű importnövekedés mellett biztosítható (például 5 százalékos növekedés 1,5 százalékos importrugalmasság esetén 7,5 százalékos importnövekedés mellett). Vagy, az importrugalmasság növekedése esetén – ami lehet a fajlagos importanyag-felhasználás növekedésének, de az importárak emelkedésének következménye is – adott, mondjuk évi 5 százalékos növekedési ütem csak gyorsuló, 7,5 százalékos helyett esetleg 9–10 százalékos vagy még nagyobb importnövekedés mellett érhető el. Ilyen értelemben *a növekedés üteme függ az importtól,* az ütem gyorsítható akkor, ha sikerül az import növekedési ütemét is emelni.

A kérdést bonyolítja az export, valamint a külföldi adósságállomány bekapcsolása. Az első lépésnél folytonosan kiegyenlített külkereskedelmi mérleget feltételezve az exportnak az importtal megegyező ütemben kell nőnie, és a növekedés exportrugalmasságának meg kell egyeznie a növekedés importrugalmasságával. Ebben a megvilágításban az export növekedése a gazdasági növekedés további előfeltétele. Azaz, 1,5 százalékos importrugalmasság esetén 5 százalékos GDP-növekedés úgy valósulhat meg, ha 7,5 százalékos import- és exportnövekedés bonyolítható le.

A kellő ütemű import- és exportnövekedés nem könnyen teljesíthető feltétel. Az importnál lényeges dolog, hogy van-e garancia az importálandó nyersanyagok és energiahordozók kielégítő ütemű

növelésére vagy a szükséges importgépek biztosítására. Hazánk esetében nagy jelentősége volt annak, hogy az 1970-es évek első feléig a Szovjetunióból származó kőolajimport növelése a szükséges ütemben és kedvező áron biztosítva volt. Többnyire még nehezebb az exportfeltételek biztosítása: az exportnövelés külső piaci korlátokba ütközhet a nem kielégítő minőség és korszerűség, a rossz exportszerkezet miatt. Az export megakadhat a partnerek protekcionista intézkedései következtében, vagy azért, mert csak túl alacsony áron lehetne eladni.

Az export és az import növekedése számba vehető változatlan áron – volumenadatok alapján – és folyó áron. Az utóbbi esetben a külkereskedelmi cserearányok is számításba jönnek, és ezeket mindig számításba is kell venni. Az import növekedése lényegesen felgyorsulhat az importárak gyors növekedése miatt. Ha ezzel együtt romlanak a külkereskedelmi cserearányok, az adott ütemű termeléshez szükséges import biztosítása sokkal nehezebben teljesíthető feladattá válik, mert a folyó árakon számított importigényesség nő. Ezt kiegyenlítendő, az exportot folyó áron, de *volumenben is* gyorsabb ütemben kell emelni (éppen a külkereskedelmi cserearányok romlása miatt). Ilyenkor a külkereskedelmi forgalom aránya a GDP-hez vagy a nemzeti jövedelemhez képest megnő. (Hazánkban is növekedett a külkereskedelmi forgalom aránya 1973-hoz képest.) Ekkor az export növelését korlátozó tényezők – nem kielégítő minőség, korszerűség. exportszerkezet – még nagyobb problémát jelentenek. Lehet, hogy az export erőltetésére kerül sor, mindenfajta, vagyis még a komparatív hátránnyal termelt áruk kivitelére is. Az export erőltetése az importkiadásokat kiegyenlítő exportbevételt biztosítja ugyan, de *tovább romló* külkereskedelmi cserearányok alapján. Hazánkban 1974 óta pontosan ezzel a problémával küszködünk: a cserearányok mintegy 20 százalékkal romlottak, a termelés növekedésének ütemét tartani kívántuk, az importkiadások megugrottak, és a folyó export erőteljes, mindenáron való ösztönzésére került sor. Ennek is része van a strukturális tényezők mellett abban, hogy exportárindexünk lassú ütemben emelkedett. (A világpiacon 1970 és 1976 között a feldolgozott exporttermékek ára 83 százalékkal nőtt, a magyar kivitelnél ezeknek a termékeknek az ára csak 53 százalékkal.)

A cserearányromlás – a fentiekből következően – fékezi a gazdasági növekedés ütemét: ha fenn is marad a *termelés* korábbi növekedési üteme, a nemzeti jövedelem *reálértékének* növekedése szükségképpen lelassul, esetleg emelkedése be sem következik. (Az is lehet, hogy a termelés növekedése is lelassul, mert az importnövekе-

dés kisebb lesz.) Megfordítva, a gazdasági növekedés ütemét a külkereskedelmi cserearányok javulása gyorsíthatja: könnyebb a változatlan ütemű GDP növekedéshez szükséges importnövekedést exportnövekedéssel ellentételezni, sőt a GDP gyorsabb növelését is könnyű a külgazdasági forgalommal alátámasztani. Ráadásul nemcsak a GDP termelése, hanem annak reálértéke is gyorsabban növekedhet.

A gazdasági növekedés üteme mindig függ a külső gazdasági kapcsolatoktól, de az utóbbiak a növekedés dinamikáját döntően meghatározó tényezővé válnak, ha a külkereskedelmi cserearányok hirtelen és nagymértékben megváltoznak. Jelenleg hazánk gazdasági növekedésének üteme csak a külső gazdasági tényezőkkel együtt érthető meg, az *ütemváltozás* és közvetlenül a nemzeti jövedelem *reálértékének* alakulása csakis a nemzetközi gazdasági kapcsolatokkal együtt vizsgálható. Nálunk kiemelkedő fontossága van a külkereskedelmi cserearányok befolyásolásának, még inkább a külkereskedelmi cserearányok javítását lehetővé tevő szerkezeti átalakításoknak, valamint fontos felismerés, hogy a cserearányok romlását időben hozott intézkedésekkel és a vállalatok rugalmas gazdálkodása alapján jelentékeny mértékben fékezni lehet. (Például az árrobbanás inflációs hatását az árszorzó, azaz a valutakulcs változtatásával ellensúlyozni kell, a megváltozott árarányokat hamarabb érvényesíteni kell a vállalatok felé, mert így azok kényszerülnek gyártmányszerkezetük korszerűsítésére, a rugalmas alkalmazkodásra a világpiaci feltételekhez.)

A növekedési ütem és a külső hitelforrások. Az új növekedési pálya szükségessége

Az exportnak és az importnak sem folyó, sem változatlan áron számítva nem kell egymással megegyező ütemben nőnie. Itt kapcsolódik be a külföldi hitelfelvételek problémája.

A termelés, valamint az import növekedési üteme lényegesen felgyorsulhat anélkül, hogy az export növekedési üteme megemelkedne, vagy az követné az import növekedési ütemét. Ebben az esetben az import s vele együtt a termelés gyorsabb növekedését a külföldi hitelfelvételek biztosítják. A hitelek gyors növekedése a termelés növekedési ütemének gyorsulása nélkül is bekövetkezhet: ha a külkereskedelmi cserearányok jelentősen romlanak és csak a folyó áras import növekedése gyorsul fel, s ha az export növekedése folyó áron számítva változatlan marad vagy elmarad az import növekedésének felgyorsulása mögött. Ez volt a helyzet 1974–1975-ben hazánk-

ban. Nem az importvolumen növekedése gyorsult fel, nem is a termelés növekedési üteme, hanem a folyó áron számított import növekedése a külkereskedelmi cserearányok romlása miatt. Ezzel együtt indult meg a hitelfelvételek ugrásszerű emelkedése, hiszen csak így lehetett biztosítani a termelés már korábban elért növekedési ütemét.

A külföldi hitelek gyors növelését nem mindig az okozza, hogy az import gyorsabb ütemben növekszik az exporthoz képest. Hazánkban az import növekedési üteme – több év átlagában, és az 1978-as évet nem számítva – már nem nagyobb az export növekedési üteménél, mégis túl gyors ütemben emelkedik a külföldi hitelek állománya. Arról van szó, hogy 1974-ben dollár viszonylatú exportunk nem tudott felzárkózni az importhoz – pontosabban az exportbevételekhez és importkiadásokhoz. Nagy összegű külkereskedelmi hiány képződött, és ez a hiány – éppen mert az export és az import dinamikája több év átlagában közel esik egymáshoz –, évről évre újraképződik, a külföldi hitelek állománya évről évre tetemes összeggel nő. Növekedésének megállapításához vagy emelkedéséhez elviselhetővé tételéhez az exportnak az importhoz képest átmenetileg gyorsabb növelésére volna szükség. Ez történhet a növekedés importigényességének csökkentésével vagy a külső piaci versenyképesség növelésével és ezen az alapon az export felgyorsításával, a versenyképességet javító gazdálkodási körülmények kialakításával, a gazdasági szerkezet átalakításával, export-árualapok képzésével. Egy biztos: az eladósodás *akármilyen ütemben* és *akármilyen hosszú ideig* nem növelhető, létezik az adósságállomány szintjének és növekedési ütemének valamilyen nehezen körülhatárolható és időben változó korlátja. Ezt a korlátot részben a gazdaság exportképességének és az exportképességet meghatározó tényezőknek az alakulása szabja meg: ezek a termelési szerkezet, a gyártmányösszetétel, a termékek korszerűségének, minőségének, versenyképességének fejlődése. Minél jobban igazodnak az utóbbiak a világpiaci igényekhez, annál nagyobb mértékben nőhetnek *előzőleg* a termékösszetétel, a versenyképesség javítását, fejlesztését elősegítő külföldi hitelfelvételek. A hitelfelvételek növekedését természetesen a kínálati oldal is befolyásolja: sok függ attól, hogy a külföldi hitelkínálat hogyan alakul, mi a helyzet a külföldi „pénzpiacokon" és hogy az itt meglevő hitelfelvételi lehetőségeket mennyire sikerül kihasználni. Általában a hitelfelvétel lehetőségei nagyobbak akkor, amikor a hitelt nyújtó országokban a gazdasági helyzet kedvezőtlen, mert ilyenkor nálunk a tőkebefektetés lehetőségei korlátozottak; ezért a termelői kapacitások nagyobb fokú kihasználását elősegítheti a hitelnyújtás más or-

ságok számára. Megfordítva: a hitelfelvétel nehezebbé válik, ha a világgazdasági helyzet javul, ilyenkor ugyanis a tőkebefektetés lehetőségei mindenütt kedvezőbbek, kisebb tehát a hitelkínálat más országok felé, vagy csak kedvezőtlenebb feltételek mellett lehet külföldi hitelhez hozzájutni. A hitelfelvétel korlátját *alapjában* az szabja meg, hogy a külgazdasági *versenyképesség kilátásai* hogyan alakulnak: ha a versenyképesség *változási iránya* kedvező – tehát ha most a versenyképesség még nem kielégítő ugyan, de azt a termelés szerkezeti változásai, a gyártmányok minőségi fejlődése jelentősen javítják –, a gyors és nagyarányú külföldi hitelfelvétel sem jelent túl nagy kockázatot. Ilyen esetben a hitelfelvétel lehetőségei is nagyobbak: a külföldi partnerek nagyobb összegben és kedvezőbb feltételek mellett nyújtanak hitelt. Mégis, ebben az esetben nincs szükség nagyarányú hitelfelvételre hosszú időn át: a versenyképesség javulása rövid időn belül lehetővé teszi a külkereskedelmi mérleg kiegyenlítődését.

A külföldi hitelfelvételek növekedése különböző méretű lehet attól függően is, hogy mekkora pillanatnyilag a hitelállomány nagysága. Zéró kezdő adósságállomány esetén a külföldi kölcsönök felvétele sokkal nagyobb ütemű lehet, mint amikor az adósságszolgálat – az adósságállomány nagy aránya miatt – az évi exportnak már elég nagy hányadát éri el, például 30–40 százalékát. Az adósságállomány tartósan is növelhető, ha annak növekedése nem haladja túl a GDP növekedési ütemét. Ekkor a kamatterhek – nem növekvő reálkamatláb esetén – nem haladják túl a GDP növekedési ütemét, a kamatfizetés külföldre később sem korlátozza erőteljesebben a hazai felhasználást – a felhalmozást és fogyasztást –, mint korábban. Éppen ellenkezőleg: a kölcsönfelvétellel a belső felhasználás még emelhető is, az nagyobb lehet, mint a nemzeti jövedelem reálértéke. Túlfeszített mértékű hitelfelvétel esetén viszont fennáll a lehetősége annak, hogy az adósságállomány már nem növelhető tovább, sőt még a törlesztéssel egyenlő hitel sem vehető fel. (Ebben az esetben az adósságállománynak csökkennie, a belső felhasználás arányának jelentősen esnie kellene.)

Külföldi kölcsönök felvételét a gazdasági növekedés gyakran szükségessé teszi. Előfordul, hogy a beruházási szükségletek annyira összefutnak – az ipar modernizálása, a termelési szerkezet korszerűsítése, az infrastruktúra fejlesztése stb. miatt –, hogy csak külföldi kölcsönnel lehet megfelelni a beruházási feladatoknak a lakosság fogyasztásának nem kívánt mértékű visszaszorítása nélkül.

Hazánk külföldi kölcsönfelvétele az elmúlt években túl gyors ütemben emelkedett, a kölcsönök felvételének ezt a túl gyors üte-

mét szükséges lefékezni. Nem szükséges és nem is tanácsos az adósságállomány növekedésének *megállapítása.* Tudni kell, hogy adósságállományunk jelenleg akkor is emelkedik, ha exportunk az importtal megegyező ütemben nő. (Azért, mert az exportbevétel lényegesen kisebb az import kiadásoknál, mert nincs egyensúlyban a külkereskedelmi, továbbá folyófizetési-mérlegünk.) A hitelfelvétel *lelassításához* – egy ideig az exportnak az importnál gyorsabb növelése szükséges, mégpedig a dollár viszonylatú külkereskedelemben. (Rubel viszonylatban hasznos volna – ugyancsak átmenetileg – fordított irányú mozgás, az import gyorsabb növelése az exporthoz képest.) Ez azonban azt is jelenti, hogy a belföldi felhasználás csak lassabban nőhet a nemzeti jövedelem – vagy GDP – termelésénél és annak reálértékénél. Más szóval: ha az adósságállomány növekedését le akarjuk lassítani, akkor a felhalmozás és fogyasztás arányát a nemzeti jövedelemhez képest csökkenteni kell. A belső felhasználás, vagyis a beruházások és a fogyasztás arányának csökkentése – tekintettel a különböző gazdasági szektorok, ágazatok, például infrastruktúra, energetikai ipar, feldolgozóipar – beruházási igényeire, valamint az életszínvonalnak a legalábbis kis mértékben szükséges emelésére, egyáltalán nem könnyen megoldható feladat. Mindezen felül: az sem könnyen teljesíthető, hogy az export a dollár viszonylatú kereskedelemben gyorsabban nőjön az importnál, hiszen ehhez számos probléma megoldása: egyebek közt a gazdasági szerkezet változása, a versenyképesség javítása szükséges. Ekkor még nem is beszéltünk arról, hogy mi a következménye a belső felhasználás aránylagos csökkenésének.

A megoldást elősegítheti a növekedés ütemének bizonyos fokú csökkentése. A kisebb növekedési ütemnek általában kisebb az importrugalmassága, vagyis csökkenő ütemű termelésnövekedés még gyorsabban csökkenő ütemű importnövekedést tesz lehetővé. A probléma mégsem oldható meg csupán a termelés növekedési ütemének mérséklésével, mert az utóbbi az export növekedési ütemét is fékezi, az ütemtöbblet az import felett így nem nő meg lényegesen. Mindenesetre az már kézzelfoghatóbb előny, ha a növekedési ütem mérséklődése miatt a gazdaság nem kényszerül a túlerőltetett exportra. Ez az export után járó árbevételt kedvezően befolyásolná, vagyis a külkereskedelmi cserearányok javítását valamennyire megkönnyítené. A cserearány javulása az export növekedési ütemét az import fölé emeli, javítja a külkereskedelmi mérleget.

A növekedési ütem legalábbis átmeneti idejű csökkentése a külső gazdasági egyensúly helyreállításának mégis fontos eleme, mert *a)* A termelési szerkezet átalakítása részben a versenyképes árucsopor-

tok termelési részesedésének növelését, a versenyképtelen árucsoportok termelési súlyának lényeges csökkentését feltételezi. Az utóbbi a termelés növekedését visszatartja, és semmi biztosíték nincs arra, hogy a versenyképes árucsoportok termelésének fejlesztése a versenyképtelen áruk termelésének kiesését rögtön kiegyenlítse. Emiatt a termelés lassúbb ütemben nő, ez azonban nem hátrányos, hanem éppen előnyös folyamat: így válik lehetővé a külső gazdasági egyensúly helyreállítása. Röviden: átmeneti ideig a termelés növekedési ütemét a gazdasági egyensúly helyreállításának célkitűzése alá kell rendelnünk. A gazdaságosan exportálható áruk termelési arányát kell növelni, ami kezdetben a gazdasági növekedés ütemének lassulására vezet: ilyen értelemben az ütem csökkenése az egyensúly helyreállításának előfeltétele. *b)* Az egyensúly helyreállítása érdekében a belső felhasználást a termelt és realizált nemzeti jövedelem értéke alá kell csökkenteni, másképp az export nem nőhet gyorsabban az importnál. A belső felhasználás mérséklése restrikciót feltételez a beruházási tevékenységben is, hiszen nem lehet és nem helyes egyedül a lakosság fogyasztásának arányát csökkenteni. A beruházások arányának csökkentése mindjárt kiváltja a növekedés ütemének csökkentését keresleti oldalról: a beruházási javak keresletének mérséklődése visszatartja a termelés növekedését. (Hosszabb időt tekintve visszatartja termelési oldalról is: ha változatlan tőke-termeléshányadossal számolunk, akkor a beruházások arányának csökkenése – vagyis a tőkeállomány lassúbb növekedése – a termelés lassúbb emelkedésével egyértelmű.)

A belső felhasználás visszatartásának és ezen belül a beruházási hányad csökkentésének az a hátrányos következménye, hogy akadályozza a valóban indokolt beruházási szükségletek kielégítését is. Szó volt arról, hogy a mezőgazdasági szakemberek panaszkodnak a csökkentett mezőgazdasági beruházások miatt, hiszen így a mezőgazdaság minőségi fejlesztését aligha lehet biztosítani. A feldolgozóipart korszerűsíteni kell, ehhez beruházás szükséges. A beruházások hányadának növelését igényli az energetikai ipar és az infrastrukturális szektor is. Egyáltalán, a gazdaság strukturális átalakítása növeli a beruházásigényt, pedig külgazdasági helyzetünk a beruházások arányának csökkentését kívánja meg.

Csökkenthető a belső felhasználás aránya a fogyasztási hányad mérséklése útján is, ezáltal a beruházások aránya fenntartható, és az export az importnál mégis gyorsabban növelhető. Nem csökkenthető azonban nagyon lényegesen a fogyasztás aránya. Nemcsak azért, mert az életszínvonal növekedésének erőteljes visszatartása vagy még inkább csökkentése kockázatos lépés, hanem azért is,

mert a lakosság fogyasztásának érezhető emelése fontos növekedési és emellett kezdeményező készséget ösztönző tényező. Az utóbbinak pedig a következő periódusban különösen nagy a jelentősége.

Ebből a helyzetből csak egyféleképpen lehet kijutni: a hatékonyság növelésével – beleértve a beruházás, a tőke, az élő és a holt munka, valamint az exporthatékonyságot is. A beruházásoknál maradva utalni kell arra, hogy beruházásaink aránya nemzetközi mércével mérve – különösen a tőkésországokhoz viszonyítva – elég magas. Irányzata mindeddig növekvő volt. Tendenciálisan nagyobb és nagyobb arányú beruházást hajtottunk végre *csökkenő* hatékonysággal. (Csak az utolsó tíz év jelent bizonyos értelmű kivételt.)

Népgazdaságunk különböző szektoraiból származó beruházásigények a beruházások arányának további növekedését a *mai* vagy tovább süllyedő hatékonysági színvonalon feltételezik. A beruházási igények megfogalmazása általában szimpla *extrapoláción* nyugszik. Senki nem tudja, hogy változó gazdasági feltételrendszer mellett a gazdasági hatékonyság milyen mértékben volna javítható, szükséges lenne-e egyáltalán a beruházási hányad további emelkedése. Nincs más kiút, mint a hatékonyság kedvező alakulását elősegítő gazdasági feltételrendszer megteremtése. Ez újból a gazdasági mechanizmust, a vállalati kezdeményező készséget és képességet érintő kérdés.

A szakértői vitákon résztvevők döntő többségének az volt a véleménye, hogy a külső adósságállomány növekedésének mérséklése, a beruházások gazdaságosabbá tétele, ezzel együtt a belső felhasználás arányának csökkentése is csak a mechanizmus reformjának továbbfejlesztésével, a vállalati cselekvés kibontakoztatásával valósítható meg, anélkül, hogy a belső felhasználásban el nem viselhető lemaradások lépnének fel. A lényeg az, hogy meg kell kísérelnünk *új növekedési pályára* lépni: *a hatékonyság, a minőség preferálására a mennyiségi növekedés helyett,* kísérletet kell tenni a hatékonyság növelésére a beruházások arányának növelése nélkül. Ehhez kell a mechanizmus reformjának következetes továbbvitele.

Elkerülhetetlennek látszik – különösen az előttünk álló években – a beruházások növekedésének visszatartása, ellenkező esetben a belső felhasználás aránya nem, vagy csak alig volna csökkenthető. (Ugyanakkor a vállalatokat ösztönözni kell a minőségi teljesítmény növelésére és a meglevő kapacitástartalékok jobb kihasználására.) A termelés egy ideig növelhető a beruházások lassuló növekedése mellett, sőt növekedésük nélkül is. A beruházások visszatartása, ará-

nyuk csökkentése természetesen a gazdasági növekedés ütemének csökkenését váltja ki, ezzel a következménnyel számolni kell. Sok múlik azon, hogy időközben a hatékonyságot mennyire sikerül javítani. A hatékonyság viszonylag gyorsabb javulása esetén a növekedési ütem csak kicsit mérséklődik – sőt egyre kevésbé mérséklődik –, s ennek megfelelően a beruházási *volumen* növekedésének visszatartása is csak kevésbé volna szükséges.

A növekedési ütem várható alakulása

Nagyon valószínű, hogy növekedési ütemünk a következő periódusban csökkenni fog. Vitatható a csökkenés mértéke. Aránylag mérsékelt ütemcsökkenésre lehet számítani, ha: 1. nem lesz szükség a beruházások növekedésének nagyobb mértékű visszatartására, ha külföldi eladósodásunk még jelentős mértékben növelhető. 2. A gazdasági hatékonyság jelentősen és viszonylag rövid időn belül javul. 3. A KGST-integráció fejlődésében a közeli jövőben, legkésőbb az 1980-as évek elején fordulat következik be. Ez javítaná a mi hatékonyságunkat is, könnyebbé tenné külforgalmi helyzetünket.

Sokan a növekedési ütem *jelentősebb csökkenésével* kalkulálnak. (Az elmúlt tízéves periódus átlagához képest 1,5–2 százalékos ütemcsökkenést is lehetségesnek tartanak.) A nagyobb ütemcsökkenést azért tartják valószínűnek, mert a beruházások arányának – az „optimistább" csoporthoz tartozókhoz képest – nagyobb mértékű csökkenésére számítanak, s számolnak azzal, hogy a szerkezeti átalakulás átmeneti ütemcsökkenést okoz, és úgy látják, hogy a beruházás és a gazdasági hatékonyság növelése csak viszonylag lassú ütemben lehetséges. Fontosnak tartják a külföldi adósságok növekedésének lelassítását is.

A növekedés ütemének várható alakulásával kapcsolatos véleményeltérések a dollár relációjú export növekedési ütemének bizonytalanságával, továbbá a tőkés világgazdaság várható dinamikájával, megítélésével is összefüggnek. Egyesek a tőkésországok várható fejlődési ütemét kedvezően ítélik meg: utalnak a nemzetközi munkamegosztásban máris bekövetkezett és a jövőben minden valószínűség szerint folytatódó változásokra, vagyis a fejlődő országok iparosodásának előrehaladása a fejlett tőkésországok számára gyorsan bővülő piacot biztosít. Megfordítva, a fejlődő országok növekedését is kedvezően befolyásolja a nemzetközi munkamegosztás átrendeződése: a munkaigényes és a közepesen technikaigényes, tömegtermelésre alkalmas áruk exportjával termelésük és piacuk

gyorsan bővülhet, a foglalkoztatottságot növelni tudják. Van olyan vélemény is, hogy a tőkés világgazdaság erőteljes és hosszan tartó új konjunktúra előtt áll, nem helyes tehát az elmúlt évek tapasztatalait kivetíteni a jövőbe. A tőkés világgazdaság új konjunktúrája a mi fejlődési kilátásainkat is javítaná: a változó komparatív előnyökhöz való alkalmazkodáson keresztül exportunk növekedése felgyorsulna, sőt külkereskedelmi cserearányaink is javulhatnának. Igaz, ez nem a közvetlen, hanem a távolabbi jövő problémája.

A legtöbben mérsékeltebbnek ítélik meg a tőkés világgazdaság várható növekedési kilátásait. Ezzel kapcsolatban utalnak arra, hogy a második világháborút követő 1970-ig terjedő periódus az egészen kivételes ütemű növekedés időszaka volt, ennek fejlődési dinamikáját nem helyes extrapolálni. Számításba jön ezenfelül a fejlett tőkésországok közötti kisebb fejlettségi színvonalkülönbség – ez a lemaradottak számára az eddiginél mérsékeltebb dinamikájú növekedést ígér. Rontja a fejlődés kilátásait a nemzetközi valutáris helyzet rendezetlensége, a tőkés világgazdaságnak a korábbi időkhöz képest sokkal nagyobb hajlama az inflációs áremelkedésre – ez a termelés ösztönzését az állam részéről sokkal nehezebbé teszi. Nincsenek kizárva további, a fejlett tőkésországok számára kedvezőtlen külkereskedelmi cserearányváltozások sem, ezek is a mérsékeltebb ütemű gazdasági növekedést valószínűsítik. Ráadásul inkább a tengeren túli országok gyorsabb növekedésére lehet számítani, a mi külgazdasági kapcsolataink pedig inkább a nyugat-európai tőkésországokkal intenzívek. A tőkésországok gazdasági növekedésének gyorsulása nem kedvező számunkra *minden* vonatkozásban: a gyorsuló növekedés anyagi erőforrásaikat jobban leköti, ezért hitelnyújtásra kevésbé van módjuk. Ez a mi fizetésimérleg-pozíciónkat tekintve kedvezőtlen jelenség: nehezebben és rosszabb feltételek mellett juthatnánk külföldi kölcsönökhöz, pedig ezekre még hosszú időn át szükségünk van.

Nagyon valószínű, hogy gazdaságstratégiánk meghatározásában nem helyes az optimista, de egyébként lehetséges fejlődési változatokra egyoldalúan támaszkodni. Terveinkben tartalékok kialakítására kell törekedni. Nem helyes, ha terveink csak úgy konzisztensek, ha minden részösszefüggés a *lehető legkedvezőbben* alakul. (Ha például a hatékonyság valóban *gyorsan* nő, ha a külföldi kölcsönök valóban *gyorsan* növekedhetnek, ráadásul alacsony kamatteherrel és hosszú lejárati idővel, ha versenyképességünk *gyorsan* javul, ha fajlagos importigényességünket sikerül *lényegesen* csökkenteni stb.) Egyetlen részösszefüggésben bekövetkező kedvezőtlen változás felborítja az egyébként konzisztensnek minősíthető tervet. Lévén pedig

igen sok részösszefüggés, az ilyen túl optimalizált terv *biztosan* felborul.

A *következő tényezők* miatt ütemcsökkenésre kell számítani:

a) Mivel a legfontosabb feladat a külgazdasági egyensúly helyreállítása, a realizált nemzeti jövedelemhez képest csökkenteni kell a belső felhasználás, vagyis a fogyasztás, a felhalmozás arányát. A beruházások, illetve a felhalmozás arányának csökkentése a termelés növekedési ütemének mérséklődését feltételezi. (Rövid időközben keresleti oldalról, hosszabb időn át termelési oldalról.) Igaz, a beruházás- és tőkehatékonyság növekedése a növekedési ütem mérséklődését fékezi, sőt kedvező esetben meg is akadályozza. Nincs azonban garancia arra, hogy rövid időn belül olyan mértékben nőjön a hatékonyság, hogy az a felhalmozás arányának az ütem mérséklődésére irányuló hatását ellensúlyozza.

b) Különösen fontos feladat – és ennek teljesítése viszonylag hosszabb időt vesz igénybe – a termelés szerkezetének átalakítása, korszerűsítése. A szerkezeti átalakítás feltételezi sok gyártmánycsoport termelésének visszatartását, csökkentését és nem ritkán megszüntetését. Ezzel együtt a gazdaságosság követelményeinek megfelelni nem tudó vállalatok felszámolására is sor kerülhet. Az egyes gyártmánycsoportok termelésének visszatartása, megszüntetése, egyes vállalatok szanálása az össztermelés növekedési ütemét csökkenti. Természetesen szükség van bizonyos gyártmánycsoportok kiemelt fejlesztésére is. Valószínű azonban, hogy kezdetben ezek termelése nem egyenlíti ki más gyártmánycsoportok termelésének csökkenését.

c) A külkereskedelmi egyensúly helyreállítása könnyebben valósítható meg akkor, ha a termelés növekedési üteme mérséklődik. Ez azért igaz, mert 1. Az ütem csökkentésével az import növekedési üteme általában gyorsabban esik, vagyis a növekedés importrugalmassága alacsonyabb növekedési ütem esetén alacsonyabb. 2. A gazdaságtalan termelés megszüntetése csökkenti az ehhez szükséges importot anélkül, hogy a gazdaságosan exportálható árualapok növelését veszélyeztetné. Ebben az esetben az összes termelés növekedési üteme úgy csökken, hogy mérsékli az importigényeket az export-árualapok növekedésének lassítása nélkül.

Mindaddig, amíg a gazdaság *éppen átáll* a kívánatos szerkezeti átalakulásokat magában foglaló pályára – vagyis amíg inkább a gazdaságtalan termelés visszatartása következik be és ehhez képest lassúbb a gazdaságos termelés felfuttatása s amíg a felhalmozási hányad csökkenése tart – a gazdasági növekedés lassúbb ütemével kell számolnunk.

Noha a következő periódusban az eddiginél alacsonyabb növekedési ütemet érhetünk csak el, nem mondható, hogy gazdasági fejlődésünk dinamikája általában is mérséklődni fog. A dinamizmus fokozatosan erősödik, ha termelési szerkezetünk változási képessége növekszik, ha a gyártmányösszetétel jobban alkalmazkodik mind a belföldi, mind a világpiaci kereslet változásaihoz. A gazdaság javuló alkalmazkodó képessége a világgazdaságban végbemenő változásokhoz a dinamizmus lényeges eleme. Vagy a dinamizmus fokozódását tanúsítja, ha a külkereskedelmi feltételek változása nem vezet jövedelemcsökkenésre, hanem nyomában – a szerkezeti átalakulásokkal együtt – nemzetijövedelem-többlet jön létre. Ekkor a termelt nemzeti jövedelem növekedési ütemének továbbra is alacsony színvonala mellett a realizált nemzeti jövedelem növekedési üteme még gyorsulhat is, meghaladhatja a termelt nemzeti jövedelem növekedési ütemét.

A növekedés ütemének szükségszerű csökkenésével csak a most következő átmeneti periódusban kell számolnunk. Az egyensúly, a kedvező hatékonyság, a minőségi tényezők előtérbe kerülése, a termelési szerkezet rugalmas változási képessége, a világpiaci versenyképesség – ha ezek már biztosítva vannak – gyors fejlődést és gyorsan emelkedő belső fogyasztást tesznek lehetővé. (Nem kell *mindig* a fogyasztás gyors növelésére törekedni. A szükségletek kielégítésének magas fokán a szabad idő növelése kerülhet előtérbe. Ekkor a technikai fejlődésnek nem *kell* a termelés és a fogyasztás gyors növekedésében jelentkeznie.) A most következő átmeneti szakasz – távlatilag – a gyorsabb és kiegyensúlyozott fejlődési ütemet is megalapozza. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a növekedés ütemét *soha nem helyes erőltetni.* Az ütem mennyiségi növelésére tett erőfeszítések mindig keresztezik a hatékonyság javítására tett intézkedéseket, háttérbe szorítják a minőségi szempontokat. Az ilyen erőfeszítések mind rövid időszakos törekvéseinknek, mind pedig hosszabb időszakos stratégiánknak ellentmondanának.

V. Következtetések

Fontos feladat a növekedésünk ütemét, valamint hatékonyságát kedvezően és kedvezőtlenül befolyásoló tényezők áttekintése, gazdasági szerkezetünk főbb jellemzőinek és külgazdasági helyzetünk nehézségeinek elemzése. Még fontosabb az elemzésből adódó következtetések levonása: ekkor már lényegében véve a tennivalókról van szó. Semmiképpen nem vállalkozhatunk a foganatosítandó intézkedések, a kialakítandó gazdaságpolitikai, továbbá gazdálkodási rendszerünk fejlesztését, változtatását érintő döntések részletekbe menő elemzésére. Ilyen célkitűzés még nagyon sok további elemzést igényelne, méghozzá a gazdasági és egyéb területeken dolgozó szakemberek sokkal szélesebb körű részvételével.

A következtetések tömör, jobbára tézisszerű összefoglalását adjuk meg. Egyes esetekben azonban, ha a tartalom úgy kívánja, kissé mélyebb okfejtésbe is bocsátkozunk.

1. *Új növekedési pályán* kell haladnunk, amelynek legfontosabb jellemzője, hogy a minőségi tényezők kerülnek előtérbe a mennyiségi tényezőkkel szemben. Ezt elengedhetetlenné teszik: hazánk intenzív külgazdasági kapcsolatai, az export és az import növekvő, emellett igen magas aránya nemzeti jövedelmünkhöz képest, a világpiaci verseny éleződése és az a körülmény, hogy a külső piacokon – a tőkés és a szocialista piacokon is – csak minőségileg elsőrangú, a korszerűségi követelményeknek megfelelő árukat lehet kedvező áron eladni. A minőségi fejlődést a belső igények is szükségessé teszik: az életszínvonal növekedésével a kereslet mindinkább a korszerű, jó minőségű áruk felé fordul. A minőségi fejlődés létszükséglet hazánk számára legfőképpen azért, mert a jövőben nem egyoldalúan az import, hanem mindinkább az export oldaláról kell a világgazdasághoz kapcsolódnunk. Az exportot nem egyszerűen azért kell biztosítanunk, hogy a szükséges importot finanszírozzuk, hiszen *az export a hatékony gazdaságos termelés elengedhetetlen feltételévé vált.* Az alapjában véve exportorientált gazdaságfejlesz-

tés bázisa pedig csakis a hatékonyság, a korszerűség, a minőségi tényezők előtérbe kerülése lehet.

A minőségi fejlődésnek, az új növekedési pálya kialakításának számtalan ismertető jegye van makrogazdasági síkon. Ezen a területen megjelenési formái megközelítőleg a következők:

a) *A tőkehatékonyság növekedése vagy a tőkehatékonyság viszonylag magas színvonala.* Nemzetgazdasági szinten a magas hatékonyság egyebek közt azt jelenti, hogy az egységnyi tőkeérték alapján évente létrehozott új érték magas, vagy növekvő irányzatú és megfordítva, az évi folyó árbevételből, az összes realizált értékből viszonylag kevesebb összeget kell fordítani pótlásra és nettó beruházásra. Ez elengedhetetlenné teszi a szükségletek, a minőségi igények jobb figyelembevételét, a világpiaci versenyképesség biztosítását és az adott igényeknek takarékos, viszonylag kis ráfordítással való kielégítését.

b) *Az export dinamizmusa és az exportgazdaságosság javulása.* Ez jelentkezhet az exportált áruk kisebb összráfordításában az összes importált áru valószínűsíthető hazai összráfordításához képest. Dinamikában az exportgazdaságosság javulása jelentkezhet, például a csökkenő dollár-kitermelési költségben (eltekintve az eltérő ütemű nemzetközi ármozgástól és a valutakurzus változásaitól). Az exportgazdaságosság javulása tulajdonképpen relatíve, a versenytársakhoz képest is gyorsabban fejlődő korszerűséget és a világpiaci igényeket jobban figyelembe vevő szerkezeti változást, vagyis minőségi munkát tükröz.

c) *A kereslet összetételéhez igazodó termelésszerkezet.* Megfelelő, a világpiaci és a belső értékítéleteket figyelembe vevő árrendszer esetén a minőség javulása, a belső keresleti szerkezethez, valamint a világpiaci igényekhez jól igazodó strukturális változások vagy nagyobb növekedési ütemben, vagy nagyobb regisztrált tőkehatékonyságban jelentkeznek, vagy mindkettőben. Ilyen árrendszerben a mért, regisztrált fejlődés is nagyobb lehet, nemcsak a valóságos.

d) *A gazdaság egyensúlyi állapota és az egyensúlyzavarok viszonylag gyors felszámolására irányuló képessége.* A hatékonysági és minőségi követelmények érvényre jutása többnyire garantálja, hogy ne képződjön feszültség a felhalmozás és a fogyasztás között, hogy a népgazdaság fő arányai megfeleljenek az arányossági követelményeknek, és hogy a külgazdasági kapcsolatokra ne legyen jellemző a krónikus egyensúlyhiány. Egyensúlyhiány mindig felléphet – például a világgazdasági változások, egyebek közt a világpiaci árarányok jelentős változása miatt –, ezeket azonban a hatékony-

ságot előtérbe helyező, a keresleti változásokra, a minőségi igényekre rugalmasan reagáló gazdaság könnyebben fel tudja számolni.

A minőségi fejlődésnek, az új növekedési pálya kialakulásának egyéb kézzelfogható megjelenési formái: relatíve alacsonyabb (gazdaságosabb) anyag- és energiafelhasználás, a külkereskedelmi cserearányok kedvező alakulása. A hatékony, a minőséget szem előtt tartó fejlődés nagyon sok vonatkozásban azonos az *intenzív* gazdasági fejlődéssel.

2. A következő periódusban, amely bizonytalan időtartamú, de valószínűleg magában foglalja a következő ötéves tervidőszakot is gazdasági fejlődésünk szempontjából átmeneti *szakasszal* lesz dolgunk. Legfontosabb jellemzői: gazdaságunk egyensúlyi állapotának fokozatos kialakítása, az új növekedési pálya előfeltételeinek megteremtése, az ehhez szükséges eszközrendszer kialakítása. A növekedés üteme a népgazdasági egyensúly megteremtésének lesz alárendelve. Számítanunk kell arra, hogy növekedésünk mért és valóságos üteme kisebb lesz, mint az elmúlt tízéves periódusban. Nem szabad tehát majd az ütem erőltetésére törekednünk. Ez nem vezetne eredményre, sőt gazdasági nehézségeinket fokozná.

a) Az ütem növelése közvetlen eszközökkel egyre kevésbé biztosítható az intenzív periódusban. *b)* Ha az ütem növelése a közvetlen cél, az óhatatlanul a mennyiségi növekedésre csábít, háttérbe szorul a szerkezeti átalakulás feladata. *c)* A mennyiségi növekedés gyorsítása adott szerkezetünkben több kárt okoz, mint hasznot (a külgazdasági egyensúlyt, a növekedés hatékonyságát és cserearányaink alakulását tekintve). *d)* Nagyon valószínű, hogy a következő periódusban éppen akkor érünk el kisebb *valóságos,* a külső egyensúlynak és a lakosság életkörülményeinek javulásában realizálható ütemet – pontosabban gazdasági *fejlődést* –, ha a növekedési ütemet erőltetjük, vagyis ha ezt helyezzük középpontba.

3. Népgazdasági egyensúlyunk megteremtésének döntő fontosságú feltétele a *külgazdasági egyensúly* fokozatos kialakítása. Ennek konkrét követelményei mások rubel- és dollárviszonylatban.

A külgazdasági egyensúly fokozatos kialakításában maximálisan kell támaszkodnunk a KGST-re. Rubelviszonylatban külkereskedelmi mérlegünk lényegében véve máris egyensúlyi állapotba került, és a továbbiakban a KGST-országokból származó import erőteljes *növelésére* kell törekednünk. Eközben fontos szempont, hogy minél több tőkésországból származó importot helyettesítsünk – a korszerűségi és gazdasági követelmények betartásával – a szocialista országokból származó importtal. Ez megkönnyítené a tőkésországokkal szemben jelenleg is fennálló nagyarányú külkereskedelmi mér-

legdeficitünk mérséklését. A szocialista országokkal szemben nem kell importhelyettesítő külkereskedelmi politikát folytatnunk, de természetesen az import növelésének a hazai termelési és fogyasztási igények gazdaságos kielégítését kell szolgálnia. A rubelrelációjú import növelése érdekében törekedni kell szocialista partnereink, elsősorban a Szovjetunió exportlehetőségeinek jobb megismerésére és partnereink exportérdeklődésének felkeltésére. Számolnunk kell ugyanakkor a realitásokkal is: eddig a Szovjetunióval folytatott külkereskedelmi forgalmunk dinamikája – hasonlóan a többi KGST-országhoz – a szovjet nyersanyag- és energiahordozó export gyors emelkedésén alapult. A szovjet fél a jövőben nem vállalja nyersanyag- és kőolaj-exportjának dinamikus növelését, az egyéb áruk – közöttük a közbülső termékek – exportjának növelése pedig a nyersanyag- és energiaexport lelassulását nem kompenzálja. Emiatt különös súllyal vetődik fel a szovjet exportlehetőségek tanulmányozása.

A KGST-országokba irányuló exportunk szerkezetét úgy kell alakítani, hogy kivitelünkből a számunkra gazdaságtalan termékek kiszoruljanak. Emellett törekednünk kell a dollárvonzatú és KGST-viszonylatú exportcikkeink arányának mérséklésére. Ez is hozzájárulna dollárviszonylatú külkereskedelmi mérlegdeficitünk csökkentéséhez. Előnyös lenne az is, ha a dollár viszonylatú deficit egy részét rubelviszonylatú deficitté tudnánk átváltani, a KGST-országokból származó gazdaságos import növelésével.

A tőkésországokkal folytatott külkereskedelmünk megítélésénél abból a tényből kell kiindulnunk, hogy jelenleg dollárviszonylatú külkereskedelmünk erőteljesen passzív, és ennek a passzívumnak a csökkentése – a gazdasági egyensúly megteremtése érdekében – elsőrendű fontosságú feladat. Következésképpen – mindaddig, amíg a tőkés relációjú külkereskedelmi mérleg egyenlege a kívánatos szintre be nem áll – a dollárviszonylatú exportnak nemcsak a dollárimportnál, hanem a rubelviszonylatú exportnál is gyorsabban kell nőnie. (Ez csak akkor nem történne így, ha a KGST-országokból származó import és az ezt ellentételező export a jelenleginél sokkal gyorsabban növekedhetne. Erre azonban belátható időn belül nincs realitás.) A tőkés világpiacon azonban számítanunk kell az erőteljes konkurrenciára, a fejlett tőkés piac magas minőségi igényeire. Ezen csak minőségi fejlesztéssel, alapjában véve exportorientációs gazdaságfejlesztéssel tudunk úrrá lenni. Esetenként alkalmazható az importhelyettesítés is, ha ez a hatékonysági követelményeket nem keresztezi. Nem lehet azonban az importhelyettesítés a tőkés relációjú külgazdasági politikánk vezérmotívuma. Az importhelyettesítés

egyoldalú alkalmazása a fejlett tőkésországokkal szemben jelenleg fennálló technikai lemaradottságunk tartós fennmaradására, sőt fokozódására vezetne, gátolná a minőségi fejlődést és nem könnyítene beruházási gondjainkon sem.

4. Jelenlegi külgazdasági helyzetünk kívánatossá teszi külföldi adósságállományunk növelésének mérséklését, a hitelfelvétel csökkentett ütemét. Nem az a baj, hogy adósságállományunk nő, hanem az, hogy túl gyors ütemben nő. Először a hitelfelvételek növelésének mérséklésére kell törekednünk, mindenekelőtt arra, hogy a külföldi adósságszolgálat aránya ne növekedjen a tőkés relációjú exporthoz képest. A továbbiakban a külkereskedelmi és folyófizetési-mérleg egyensúlya felé kell haladnunk, ez már a külföldi adósságszolgálatunk tőkés exporthoz viszonyított arányának csökkenését feltételezné. Mindez szükségessé teszi a nemzeti jövedelem belső felhasználásra kerülő arányának csökkentését. Ez nem történhet meg egyedül a lakossági fogyasztás hányadának csökkentése útján. A beruházási (felhalmozási) hányad visszafogására is szükség van – főként a most következő években. Így, elvileg, exportálható árualapok szabadulnak fel, és ezt számításba véve az export gyorsabban növelhető, mint az import. Figyelembe kell venni azonban a következőket:

a) Népgazdaságunk akármelyik szektorát nézzük, mindenütt nagy a beruházásigény, mindenhol (mezőgazdaság, energetika, feldolgozóipar, infrastruktúra) a meglevőnél nagyobb beruházási hányadot tartanak szükségesnek. Ez máris valószínűsíti, hogy a gyakorlatban nem lehet szó – sem most, sem később – a beruházási hányad *lényeges, látványos* csökkentéséről.

b) A beruházási hányad (és a fogyasztás hányadának) mérséklése az export számára árualapot szabadít fel. Nem biztos azonban, hogy így az export növekedése kielégítő mértékben gyorsítható és különösen az nem, hogy a *gazdaságos* export ezáltal gyorsítható. (A cserearányok az export erőltetése miatt tovább eshetnek, és a belső felhasználás arányának süllyedése is csak alig javítaná külgazdasági helyzetünket.) Nem lehet tehát egyedüli megoldás a belső felhasználás arányának csökkentése.

c) Az export gyorsítása és a külgazdasági helyzet tartós megjavítása a gazdaságosság betartásával *együtt* valósítandó meg, a termelés korszerűsítése és szerkezeti átalakítása, a világpiaci versenyképesség növelése mellett. Ehhez viszont beruházások szükségesek. Döntő fontosságú ezért a gazdaságosság fokozására szorító gazdasági feltételrendszer megteremtése, vagyis a gazdasági mechanizmus reformjának következetes továbbvitele, a munkafegyelem megszi-

gorítása, ennek érdekében minden gazdasági, politikai, sőt adminisztratív eszköz kihasználása. A gazdaságosság javulásával együtt is csupán a beruházási hányad igen mérsékelt csökkenésére számíthatunk. Igaz, az így felszabaduló árualapok gazdaságos exportja nagyobb valószínűséggel érhető el.

5. A gazdasági hatékonyság javításában a népgazdaság egyensúlyi helyzetének – ezen belül a külgazdasági egyensúlynak – a megteremtésében, azaz az új növekedési pálya kialakításában kulcsfontosságú szerepet játszik a gazdasági (termelési) szerkezet alakítása. A szerkezeti átalakítás szükségessé teszi mind a népgazdasági tervezés, mind az önálló vállalati kezdeményezés szerepének erősítését.

A szerkezeti átalakítás feltételezi mind a makrostruktúra, mind pedig az ágazati (mezzo) és a mikrostruktúra változtatását. A makrostruktúra változtatásában alapvető szerepük van a népgazdasági tervezésnek és az ezen alapuló központi döntéseknek. A népgazdasági *fő* termelési arányoknak alakítása, konkrétabban az ipari és mezőgazdasági termelés arányának, az ipari-mezőgazdasági és a tercier szektor arányának, a feldolgozóipar és az energetikai-ipar egymás közti arányának, sőt az energiatermelés struktúrájának az alakulása a népgazdasági tervezéstől, a tervcélok megvalósítására irányuló központi irányítástól és az ehhez szükséges beruházási források központi szabályozásától függ. Az ágazati struktúra és különösen a mikrostruktúra alakítása azonban alapjában véve az önállóan gazdálkodó vállalatok feladata. Pontosabban: a mikrostruktúra változtatása, a gyártmányösszetétel átalakítása és korszerűsítése a vállalatok felismerésének, kezdeményező készségének és képességének a függvénye, és a mikrostruktúra változtatása természetesen eltolódásokat idéz elő a termelés ágazati összetételében, arányaiban is. Ezek a változások a központi szabályozás által megszabott *fő népgazdasági arányokon* belül történnek. Jelenleg az a helyzet, hogy a mikrostruktúrában végrehajtandó, a világgazdasági feltételeket figyelembe vevő változások felismerését árrendszerünk torzító hatásai nagyon megnehezítik, másrészt a szerkezeti változások szükséges mértékű megvalósítására a vállalatoknak általában nincs is lehetőségük, nem rendelkeznek elegendő beruházási forrással.

A mezzo- és a mikrostruktúra fejlődésében is jelentős szerepe lehet az állam szabályozó tevékenységének. Az ágazati és a gyártmánystruktúra alakításában figyelemmel kell lennie ugyanis a világgazdaságban végbemenő változásokra, illetve a változások várható irányára. Ezek jelentős része az önálló vállalati tevékenység során is felismerhető, figyelembevételére azonban az államnak is szo-

rítani kell a vállalatokat. (Lényegében véve a közgazdasági szabályozó rendszer segítségével, például hitel- és kamatpolitika, külkereskedelmi politika útján.) Nemzetközi tapasztalat ezen kívül, hogy az igazán gyors előretörés bizonyos gyártmánycsoportok termelésében az állami támogatások különböző változatai segítségével érhető el (például hitelek nyújtása kedvező feltételek mellett, adókedvezmény, meghatározott feltételekkel nyújtott exporttámogatás stb.).

Mi sem hagyhatjuk a mikrostruktúra átalakításának feladatát *kizárólag* a vállalatokra. Az állami támogatás azonban akkor vezet kellő eredményre, ha a gazdasági feltételrendszer a vállalatokat a gazdaságos tevékenységre *kényszeríti.* Hiába *tudnák* „felül", hogy mi lehetne „alul", a vállalatoknál gazdaságos, ha a közgazdasági környezet nem szorít a hatékony gazdálkodásra, akkor az állami támogatás rendszerint fokozott mértékű elkényelmesedésre vezet: a hatékonyság javulása elmaradna, sőt esetleg tovább romlana. Nem az a helyzet tehát, hogy a fejlesztendő termékcsoportok központi kijelölésével és ezek termelésének támogatásával a gazdaságos, versenyképes struktúra kialakítható. Fontos feladat a hatékonyságra szorító és a vállalati kezdeményezésen alapuló gazdasági feltételrendszer megteremtése. Ennek *nem az a rendeltetése,* hogy a mikrostruktúra területén az állami struktúrapolitikát feleslegessé tegye. Igaz, megfelelő feltételrendszer esetén a szerkezeti változások jelentős része megvalósulna egyszerűen a vállalati tevékenység alapján. A feltételrendszer továbbfejlesztésére nagyrészt azért van szükség, hogy *a)* a szerkezeti változás iránya sokkal biztosabban megállapítható legyen; *b)* hogy a vállalatok érdekeltek legyenek a gazdaságos termékszerkezet kialakításában, sőt erre kényszerítve legyenek; *c)* hogy az *állami struktúrapolitika,* a szerkezeti változások – normatív rendszerű – *állami támogatása* gazdaságilag megalapozottabb és főként sokkal *hatékonyabb* és *hatásosabb* legyen.

A termelési struktúrában végrehajtott változtatások alapján alakítható át az exportstruktúra és az egész külkereskedelmi struktúra, javítható a külkereskedelem gazdaságossága, és így biztosítható, hogy külgazdasági területen is az egyensúlyi állapot felé haladjunk.

6. A hatékonysági és egyensúlyi problémák szerves részét alkotja a munkaerő-ellátottság. A következő 10–15 éves periódusban a létszám nagyon lassú emelkedésével vagy stagnálásával kell számolnunk. Ez a stagnálás azonban nem vezet szükségképpen a gazdasági hatékonyság romlására, nem akadályozza meg az új növekedési pálya kialakítását. Éppen megfordítva, gyakran a gyors létszámnövelés jár együtt a tőkehatékonyság romlásával: a sok, még képzetlen

munkaerő beállítása fékezi a termelékenység népgazdasági szintű emelkedését, a létszámnövelés mellett könnyebben tartható fenn az a gyakorlat, hogy az elavult berendezéseket is működtessék; ez technikai okoknál fogva is háttérbe szorítja a minőségi tényezőket és kedvez a mennyiségi fejlődésnek.

A munkaerő-ellátottság területén az egyensúly problematikája népgazdasági szinten, továbbá szektorálisan, illetve ágazati és vállalati szinten merül fel. A népgazdasági szintű egyensúly kialakítása a *központi szabályozás feladata:* olyan körülményeket kell biztosítania, amelyek a vállalatokat és intézményeket a munkaerő-megtakarításban érdekeltté teszik, és amelyek a megtakarítást *lehetővé is* teszik. Ebben az irányban hat a minőségi és hatékonysági tényezők előtérbe kerülése a termelés mennyiségi növelése helyett. A hatékonyság javulása lehetővé tenné a munkaerőigény lényeges csökkentését sok területen, és ezzel együtt a munkaerő-ellátottság növelését egyes ágazatokban vagy szektorokban, például az infrastruktúra területén.

A munkaerő elosztását az egyes szektorok, továbbá ágazatok és vállalatok között nem a központi munkaerő-gazdálkodás keretében kell biztosítani, erre a központi irányító szervek nem is képesek. A munkaerő-kereslet és -kínálat szektorális, ágazati síkú egyensúlyát csakis olyan jövedelempolitika biztosíthatja, amely garantálja azt, hogy átlagosnál nagyobb vállalati és személyi jövedelmek realizálódjanak a gazdaságosan működő ágazatokban és vállalatokban, és az átlagosnál kisebb jövedelmek a gazdaságtalan területeken, illetve termelőegységekben.

A munkaerő-ellátottság alakulását befolyásolja az ún. „második gazdaság" léte is. A második gazdaság tényleges és kielégítetlen szükségletek létezését tanúsítja. A munkaerőkérdés megoldása érdekében is komolyan kell foglalkozni a második gazdaság problematikájával – a megoldás jelentős részben a hiánygazdaság visszaszorítását, a vállalatokra helyeződő piaci nyomás növelését feltételezi.

7. A minőségi fejlesztés, a hatékonyság javítása és az új növekedési pálya kialakítása elengedhetetlenné teszi a *gazdasági mechanizmus reformjának továbbfejlesztését* az MSZMP Központi Bizottsága 1966. évi irányelvei alapján, a jelenlegi belső és külgazdasági helyzetből adódó feladatok figyelembevételével. A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése megköveteli egyrészt a központi irányítás hatékonyabbá, következetesebbé, határozottabbá tételét, másrészt annak biztosítását, hogy a vállalati önállóság ne csak formális legyen, hanem valóságossá, érdemivé váljon, és hogy a vállalatok önálló cselekvőkészsége és képessége kibontakozhasson.

A központi irányítás hatékonyabbá tétele feltételezi a népgazdasági tervezés tökéletesítését. A népgazdasági tervezésben kell meghatározni a gazdaság fő szektorai – az ipar, a mezőgazdaság, a feldolgozóipar, az energetika- és az alapanyagtermelés, az ipar, a mezőgazdaság, valamint a tercier szektor – közötti arányok alakulását, a felhalmozás és fogyasztás közti arány mozgását, a reálbérek és a nominálbérek, valamint az általános árszínvonal alakulását, a hatékonyság fejlődését, az export és az import, a külgazdasági egyensúly fejlődését, valamint a műszaki fejlődés fő irányait. Az említett fő arányok és folyamatok központi szabályozása, irányítása nélkül a népgazdaság tervszerű fejlődése nem valósulhat meg.

Ez nem mond ellent annak, hogy egyúttal a vállalatok nemcsak formális, hanem valóságos önállóságát is biztosítani kell, vagyis hogy meg kell szüntetni az aprólékos beavatkozást a vállalatok gazdasági tevékenységébe, hogy serkenteni kell a vállalati kezdeményezést, és hogy lehetővé is kell tenni – az anyagi lehetőségek oldaláról is – a vállalati kezdeményezést. Ez az ellentmondás akkor nem áll fenn, ha olyan szabályozó rendszert alakítunk ki, ami a vállalatokat a népgazdasági tervben megszabott fő arányok és célok megvalósítása felé viszi. A népgazdasági terv megvalósítása érdekében a vállalati tevékenységet nem utasításokkal, parancsolással, nem aprólékos intézkedésekkel kell szabályozni, hanem a gazdasági szabályozó rendszer olyan beállításával, amely a vállalatok számára olyan választásokat tesz racionálissá, amelyek a népgazdasági terv teljesülését segítik elő. Természetesen ez csak akkor vezet kellő eredményre, ha a népgazdasági terv a lehetőségeket, a fejlődés fő irányait helyesen méri fel, ha nem fogalmaz meg irreális célokat, ha a hatékonyság növelésének lehetőségeit lényegében véve helyesen méri fel, ha a népgazdasági tervezés és a gazdasági szabályozó rendszer konzisztensek egymással. Mindez megköveteli a népgazdasági tervezés tudományos megalapozottságának erősítését, a tervezési munka tökéletesítését, de az egész szabályozó rendszer felülvizsgálatát és tökéletesítését is. Ügyelni kell arra, hogy a szabályozó rendszer minél egyszerűbb és áttekinthetőbb legyen, agyonbonyolított szabályozó rendszert nem lehet toldozgatásokkal, folytonos javítgatásokkal továbbfejleszteni. A központi irányítás akkor hatékony, ha a szabályozó rendszer egészében könnyen áttekinthető, és megfelel a minőségi fejlődésen alapuló gazdasági fejlődés követelményeinek.

A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésében fontos helyet kell betöltenie a gazdaságirányítás szervezeti fejlesztésének: a direkt típusú gazdaságirányításban kialakult szakmai-ágazati minisztériumok szükségképpen akadályozzák (nehezítik) a valóban önálló vál-

lalati gazdálkodás megerősödését. Az önálló vállalati tevékenység kibontakozását nem segítené elő a vállalatok fölé helyezett középirányító szervezet (tröszt) kialakítása sem. Állami szinten a vállalati tevékenység szabályozását biztosítani lehet az Állami Tervbizottság szerepének erősítésével, továbbá az Országos Tervhivatal, a Pénzügyminisztérium és a Külkereskedelmi Minisztérium tevékenysége útján. Elemezni kell a mai szakminisztériumok tevékenységének ésszerűbb kialakítását, emellett figyelembe kell venni, hogy a mai termelési folyamatok összefüggéseikben nagyrészt túllépnek a szakminisztériumok illetékességi körén. A rugalmasabb gazdálkodás érdekében nem helyes a vállalatok termelésének túlzottan merev profilt adni, a termelés-szakosítás inkább az üzemek termelésére legyen jellemző. Végül, a politikai szervek és a gazdálkodó vállalatok viszonyát is az *önálló* vállalati gazdálkodás feltételrendszeréhez kell igazítani.

8. A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésének fontos része az árrendszer és ármechanizmus változtatása. Az árrendszer fejlesztésének a következő irányelvek szerint kell történnie:

– A belföldi árakat (árarányokat) a kompetitív szférában szervesen össze kell kapcsolni a világpiaci árakkal (árarányokkal). Ez azt eredményezné, hogy a hatékonyan, a komparatív előnyökkel termelt gyártmánycsoportok nyereségesebbek, a komparatív hátránnyal előállított termékcsoportok kevésbé nyereségesek, vagy esetleg veszteségesek lennének. Az így kialakított árarányokat importversennyel kell alátámasztani, ami a minőségen alapuló világpiaci értékítéletek érvényesítését is lehetővé tenné. Így az árak és a jövedelmezőség a vállalatokat a termelési struktúra népgazdaságilag előnyös átalakítására, a minőség javítására, korszerű áruk termelésére ösztönöznék.

– Egységes valutaárfolyamot kell kialakítani a forint külső konvertibilitásának megfelelő időpontban való megvalósítása érdekében.

– A pénzügyi megkülönböztetéseket, vagyis a differenciált jövedelemelvonások és támogatások rendszerét szűk területre kell korlátozni, és a normativitás elvét kell érvényesíteni. A jövedelemelvonást és támogatást szigorúan alá kell rendelni a szelektív gazdaságfejlesztés követelményeinek.

– Két szintű árrendszert kell kialakítanunk, és ennek megfelelően a társadalmi tiszta jövedelem jelentős részét forgalmi adó formájában a fogyasztói árakban kell realizálni. Ez egyebek között ösztönözné a technikai fejlesztést, a termelékenység növelését.

– Olyan fogyasztói árarányokat kell kialakítani, amelyek egy-

részt megfelelnek az ésszerű termelői árarányoknak, másrészt *indokolt* állami preferenciákat és diszpreferenciákat érvényesítenek, de a jelenleginél szűkebb körben.

– Az ármechanizmusnak rugalmasnak kell lennie, az áraknak és árarányoknak a változásaiban jusson kifejezésre a világpiaci árarányoknak – a kompetitív szférában –, a belső ráfordításoknak – a nem kompetitív szférában – és a piaci értékítéleteknek a változása.

Az árrendszer ilyen értelmű kifejlesztése a gazdaságosságnak alárendelt szerkezeti változásokra, a minőség javítására, a kereslet szerkezetéhez való folytonos igazodásra ösztönözne, fokozná gazdaságunk versenyképességét és népgazdasági méretekben elősegítené a gazdasági hatékonyság javítását.

9. Szakítani kell azzal a gyakorlattal, amely a vállalatok számára stabil gazdálkodási feltételeket biztosított a világgazdasági feltételrendszer változásának körülményei között is. Nem az *egyes* vállalatok stabilitásának biztosítására, hanem a népgazdasági stabilitás kialakítására vagy megőrzésére kell törekednünk. A népgazdaság stabilitása éppen azt követeli meg, hogy a változó világpiaci feltételeket minél hamarabb és minél teljesebben közvetítsük a vállalatok felé. A népgazdaság egyensúlyi helyzetének megőrzése, kialakítása azon múlik, hogy a vállalatok tudnak-e, képesek-e, kényszerülnek-e alkalmazkodni a változó világpiaci árfeltételekhez. A vállalatoktól rugalmas alkalmazkodás akkor várható, ha őket a világpiaci változások maradéktalanul érintik, vagyis például az árváltozás jövedelmezőségüket megváltoztatja, fejlesztési lehetőségeiket befolyásolja. Ekkor kényszerülnek a termelési tényezők más kombinációjára, gyártmányösszetételük változtatására, a minőség javítására. Az a helyes, ha a vállalatok számára a stabilitást a *változó* — vagyis a nem stabil – feltételekhez való sikeres alkalmazkodás biztosítja, csakis így érhető el a *népgazdaság stabilitása.* Természetesen a vállalatoknak a belső feltételrendszer változásához is alkalmazkodniuk kell. A stabilitásnak ilyen értelemben kell érvényesülnie: a valóban hatékonyan működő vállalat *mindig* előnyben legyen. Gazdasági szabályozó rendszerünknek ilyen értelemben kell stabilitást biztosítania.

10. Döntő fontosságú, hogy a vállalatokra nyomás nehezedjen, és a hiánygazdaság minél jobban háttérbe szoruljon. Enélkül nincs számottevő *kényszerítő erő* a minőség javítására. Nem volna garancia arra, hogy csak a korszerű termék érhessen el kedvező árat és a korszerűtlen ráfizetéses legyen. A minőségi fejlődés számára a hiánygazdaság nem ad megfelelő keretet, ehhez a kínálat monopolis-

ta pozíciófelszámolása, legalábbis visszaszorítása biztosít jó feltételeket.

A hiánygazdaság jelentős részben a beruházási túlfűtöttség következménye. A hiány megszüntetésének egyik fontos feltétele tehát a beruházási túlfűtöttség felszámolása.

Ennek sikeres megoldása többféle tényezőn múlik. Szükséges, hogy a nyereség döntően a vállalati tevékenységtől függjön és ne az állami támogatástól, az állam ne segítse ki a rosszul gazdálkodó vállalatokat, szükséges a beruházási igények szigorú kontrollja is. Mindezen felül: a kompetitív szférában a beruházások nagy része *ténylegesen* vállalati döntésű legyen, kívánatos itt a vállalati döntésű beruházások arányának növelése. Ugyanekkor olyan rendszert kell kialakítani, amelyben a vállalatoknak *érdeküknek legyen* a takarékoskodás a beruházásokkal, maguk szelektáljanak a különböző beruházási lehetőségek, variánsok között, érdekük legyen a tartalékok kihasználása és ennek megfelelően a beruházási igények mérséklése.

Ennek érdekében kívánatos, hogy a kompetitív szférában a vállalatok beruházásaiknak a jelenleginél nagyobb részét finanszírozzák *saját forrásaikból.* Ezért a beruházások állami támogatását mérsékelni kell. Az állami beruházási támogatások rendszere a jelenleginél korlátozottabb mértékben fenntartható, de ennek normatív jelleget kell adni: ne a hiányzó összeg legyen felosztva állami támogatásként, hanem meghatározott célra meghatározott összeget kellene adni, a hiányzó összeget kellene a vállalatnak *saját forrásból* finanszírozni. A *fix összegű* támogatás tehát ösztönözhet a takarékosságra a beruházásokkal. A beruházási támogatásokkal szemben a jelenleginél jóval *szélesebb* körben kell alkalmazni a *beruházási hiteleket,* növelni kell tehát a külső források visszterhességét.

– A vállalatokra nehezedő nyomás további fontos tényezője a világpiaci hatások érvényesítése, közvetítése a hazai gazdaságra. Ennek fontos előfeltétele a hazai termelési szerkezet korszerűsítése és a világpiaci versenyképesség fokozása. Ehhez az utóbbihoz viszont éppen a vállalatokra nehezedő nyomás növelése szükséges. Kölcsönhatásról van tehát szó. Ezért a világpiaci hatások érvényesítésében fokozatosan haladhatunk előre. A szelektív fejlesztés is fokozatosan valósulhat meg. Komparatív hátrányban levő áruink termelését csak lépésenként adhatjuk fel, éppen mert importjukat nem tudnánk kielégítő mértékben – a megfelelő exportképesség hiánya miatt – biztosítani. Viszont mind a szelektív fejlesztésben, mind a komparatív hátrányban levő termékcsoportok feladásában *előbbre és előbbre* kell lépnünk. Nem lehetetlen a világpiaci hatások „beengedése", azoknak csupán *hirtelen* és *teljes körű* érvényesítése kizárt dolog.

A gazdaságos termelés belső feltételrendszerének – szintén jelentős részben fokozatos – megteremtése kellő lökést adhat világpiaci versenyképességünk javítása számára. Ilyen alapon a világpiaci hatások jobb érvényesítése is lehetővé válik, ami a gazdaságos termelésre szorító belső tényezők hatását tovább javítja. A világpiaci hatások érvényesítése legalább olyan fontos tényező a hiánygazdaság felszámolásában, mint a beruházási túlfűtöttség megszüntetése.

11. Szélesebb teret kell engedni a vállalatok differenciálódásának. A gazdaságos tevékenységen alapuló többletnyereséget nem szabad elvonni, a gazdaságtalan tevékenység miatt keletkező veszteséget pedig nem szabad ellensúlyozni. Növekedési szempontból kifejezetten előnyös, ha a jó vállalatok nyereségének rátája magasabb szintű az átlagosnál, és ennek megfelelően a jó vállalatok erőteljesebb felhalmozási tevékenységet is folytathatnak. (A rosszabbak fejlesztési tevékenysége pedig elmarad az átlagtól, esetleg náluk fejlesztési tevékenységre nem is kerül sor.) Ez egyrészt a hatékonyság növelését teszi lehetővé, hiszen valószínű, hogy így a fejlesztési eszközök nagyobb százalékát fogják gazdaságosan felhasználni. Másrészt így valószínűbb az eszközök jobb struktúrájú allokációja is: a nyereség jó árrendszer esetén ott nagyobb, ahol a piaci igények kielégítéséhez is jobban alkalmazkodnak. Ugyanígy, a minőség és a korszerűség is dinamikusabban fejlődik akkor, ha a nagyobb nyereségrátájú vállalatok akkumulálnak gyorsabban.

Nem a vállalati jövedelmezőség mesterséges kiegyenlítésére és a jövedelmek közvetlen nivellálására kell törekedni, hanem a lemaradó vállalatok személyi, vezetési, munkaszervezési stb. feltételeit, tényezőit kell felülvizsgálni, itt kell változást elérni. (Például a sikertelen vezetők felmentésével, fejlesztési hitel nyújtásával, vagy a vállalati munkaszervezés megjavításával stb.) A jövedelmek mesterséges nivellálásával a népgazdaságnak csak kárt okozunk, ez visszatart a kiugró teljesítményre való törekvésektől, sőt éppen a hanyag munkára ösztönöz. Az elmaradó vállalatok teljesítményszintjének emelése pedig megfordítva: termelékenységünk növelésének, gazdasági hatékonyságunk emelésének nagyon fontos és bőséges tartalékát képezi. Ennek kihasználását a rossz vállalatok „kisegítése" lényegében véve megakadályozza.

– A vállalati nyereségráták differenciálódásán túlmenőleg bizonyos rosszul működő vállalatok megszüntetését, felszámolását is vállalnunk kell. Lényeges dolog, hogy a rosszul dolgozó vállalatok ne számíthassanak az állam pénzügyi segítségére. Ettől nem mindegyik gyengébben dolgozó vállalat fog idővel tönkremenni. Ha a vállalatok vezetői tudják, hogy az állam nem fogja őket kihúzni a bajból,

mindent elkövetnek, hogy gazdálkodásuk hatékonyságán maguk javítsanak. Az erre irányuló törekvés jelenleg gyenge, az állam segítségére lehet számítani, ez népgazdasági méretekben pocsékolásra, az anyagi erőforrásoknak az elvonására vezet a jó vállalatoktól.

Nem indokolt attól tartani, hogy a rosszul működő vállalatok felszámolásának lehetősége a népgazdaságot károsítja, mert ez ellátási zavarokra vezet a vállalat által gyártott termékekből. Figyelembe kell venni: *a)* A rosszul dolgozó vállalat gazdaságtalan tevékenységével folytonosan károsítja a gazdaságot. *b)* A külső piac és a belső gazdaság jobb összekapcsolása esetén a csőd következménye gyakorlatilag nem volna érezhető: a tönkrement vállalat kínálatát a külföldi termék kínálata helyettesítené. *c)* A vállalatok nagyobb fokú decentralizálása esetén a csőd kisebb zavarra vezetne. *d)* A vállalati csőd lehetősége a hatékonysági tartalékok jobb kihasználását sokkal fontosabbá tenné, és ebből a népgazdaság számára jelentős előny adódna. A dolog lényege: elméletben és gyakorlatban is meg kell szabadulni attól a dogmától, hogy a szocializmusban a vállalatok felszámolásának lehetősége eleve kizárt.

– A vállalatok monopolista pozíciójának mérséklését és a hatékonyság javulását segíti elő a *nagyvállalatok, valamint a kis- és a középvállalatok együttműködése:* bizonyos területeken a vállalati koncentráció mértékének csökkentésére van szükség. A korszerű nagyvállalatok hatékonyságának, világpiaci előretörésének gyakran az a magyarázata, hogy a résztermékekre és alkatrészekre specializálódó kis- és középvállalatokból álló nagy *háttériparra* támaszkodnak. Bizonyos területeken a végtermékek termelésében is a kis- és a középvállalatok vannak előnyben. A nagy, valamint kis- és a középvállalatok közötti együttműködés és ezzel együtt a kis- és a középvállalatok nagyobb elterjedése elősegíti az egészséges verseny kibontakozását, fokozhatja a termelés rugalmasságát, gyakran csökkenti az újítással járó kockázatot, több lehetőséget ad a kísérletezésre. Röviden: tartózkodni kell a nagyüzemi termelés *egyoldalú* preferálásától.

12. A jelenleginél tágabb teret kell adni a személyi jövedelmek differenciálódásának, feltéve, ha az a végzett munkán alapul. Súlyt kell helyezni elsősorban arra, hogy vállalatokon (üzemeken) belül a dolgozók bére a mainál jobban differenciálódjon; a munkateljesítmény különbségeit tükröző bérdifferenciák kialakítását a politikai szerveknek kell kezdeményezniük és támogatniuk.

A következő hosszabb periódusban az *átlagos* reálbérek valószínűleg csak lassan emelkedhetnek. Nem volna helyes azonban a bérdifferenciálás folyamatát ehhez szabni, vagyis csak nagyon kicsi dif-

ferenciálódást engedni. A differenciálást mindig a *nominálbérekben* hajtják végre, vagyis a jobban dolgozók bérét nominálisan kell gyorsabban növelni. Az erőteljesebb differenciálást még azon az áron is indokolt végrehajtani, ha ilyen módon az átlagos nominálbérek növekedési üteme meghaladja az átlagos reálfogyasztás lehetséges ütemét. Azt is vállalni kell, hogy az átlagos árszínvonal a bérdifferenciálás következtében nő. Ez természetesen a rosszabb munkát végzők reálbérének csökkenésére vezet. Attól, hogy a bérdifferenciálás enyhe inflációs áremelkedést válthat ki, továbbá sokak reálbérének csökkenésére vezethet, tartanunk kell. Meg kell gondolnunk azonban a következőket:

a) Nincs a korlátozott bérdifferenciálásnak és még inkább a bérnivellálásnak olyan formája, ami ne korlátozná a jobb teljesítményre, vagyis a termelékenység és a minőség javítására irányuló törekvést. Márpedig a teljesítmény növelése a következő periódusban kulcskérdés lesz hazánkban.

b) Ne attól fájjon a fejünk, ha a *rosszul* dolgozó reálbére csökken, hanem attól, ha a *jól* dolgozóét nem tudjuk kielégítő ütemben növelni és munkáját a javára történő méltányos bérdifferenciálással is elismerni.

c) Eddig is gyakorlat volt, hogy bizonyos dolgozó rétegek bérét kiemelten növeltük, miközben más kategóriák reálbére csökkent. Csak az ilyen differenciálás rétegenként történt és nem közvetlenül a munkavégzés, a teljesítmény szerint.

d) A teljesítményhez igazodó erőteljesebb bérdifferenciálás hozzájárul a termelékenység lényegesen gyorsabb ütemű növekedéséhez, ami mind az inflációs áremelkedést, mind a gyengébben dolgozók reálbércsökkenését fékezi. Nem olyan nagy a bátrabb bérdifferenciálásból származó inflációs veszély, mint amekkorának az első pillanatra gondolhatnánk. Legalább ekkora hatása lehet a hatékonyság javulásán alapuló *inflációt fékező* tényezőknek. Ezen belül: a mi gazdaságunkban nem kell tartani a bér–ár-spirális érvényre jutásától.

e) Más tényezők is okozhatnak és okoznak inflációs áremelkedést: például a beruházási túlfűtöttség, a rugalmatlan árfolyampolitika és a nem gazdaságos tevékenység fenntartása. Módunk lehet az ilyen tényezőkből fakadó inflációs áremelkedés *visszaszorítására.* Míg az erőteljesebb teljesítmény szerinti bérdifferenciálás – főként kezdetben – az áremelkedés gyorsítása irányában hat, más tényezőkön keresztül az áremelkedést mérsékelni lehet.

A kiemelkedő teljesítményt nyújtókat, továbbá a termelékenység alakulására beosztásuknál, szakmai képesítésüknél fogva nagy ha-

tást gyakorló szakembereket – természetesen szintén a végzett munkájuknak megfelelően – lényegesen jobb bérezésben szükséges részesíteni. A közvetlenül nem mérhető munkateljesítmények esetében a munkahelyi vezetőknek kell lehetőséget adni arra, hogy az esetek többségében érvényesülő nivellálódásra irányuló nyomással szemben – a jelenlegihez képest jóval differenciáltabb bérezést érvényesíthessenek.

Egyértelműbbé kell tenni és – óvatosan ugyan, de – fokozni kell a vállalati kollektívák személyi jövedelmeihez kapcsolódó vállalati érdekeltséget. Egy várhatóan racionálisabb árrendszer talaján a vállalati kollektívák személyi jövedelmeit bátrabban lehet a vállalati teljesítményekhez kötni.

Népgazdaságunk egyensúlyi helyzetének helyreállítása és ennek érdekében a minőség, a hatékonyság, a korszerűség előtérbe helyezése, termelési szerkezetünk átalakítása társadalmunk részéről nagy erőfeszítést, újfajta hozzáállást, az eddig megszokotthoz képest jelentős részben más megoldásokat igényel. Elég utalni ezzel kapcsolatban az önálló vállalati tevékenység jelentőségének növelésére, a vállalati és személyi jövedelmek differenciálásának szükségességére, a kockázatvállalás, az új módszerek bevezetésének fontosságára, a világpiaci feltételekhez való rugalmas alkalmazkodás előfeltételeire, a stabilitás problémájának az eddig megszokotthoz képest más megközelítésére stb. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az elmúlt évtizedekben kialakult közfelfogás gyakran nem a kezdeményezésnek, a kiváló teljesítmények méltányos anyagi és erkölcsi elismerésének, a kockázatvállalásnak, a vállalati és a személyi teljesítmények szerinti jövedelmi differenciálásnak, hanem inkább az egyenlősdinek és nemritkán a megszokott és az elavult módszerek alkalmazásának kedvez. Tisztában kell lenni azzal, hogy gazdasági egyensúlyunk helyreállítása gazdasági munkánk olyan fajta átalakítását követeli meg, ami feltételezi társadalmi közfelfogásunk változását is. Röviden: egyensúlyi helyzetünk helyreállítása parancsolóan írja elő számunkra a gazdaságirányítás rendszerének továbbfejlesztését, ezen belül a szabályozó rendszer szigorítását. (Olyan értelemben, hogy az a gazdaságtalan, korszerűtlen termelés folytatását megakadályozza.) Az azonban, hogy a szigorítás mennyire lesz hatásos, és mennyire lehet erőteljes, döntő mértékben függ közfelfogásunk átalakulásától. Egyensúlyi helyzetünk megteremtésének tehát nagyon számottevő *politikai előfeltételei* is vannak. Ezeknek az előfeltételeknek a megteremtésében vezető szerepet kell betölteniük a politikai szerveknek, mindenekelőtt a pártapparátusnak. Nem várható, hogy például az egyenlősdire irányuló spontán törekvéseket a gazdasági ve-

zetők egymaguk le tudják küzdeni – szükségük lesz a politikai szervek támogatására. Bizonyosra vehető viszont, hogy az emberek nagy többsége hajlandó lesz a minőségi teljesítmény lényeges fokozására, ha ennek a mindennapi gyakorlatban az értelmét, eredményét, foganatját látja. Ezt a nagyrészt még inkább csak potenciálisan meglevő és óriási erőt ki kell használnunk: ezen múlik a következő periódusban munkánk eredményessége.

A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete

A kutatás bázisintézete:
Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete

A kutatást irányító Koordináló Tanács
Elnöke: Halay Tibor
Titkára: Kolosi Tamás
Tagjai: Ferge Zsuzsa
Gyenes Antal
Huszár Tibor
Illés János
Lackó Miklós
Molnár László
Timár János
Wirth Ádám

Bevezetés

„A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete" címben megjelölt Agitációs és Propaganda Bizottsági témakör zárótanulmánya a magyar társadalom strukturális változásaival foglalkozó kutatómunka összegzése, amely a korábbi kutatásokra támaszkodva, az utóbbi években ezen a téren elért egyes eredményeket tartalmazza, illetve jelzi a tudományos elemzések mai problémáit és a jövő felé mutató irányait.

A perspektivikus kutatási program 1976–1980. évi középtávú kutatási tervében Agitációs és Propaganda Bizottsági témaként „A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete", illetve „A szocialista tudat fejlődése" című kutatási témák kerültek kiemelésre. A struktúra- és a tudatkutatás tehát külön-külön folyt. A következő tervidőszakban kell elkezdeni a társadalmi struktúra és tudat közötti összefüggések behatóbb vizsgálatát, a társadalmi struktúrát befolyásoló ideológiák és értékorientációk, valamint a társadalmi struktúra rétegspecifikus tudati tükröződésének elemzését. Ennek előkészítéseként már a jelenlegi periódusban megkíséreltük a társadalmi osztályok és rétegek strukturális helyzetéből következő tudatállapot-jellemzők és ismeretszint, a társadalmi struktúra és a tudat kapcsolódását befolyásoló-meghatározó mechanizmusok egyes elemeinek vizsgálatát. Kiemelten került elemzésre a társadalomszerkezet, az egyenlőtlenségi viszonyok hatása-tükröződése az egyes rétegek tudatában, valamint az ezzel kapcsolatos értékeknek és elvárásoknak a problémája.

E kiemelt Agitációs és Propaganda Bizottsági téma kidolgozásában a hazai kutatóbázis számos alkotóműhelyének (tudományos intézetek, egyetemi tanszékek) ismert kutatói vettek részt, a koordináló bázisintézet szerepét pedig az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete látta el.

A mai magyar társadalom struktúrájának, legfőbb jellemzőinek leírásánál (15 kutatási irány keretében) a következők voltak a kiindulópontok: az osztályképző ismérvek alkalmazása a mai magyar

társadalomra, a társadalmi struktúra vizsgálatának elméleti és metodológiai problémái, az 1970-es évek magyar társadalma osztályainak és rétegeinek leírása, az osztályjegyek átalakulása, illetve leépülése, az egyes osztályok és rétegek belső rétegződése; az osztályviszonyok szerepe; az osztályok és rétegek közeledésének tendenciái, a társadalmi egyenlőség és egyenlőtlenség értelmezése, továbbá a mindezt megalapozó gazdasági és társadalmi folyamatok jellemzése.

A témakör kutatása és kidolgozása a korábbi évek elméleti kutatási eredményei, az 1970-es népszámlálás, az 1973-as januári mikrocenzus, illetve más reprezentatív és egyéb statisztikai felvételek alapján történt. Néhány esetben az adott kutatási célnak megfelelő újabb empirikus vizsgálatokra is sor került.

A kutatások és az egyes anyagok vitái során központi helyet foglalt el néhány olyan kérdés, amely elsődleges jelentőségű társadalmi struktúránk fejlődésének jelenlegi szakaszában és így a társadalmi struktúra-kutatásokban is. A kutatók kutatásaikban ezeket a kérdéseket különböző elméleti-metodológiai nézőpontokból, különbözőképpen közelítik meg. A zárótanulmány óvakodott attól, hogy ezeket a különbségeket valamiféle mesterségesen létrehozott egység érdekében elmossa. Ezért tartjuk szükségesnek a bevezetőben jelezni e különböző megközelítések néhány lényegi vonatkozását; ugyanakkor az elemzésekben igyekeztünk egy olyan megközelítést alkalmazni, amely a politikai elemzésekben szintetizálta a különféle koncepciókból felhasználható elemeket.

Társadalmi szerkezetünk fejlődését illetően a kutatások és a viták anyagaiban – kissé leegyszerűsítve – három megközelítés rajzolódik ki.

Az első szerint a szocialista társadalom átmenet az osztálytársadalomból az osztály nélküli társadalomba. Ameddig azonban léteznek osztályok és osztálykülönbségek, addig a szociális struktúra vizsgálatában meghatározó jelentősége van az osztálymegközelítésnek. A szocialista társadalom osztályszerkezetét a régi társadalom osztályszerkezetéből kiindulva és az osztályszerkezet átalakulásának történelmi folyamatába beágyazva lehet megérteni. A régi társadalomtól örökölt osztályok egy részét a szocialista forradalom megszüntette, s felszámolta az osztályantagonizmusokat. A régi társadalom osztályaiból csak a munkásosztály és a parasztság maradt meg, de osztályhelyzetük a szocialista forradalom eredményeként gyökeresen átalakult. A szocialista tulajdonviszonyok alapján ma mindkettő szocialista osztály; helyzetüket és érdekeiket növekvő mértékben a közös vonások jellemzik. Ugyanakkor a termelés társadalma-

sításának fokát s a szocialista tulajdon formáját tekintve még fellelhetők közöttük bizonyos osztálykülönbségek is, amelyek azonban a szocialista társadalom további fejlődésével fokozatosan csökkennek, majd eltűnnek. A szocialista társadalom fejlődésének jelenlegi szakaszában dialektikusan számolni kell egyfelől a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság közös vonásainak erősödésével, a két dolgozó szocialista osztály növekvő mértékű összefonódásával, másfelől pedig a még reálisan meglevő osztálykülönbségekkel. A szocialista társadalomban természetesen vannak nem osztályjellegű szociális különbségek is. Ez megmutatkozik mind a szocialista társadalom osztályainak belső rétegződésében, mind az egyes osztályokon kívüli rétegek (pl. az alkalmazottak) sajátos helyzetében. A szocialista társadalom szerkezetét tehát osztály- és rétegtagozódás szempontjából egyaránt vizsgálni kell. A szocialista társadalom struktúrájának osztálymegközelítése tehát ma nem azt jelenti, hogy minden különbséget osztálykülönbségekre kellene visszavezetni, de még kevésbé azt, hogy merev határvonalat kellene húzni az osztályok közé, hanem abban nyilvánul meg, hogy a marxizmus osztályfogalma segítségével megvizsgáljuk, meddig jutott el társadalmunk az osztálytársadalomtól az osztály nélküli társadalomhoz vezető úton; a jelenlegi szakaszban milyen osztálykülönbségek maradtak még fenn; mi a feltétele az osztálykülönbségek teljes megszüntetésének. Ez a szemlélet az osztálymegközelítést a szövetségi politika szempontjából különösen meghatározó jelentőségűnek tartja. Társadalmunk osztályszerkezetének elemzése alapján dönthetjük el, hogy melyik osztály áll a szocialista fejlődés élén, továbbá mi az általa létrehozott és vezetett szövetség osztálytartalma.

A második megközelítés szerint a társadalmat strukturáló alapvető társadalmi viszonyok a munka társadalmi szerkezetében gyökereznek. E viszonyok közül kiemelt fontossága van a tulajdonviszonyoknak s az ezekkel szorosan összefüggő hatalmi és tudásviszonyoknak, amelyek együttesen lényegileg meghatározzák a végzett munka jellegét. A társadalmi munkaszerkezeten belüli viszonyok az újratermelési ciklus (az elosztás, újraelosztás, fogyasztás, felhasználás) során kisebb-nagyobb mértékben módosulhatnak, ezért egyes konkrét jelenségek (jövedelem, életmód, értékek stb.) „strukturálódása", eloszlása nem tapad teljesen a társadalmi munkaszervezetben elfoglalt hely alapján létrejövő struktúrához, de mégis végső fokon ez utóbbinak van meghatározó jelentősége.

Ebből a nézőpontból tekintve „az osztályviszony nem a szocializmus saját" kategóriája, hanem olyan, történelmileg átmeneti – de itt még érvényes – kategória, amelynek mindenekelőtt a munkás-

osztály történelmi szerepével kapcsolatban van jelentősége. Egyébként egy sor osztályjellegű különbség (hagyományos kategóriákban pl. szellemi és fizikai munka) igen hosszan tartóan hatja át a fejlődést, sőt, pontosan azért, mert a magántulajdonra épülő (megosztó, sőt antagonisztikusan megosztó) viszony jelentősége leépült, megnő más alapvető viszonyok (hatalom, tudás) strukturáló szerepe.

A harmadik megközelítés társadalmi szerkezetünk fejlődésében két alapvető – egymással kölcsönhatásban levő és egymást átható – tendencia érvényesülését hangsúlyozza. Az egyik tendencia a szocialista fejlődést megelőző társadalmaktól örökölt osztályszerkezet felbomlása, leépülése és ehhez kapcsolódóan az osztályok közeledése; ez azonban együtt jár a másik tendenciával, a szocialista termelési viszonyokon alapuló – a korábbiakkal ellentétben kisebb és nem antagonisztikus – különbségeket és egyenlőtlenségeket hordozó társadalomszerkezet kialakulásával.

A társadalmi struktúra különböző megközelítései természetesen kihatnak az egyes osztályok és rétegek értelmezésére is. Amennyiben ugyanis társadalmi szerkezetünk egészében továbbra is a munkásosztály és a parasztság történelmileg kondicionált és a szocialista tulajdon két formáján alapuló különbségét tartjuk meghatározónak, akkor ezen osztályok fogalmi meghatározása is éppen úgy, mint a másik két megközelítés, más problémákat vet fel. A parasztság osztályhelyzetének megítélésében különösen erőteljesen polarizálódnak az álláspontok, és úgy tűnik, hogy napjainkban ez vált a társadalmi struktúra vizsgálatának legégetőbb kérdésévé, ami jelentős mértékben kihat az összes többi problémára is.

A parasztság osztályhelyzetének megítélésében az egyik – főként a korábbi időszakban jelentkező – álláspont szerint az egyéni gazdálkodás körülményei között a még különböző osztályokra tagolt parasztság a mezőgazdaság szocialista átszervezése során egységes szövetkezeti paraszti osztállyá alakult. Így a szocializmus teremtette meg a parasztság osztállyá szerveződésének feltételeit, egy új típusú paraszti lét perspektíváit.

Napjainkban – e szerint a logika szerint – inkább egy olyan álláspont jelentkezik, amely a termelőszövetkezeti parasztságot nem tekinti egységes osztálynak, hanem belsőleg erőteljesen rétegzettnek; azt hangsúlyozza, hogy a termelőszövetkezeti paraszti osztály kialakulása egyúttal megteremtette a feltételeket a parasztságnak a munkásosztályhoz való közeledéshez. Így perspektivikusan az erőteljesebb tendencia nem az önálló paraszti osztály kikristályosodása, hanem a munkásosztály és a parasztság közeledése.

Jelenleg a parasztság, a termelőszövetkezetek, a munkás-paraszt

közeledés kutatásában mindinkább előtérbe kerül egy mindezektől eltérő megközelítési mód. Ennek értelmében a mezőgazdaság szocialista átszervezése nem a parasztság osztállyá szerveződését, hanem jelentős mértékű előrelépést jelentett a parasztság – történelmileg megkésettnek tekinthető – felbomlási folyamatában. Magyarországon a mezőgazdaság kapitalizálódásának sajátos, felemás jellegéből adódóan a sok szempontból tagolt mezőgazdasági népesség jórészt megőrizte paraszti jellegét. A szocializmus viszonyai között következik be – lenini kifejezéssel élve – az elparasztiatlanodás folyamata, amelynek első szakaszát a mezőgazdaságból történő tömeges elvándorlás és a mezőgazdaság szocialista átszervezése, későbbi szakaszait pedig a mezőgazdasági termelőszövetkezetek fejlődése, munkamegosztási szerkezetének és termelési viszonyainak átalakulása jellemzi.

Az „egységes paraszti osztály" koncepció a szocializmus lényegi viszonyának a mezőgazdasági termelőszövetkezetet tekintette, míg mások azt hangsúlyozták inkább, hogy a paraszti osztály megszűnésének – hosszú távon elképzelhető – feltétele az egységes szocialista tulajdonforma kialakulása. A másik megközelítés a szövetkezeti tulajdonformát is történetileg változó alakzatnak tekinti. A kezdeti időszakban ez elsődlegesen a parasztságnak – a kisiparosok és kiskereskedők egy részének is – a szocialista termelési viszonyokba való átvezetését szolgálta, az utóbbi időben azonban a szövetkezeti tulajdon esetében egyre inkább az állami tulajdontól eltérő gazdálkodási funkció kerül előtérbe, és megszűnik a szocialista tulajdon két formájának osztályokat elkülönítő jellege. Így a szövetkezetek valóban a szocializmus egyik lényegi tulajdonformáját jelentik, csakhogy nem a paraszti osztály létéből adódóan, hanem a gazdálkodási feladatok és szervezeti formák szükségszerű sokszínűsége következtében.

A zárótanulmányban néhány egyéb kutatásmódszertani, elméleti és gyakorlati vitakérdés is felszínre került. Az álláspontok ezen a téren is eltérőek. Így: hogyan kell értelmezni a lezajlott mobilitási folyamatokat, mi tekinthető „főirányú mobilitásnak", és milyenek társadalmunkban a mobilitás perspektívái? Milyen hatása lehet az iskolarendszernek a mobilitási folyamatokra, mennyiben játszhat szerepet az iskola az esélyek kiegyenlítődésében, milyen értelemben beszélhetünk iskolai „túlképzésről", és mik ennek következményei? Milyen hatással vannak társadalmunk szerkezetére a települési különbségek, ezek mennyiben ragadhatók meg a falu és a város kettősségében és mik a településfejlődés – különösen vitatott módon az úgynevezett aprófalvak – perspektívái? Jelenlegi elosztási rendszerünk mennyiben szolgálja a gazdasági fejlődés és a társadalmi

kiegyenlítődés együttes követelményét? Szocialista feltételek között hogyan értelmezhető az értelmiségi funkciók átalakulása, milyen hatással van az értelmiség belső rétgeződésére a rekrutációjában jelentkező másodlagos szelekció, továbbá anyagi életkörülményeinek változása? Mennyiben tekinthető az alkalmazottak rétege önálló társadalmi rétegnek, illetve az egyéb szellemi dolgozók a társadalom különböző nagy csoportjaihoz kapcsolódnak-e? Hogyan értelmezhető a társadalmi egyenlőség perspektívája, ez miként függ összse a gazdasági növekedéssel, és milyen interpretációs keretben kell elhelyeznünk a különböző társadalmi rétegeknek társadalmi szerkezetükkel kapcsolatos értékorientációit, beállítódásait, attitűdjeit?

Ezekre a mind elméleti, mind gyakorlati-politikai szempontból jelentős kérdésekre a zárótanulmányban az elemzés során még visszatérünk. Társadalmi struktúránk egészének megítélése és a további kutatások interpretációs keretének kijelölése szempontjából azonban elsősorban az alapproblémáknak van kardinális, orientáló jelentőségük; ezért is tértünk ki a bevezetésben ezekre részletesebben.

Az elmúlt évtizedben – a gazdaságirányítás reformját, illetve a Tudománypolitikai Irányelvek megjelenését követően – különösen előtérbe került a társadalmi irányítás tudományos megalapozásának kérdése, jelentősen növekedett az érdeklődés a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazása iránt, több jelentős társadalmi döntésben realizálódott a tudomány és a gyakorlat kapcsolata. Egyes témákban rendkívül megnőtt a területi és helyi szervek – megyei, városi pártbizottságok, tanácsok, vállalati vezetés – érdeklődése is a mélyebb elemzés iránt.

Úgy tűnik ugyanakkor, hogy a társadalomra vonatkozó különböző szintű döntésekbe – sem a lehetőségekhez, sem az igényekhez képest – még nem épülnek be megfelelően a kutatási eredmények, a tudomány és a gyakorlat kapcsolata gyakran alkalomszerű. Szemléleti problémák is adódnak: a gyakorlati szakemberek között elterjedt nézet, hogy a tudomány csak hosszú idő alatt képes elemzéseket adni, és azok túl általánosak. A kutatók pedig tartanak a praktikizmustól, az operativitástól, elzárkóznak a konkrét kérdések megválaszolásától, mivel ezeket tudománytalannak, „rangon alulinak" ítélik meg. Elterjedt vélekedés az is, hogy elemzéseink nem épülnek be elég hatékonyan a politikai gyakorlatba.

Az esetek nagy részében hiányzik az a közvetítő láncszem, amely a politikai igényt a tudományos kutatás számára alkalmazhatóan fogalmazná meg, a kutatási eredményeket pedig a politika számára használható következtetésekig, ajánlásokig vinné el. A tudomány és a politikai gyakorlat kölcsönös kapcsolatainak jelzett eredményei,

hiányosságai a társadalom osztály- és rétegszerkezetével kapcsolatban is tapasztalhatók.

A társadalmunk szerkezetében bekövetkezett változásoknak nyilvánvaló konzekvenciái vannak az agitációs és propagandamunka területén is. A jelenlegi politikai gyakorlatra elsősorban egy hagyományos kategóriarendszerben való gondolkodás jellemző, jóllehet – mint a zárótanulmány is bizonyítani fogja – ma már bizonyos társadalmi folyamatokat nem lehet a hagyományos módon leírni. A zárótanulmány készítői ugyanakkor tisztában voltak azzal, hogy milyen veszélyekkel járhat együtt az elméletileg még nem kiérlelt s empirikusan még nem egyértelműen bizonyított tények alkalmazása az agitációs és propagandamunkában. Fel kell azonban hívni a figyelmet a társadalmi valóság, illetve az ideológia és a propaganda közötti diszkrepancia-növekedésre is, hiszen ennek diszfunkcionális következményei lehetnek.

A társadalmi struktúra-kutatásban tudományos és gyakorlati oldalról nézve egyaránt fontos a statisztikai megközelítés; jelentős kérdés a statisztikai adatok, a statisztikai kategóriarendszer alkalmazhatóságának problematikája. Az 1974-ben bevezetett statisztikai kategóriarendszer ugyan előrelépést jelentett egy elméleti struktúra-kép kialakításához, de több szempontból problémát is okozott. Egyfelől azért, mert a statisztikai adatközlés csak a legfőbb kategóriákra vonatkozik, így az információs bázis leszűkül, másfelől az MSZMP KB 1974. márciusi határozatában a munkásosztály határairól megfogalmazottakat – amely gyakorlati szempontok alapján készül – akaratlanul elméleti rangra emelte.

A társadalmi szerkezet eltérő megközelítéséből eredő vitákat a jelenlegi stádiumban egyértelműen és megnyugtatóan lezárni nem lehet. A felmerült vitás kérdések tisztázásához további konkrét kutatásokra, azok tapasztalatainak alaposabb elemzésére, az eddigi vitákban felvázolt koncepciók mélyebb elméleti átgondolására, alátámasztására és ellenőrzésére, a szocialista országok társadalmi struktúrájának összehasonlító vizsgálatára, a témával kapcsolatos marxista kutatások és viták átfogóbb nemzetközi összegezésére van szükség. A zárótanulmány ezért nem tekinthető a vita lezárásának. Tisztában vagyunk azzal is, hogy a jelenlegi kutatási periódusban még nem sikerült egy minden szempontból zárt és konzisztens struktúraképhez eljutnunk. De úgy gondoljuk: nem egyszerűen az a feladat, hogy a szocialista társadalom osztályszerkezetéről adott eddigi leíró elemzést egy másfajta leírással cseréljük fel, hanem az, hogy változtassunk a megközelítés statikus szemléletén; a társadalmi szerkezet történetibb kezelésére, a fő fejlődési tendenciák kiemelésére van szükség. A most következő elemzés erre törekszik.

I. Társadalmunk szerkezetének fejlődése

Társadalmunk jelenlegi osztály- és rétegszerkezete nem érthető meg a magyar társadalomfejlődés, mindenekelőtt a (megkésett, nem önálló nemzeti keretek között kibontakozott) polgárosodásnak és kapitalizálódásnak a társadalmi struktúra szempontjából bizonyos vonatkozásokban máig ható néhány jellemzőjére való utalás nélkül.

A történeti irodalomból ma már közismert, hogy Magyarországon a tőkés viszonyokra való átmenet úgy zajlott le, hogy közben továbbéltek a feudális társadalmi struktúra számottevő elemei. A feudális társadalmi szerkezet – a kelet-európai országokhoz hasonlóan – csak lassan bomlott fel. Erős maradványai anélkül épültek be a polgári társadalom struktúrájába, hogy beolvadtak volna. A modern tőkés fejlődés ugyanakkor erőteljesebb és gyorsabb volt, mint a legtöbb kelet-európai országban. Az így létrejött – nemcsak Magyarországra, hanem Németország porosz területeire, még inkább Lengyelországra jellemző – „kettős társadalmi struktúra" ellentmondásai különösen éles formák között jelentkeztek, és sok területen befolyásolták társadalmi szerkezetünk fejlődését. A strukturális ellentmondások közül a parasztkérdés, a munkásosztály fejlődésének sajátosságai, valamint az ún. „középosztály" felbomlása kihatottak a társadalmi szerkezet egészére.

a) A fentiek különösen bonyolult feltételeket teremtettek a parasztság fejlődéséhez. Ugyanis a feudális eredetű nagybirtokrendszer megőrizte döntő súlyát a mezőgazdaságban. A parasztság mezőgazdaságon belüli polgárosodása előtt hatalmas gátak tornyosultak; az országnak csak bizonyos régióiban (főleg a nyugati részen és az Alföld egyes területein), s ott is csak egy kisebb rész válhatott modern értelemben vett polgár-, illetve kispolgár-paraszttá.

Természetesen a tőkés fejlődés folyamata a parasztságot sok tekintetben már régen ellentétes osztályokra bontotta; szűk felső rétegét a kizsákmányoló osztályok sorába emelte, s nagy tömegeit nincstelen agrárproletariátussá tette; a parasztság rétegei nem iktatódtak be igazán a modern polgári társadalom osztálykereteibe.

Még az ellenforradalmi korszakban is jórészt fennmaradtak a parasztság egészének sajátos – a rendi viszonyokra emlékeztető – elkülönültségei. A parasztság világa a modern viszonyok között is megőrizte a maga zárt jellegét, melyet a birtokos parasztság belső differenciáltsága ellenére is többé-kevésbé fenntartott a falusi életmód közössége (és közös elmaradottsága), az életviszonyok, a kulturális színvonal azonossága, a nagybirtokkal való szembenállás s a kirekesztettség az úri Magyarországból.

A parasztság körében az első világháború után lényeges átalakulások játszódtak le. A két világháború közötti agrárstagnáció ellenére is megfigyelhető bizonyos fejlődés a mezőgazdasági árutermelésben, a kerti termelés részesedésének emelkedése, új ágak megjelenése, a haszonbérlet terjedése a fejlettebb mezőgazdasági vidékeken. Egyfelől ezek a jelenségek, másfelől a keresztény-nemzeti jelszavakkal űzött politikai manipuláció egyaránt lazította a paraszti társadalmat elrekesztő merev falakat. Mindennek következtében a kisbirtokos parasztok és bérlők közeledtek valódi osztály-lényegükhöz; a paraszti múlt társadalmi, erkölcsi, művelődési sajátosságai elhomályosodtak – a birtokos parasztok egyes rétegei egyre tisztábban kispolgárokká váltak. A folyamat másik oldalán ugyanígy haladt előre a mezei munkások paraszti arculatának (munkaerkölcsének, kultúrjellegzetességeinek és társadalmi tudatának) elmosódása és egyértelműbb, munkás arculatának kialakulása. Az egyértelmű differenciálódást azonban számos tényező hátráltatta. Ezek közül talán a legfontosabb a birtokos parasztság és a falusi proletárrétegek között elhelyezkedő hatalmas félproletár-paraszti tömeg léte volt.

A proletár és félproletár mezőgazdasági népesség osztályhelyzete szempontjából sokféle és jórészt felemás volt. Jelentős részben már a jobbágyfelszabadítás során föld nélkül felszabadított majorsági cselédek, zsellérek utódjaiból rekrutálódott, s nem azokból, akik a mezőgazdaság kapitalizálódása során veszítették el földjüket. Egyes rétegei – például a kubikosság – tisztán bérmunkás státusba kerültek, más rétegeinél azonban – például a gazdasági cselédségnél – nemcsak az életfeltételekben, hanem a munkaviszonyban is a feudális elemek domináltak. A falusi proletárok, félproletár elemek életkörülményeit az elmaradottság, a gyakori éhezés és az emberhez méltatlan életkörülmények jellemezték. A harmincas évek falukutató irodalma megdöbbentő képet tárt fel e hatalmas tömeg életviszonyairól. Ezek a rétegek tehát sok tekintetben, jelentősen különböztek a – belsőleg szintén rétegzett – földtulajdonos paraszt-

ságtól, de ugyanakkor sok szempontból kötődtek is a paraszti társadalomhoz.

A felszabadulás utáni földosztás lényegesen megnövelte a kisárutermelő parasztság számát és társadalmon belüli arányát. Ez a réteg saját földjén, családi munkamegosztásban, elsősorban a családi háztartás szükségleteire termel, és univerzális paraszti munkát végez. Ennek a leginkább parasztnak tekinthető rétegnek az aránya az aktív keresőkön belül 1941-ben 26 százalék, 1949-ben pedig 43 százalék volt. Ezzel a földosztás – amely noha progresszív és politikailag szükségszerű volt – tovább késleltette a parasztság alapvető tömegének megszabadulását a hagyományos paraszti munka- és életmódtól, s az ezzel járó társadalmi helyzettől.

b) A „kettős struktúra" ellentmondásai kihatottak a munkásosztály fejlődésére is. A proletariátus legfontosabb, legnagyobb súlyú rétege, az ipari munkásság, 1919 után is a munkásosztály leggyorsabban növekvő rétege maradt, bár létszámnövekedése az 1914 előtti korszakhoz képest erősen lelassult. Az ipari munkások száma 1920-ban 465 ezer, 1930-ban 660 ezer, a harmincas évek végén mintegy 770 ezer volt.

Megerősödött az ipari munkásság gyári rétege is. Nőtt a munkásság üzemi és területi koncentrációja, sőt ez utóbbi (a gyári munkások több mint 60 százaléka Nagy-Budapesten dolgozott) igen egyoldalú méreteket öltött.

A munkásosztály társadalmi eredet és összetétel szempontjából is módosult. 1914 előtt az ipari munkásság és különösen a szakmunkások egyik legfontosabb forrása az iparosnépesség volt, később ezt a parasztság különböző rétegei képezték. 1930-ban az egész ipari munkásság 28–30 százaléka, a gyári munkások 32 százaléka ipari munkáscsaládból, 15 százalék egyéb, főleg kereskedelmi-közlekedési-közszolgáltatási munkáscsaládból, az egész ipari munkásság 30 százaléka, a gyári proletariátus 25 százaléka a mezőgazdasági népességből, 16 százalékuk pedig az önálló iparosságból származott. Ezek az adatok azt mutatják, hogy az ipari munkásság proletár eredetű rétege emelkedett, de magas maradt a más rétegekből beáramlottak aránya is (különösen a paraszti eredetűek számaránya nőtt nagymértékben). A kisipari munkások között a paraszti származásúak aránya még magasabbra – 34–35 százalékra – tehető.

Mindezek a változások a munkásosztály gazdasági és szociális viszonyainak súlyos romlása közepette következtek be. A munkások életszínvonala nemcsak az 1929–1933-as nagy gazdasági válság idején süllyedt katasztrofálisan, de visszaesett a korszak egészét tekint-

ve is; a reálbérek 1938-ban sem érték el az első világháború előtti szintet; e korszakban sokkal nagyobb volt a munkanélküliség is. A felszabadulás előtti évtizedben sűrítetten érvényesültek olyan gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai tendenciák, amelyek rohamos átalakulásokat indítottak meg a munkásság helyzetében, összetételében és életmódjában.

Az átalakulások gazdasági hátterét döntően a hadiipari konjunktúra határozta meg, amely – ugyan torz és egészségtelen alapon – meggyorsította az iparfejlődést, és az egész országot előrelendítette az iparosodás útján. Az ipari munkásság létszáma ismét gyorsan növekedett. A második világháború idején (1943-ban) megközelítette az egymillió főt: az ipari munkásság már a kereső népesség egyötödét alkotta. A növekedés emellett túlnyomórészt a gyáriparra jutott. A második világháború idején a gyári munkásság az összmunkásságnak már több mint 60 százalékát tette ki. Az új munkásság fő forrása az ország agrárproletár és félproletár népessége volt.

A viszonylag gyors iparfejlődés néhány év alatt jelentősen módosította a magyar gyáripar szerkezetét és a munkásság szakmai-szakképzettségi összetételét. A hadikonjunktúra hatására csökkent, majd lényegében megszűnt a munkanélküliség. Átmeneti javulás következett be a munkások gazdasági helyzetében is. A városi munkásság (amely 1914 előtt erősen elzárt réteg volt az agrárnépesség tengerében, s amelyet 1919 után az ellenforradalmi rendszer igyekezett kasztszerű elzártságban tartani) a harmincas évek második felében kezdett kikerülni elzártsági állapotából. Ezt a folyamatot elősegítették a nép, de elsősorban a városi munkásság életmódjában, életformájának alakulásában bekövetkezett változások, amelyek azonban a munkásság súlyos életviszonyain alapvetően nem változtattak, sőt a háborús években a militarizálás következményei a dolgozók életét újabb és újabb nehézségekkel sújtották.

A munkásosztály helyzetét gyökeresen a felszabadulás változtatta meg. Utat nyitott a népi demokratikus forradalom előtt, amelynek hatására falun a demokratikus agrárforradalom, a városban (és másutt is) a tőke korlátozása és kisajátítása idézett elő alapvető társadalmi változásokat. Az ipari, a bank- és kereskedelmi tőke 1949 végére teljessé váló államosítása már a szocialista típusú gazdasági és társadalmi fejlődés alapjait vetette meg a népgazdaságban.

c) A „kettős struktúra" következményei jól megfigyelhetők a középrétegek fejlődésén is. A feudális és a polgári struktúra tartós egymás mellett élése arra vezetett, hogy Magyarországon a társadalom széles rétegei körében szakadás keletkezett a tényleges osztályhelyzet és a társadalmi pozíció (s az utóbbihoz kapcsolódó presztízs

és társadalmi tudat) között. Az ellentmondás leginkább az uralkodó osztályok legfelsőbb csoportjaiban oldódott föl: az arisztokrácia és az új nagyburzsoázia között csakhamar szoros szövetség és erősödő társadalmi kapcsolatok jöttek létre.

A társadalmi ranglétra középső fokain fennmaradtak az éles különbségek a kisebb úri földbirtokosok és a részben nemesi eredetű – de feltétlenül a nemesi-dzsentri rétegekhez idomuló – „középosztály" (az ún. úri középosztály), valamint a modern értelemben vett polgári középrétegek között. Osztályhelyzet és társadalmi pozíció tekintetében itt mutatkozott a legélesebb divergencia, olyannyira, hogy nem lebecsülendő rétegekben az „úri" társadalmi pozíció már csupán potenciális pozíciót, pusztán ideologikus „pozíciót" jelentett.

A középrétegek természetesen elsősorban gazdasági helyzetük szerint differenciálódtak. Felső csoportjaik a nagyburzsoáziával – vagy a nagybirtokosokkal – érintkeztek; a kispolgárság alsó rétegében elhelyezkedők viszont fokozatosan a félproletariátusba mentek át, s mindinkább egybeolvadnak a széles értelemben vett proletariátussal.

A polgári fejlődés hazai sajátosságai következtében azonban a középrétegek nemcsak gazdasági-jövedelmi viszonyaik szerint rétegeződtek, hanem olyan rétegekből tevődtek össze, amelyek szociális arculata egymástól részben eltér, továbbá különböző hagyományokkal, tudatvilággal rendelkeznek. A két végletet két társadalmi típussal jellemezhetjük: egyfelől a jómódú városi kereskedő, másfelől a jelentős pozíciót betöltő, „úri középosztályhoz" tartozó államhivatalnok típusával. Az állami vagy ahhoz kapcsolódó pályákon teljesen az „úri középosztályi" elem és mentalitás dominált. Az egyéb középrétegekben – az iparban, a kereskedelemben, az értelmiség és a magántisztviselők körében – az eltérő szociális típusok kevertebben éltek. Ez a származási – hagyománybeli (illetve mindinkább csak arra hivatkozott) dichotómia, és főleg annak tudata, 1919 után fokozott élességgel reprodukálódott, pedig ekkor már e kettősség objektív gazdasági alapjai erőteljesen visszaszorultak, s a középrétegek mindinkább új – részben alulról feltörekvő – szociális rétegekből töltődtek fel.

A két világháború közötti korszakban részben a valamelyest előrehaladó modernizáció, részben pedig a trianoni békét követő migráció következtében az értelmiség, s benne a szakértelmiség számbelileg gyarapodott. Velük kapcsolatban két társadalomtörténetileg fontos szempontot szükséges hangsúlyoznunk. Az egyik az az új körülmény, hogy a két háború között, főleg a harmincas években, az „urbánus" értelmiség, valamint a jórészt az „úri középosztály" ke-

retébe sorolt értelmiség mellett, megjelent az értelmiségnek egy új magja is, a „népi" értelmiség. Mindez ugyan a magyar értelmiségnek – nagyobbrészt a zsidókérdés vonalán húzódó – belső elkülönülését nem szüntette meg (sőt ezt az elkülönülést újabb problémákkal, a népi-urbánus ellentétekkel is bonyolította), mégis fontos változások előhírnöke volt. A másik körülmény: a magyar értelmiség és főleg szakértelmiség tekintélyes része az ellenforradalmi korszakban az „úri középosztály" részét alkotta; így történelmi feladattá lett e réteg (melynek társadalmi-politikai arculata távolról sem volt olyan egyértelműen negatív, ahogyan az a sokszor általánosan használt „dzsentri-dzsentroid" fogalomból következnék) elkülönítése az „úri középosztálytól".

A felszabadulással megindult társadalmi fejlődés igen különböző módon érintette ezeket a középrétegeket. Az úgynevezett „úri középosztály" léte a megindult népi demokratikus fejlődéssel kérdésessé vált, de a történelmi változások közepette a kisiparos-kiskereskedő és az értelmiségi rétegek egyes csoportjaiban is erősödött a fenyegetettség érzése. Ugyanakkor más középrétegek személyes sorsukban is szó szerint felszabadulásként üdvözölték az 1945 utáni fejleményeket. Ekkor a már korábban is igen különböző gazdasági és társadalmi helyzeteket átfogó „középréteg" kategória sok szempontból jelentését vesztette.

1. A PARASZTSÁG SZOCIÁLIS MINŐSÉGÉNEK ÁTALAKULÁSA

A népi demokratikus, majd a szocialista forradalom egyik legfontosabb eredménye a parasztság szociális minőségének átalakulása. Ez több fázisban, többféle úton-módon ment és megy végbe; szorosan összefügg a szocialista társadalomstruktúra kialakulásával, majd továbbfejlődésével.

1949-ben mai kategóriákra átszámítva az aktív keresőknek 53 százaléka mezőgazdasági fizikai foglalkozású volt. Napjainkra ez az arány 12 százalékra csökkent, s ez három évtized alatt olyan nagymértékű és nagy jelentőségű változás, hogy nem csodálkozhatunk azon, ha a közvéleményben – mégpedig nemcsak az „átlagosan" tájékozott közvéleményben, hanem a politikai és társadalomtudományi gondolkodásban is – az ezzel kapcsolatos értelmezések jelentősen eltérnek egymástól. Leegyszerűsítve az eltérő felfogások választékát, azt mondhatjuk, hogy ez az „egységes szocialista szövetkezeti paraszti osztály" létrejöttének állításától a parasztság máris bekövetkezett „eltűnésének" állításáig terjed. A mi kutatásaink sem az

egyik, sem a másik végletes állítást nem igazolják, bár elismerjük, hogy mindkettő tartalmaz részigazságot: egyrészt, a „termelőszövetkezeti parasztság" valóban bizonyos fajta egységet alkot (nevezetesen: a szocialista szövetkezeti tulajdonban levő mezőgazdasági nagyüzemekben dolgozik), de ezen belül meglehetősen tagolt, sok fontos ismérv szerint: másrészt „a parasztság" szociális minősége valóban átalakult, de eltűnéséről egészében véve még korai lenne beszélni.

A parasztság egésze már a felszabaduláskor sem volt egységes abban az értelemben sem, hogy a kapitalista fejlődés már hosszú ideje bomlasztotta a paraszti társadalmat. Csak kisebb része folytatott saját földjén, családi munkaerővel, elsősorban a családi háztartás szükségletének kielégítésére hagyományos mezőgazdasági termelést. Nagyobb része mezőgazdasági bérmunkás, illetve kisárutermelő paraszt volt. Ez utóbbiak arányát növelte is az 1945-ös földosztás. A szocialista fejlődés a következő évtizedekben felgyorsította a parasztság, a hagyományos paraszti munka- és életmód felbomlását, de most már nem egymással ellentétes osztályokra szakította, hanem – főleg a hatvanas évek második felétől – korszerűbb, alapvetően munkás jellegű életformákat és munkamódokat terjesztett el a korábbi parasztság körében. Ez a – menetközben bár keserves, de fő eredményét tekintve mind a társadalom, mind az erre vállalkozott, illetve kényszerült egyének, családok számára is pozitív – munka- és életmódváltás még napjainkban is tart; ez különböző utakon-módokon ment, illetve megy végbe:

a) A mezőgazdaság és a falu elhagyásával, egyénileg. Ez a mód az extenzív iparfejlesztés időszakában, az 1940-es évek végétől körülbelül az 1960-as évek végéig tömegméretű lehetett. A falut és a mezőgazdaságot elhagyó parasztok, illetve gyermekeik többsége ipari és építőipari segédmunkás és betanított munkás lett, kisebb részük szakmunkás, további – még kisebb – hányaduk vezető állásba, értelmiségi vagy egyéb szellemi munkakörbe került. A falu és a mezőgazdaság tömeges elhagyását ösztönözte az 1950-es évek első felében a feszített ütemű iparosítás, az akkor érvényesülő, a mezőgazdaságot károsan befolyásoló, gyakran a parasztokat zaklató agrárpolitika. A mezőgazdaság elhagyásának újabb hullámát indította el az ötvenes évek végén folytatódó extenzív iparfejlesztés és a tömeges tsz-szervezés. Ugyanebbe az irányba hatott a hatvanas években a termelőszövetkezetek gépekkel való ellátása, az így fölöslegessé vált mezőgazdasági munkaerő nagy aránya – illetve a hatvanas évek közepéig – a szövetkezetek nagy részében a bizonytalan és idényjellegű foglalkoztatás, a bérezés maradék-elve, s ennek következtében is az iparhoz képest hátrányos jövedelmi viszonyok.

Azt mondhatjuk végeredményben, hogy e két szakaszban minőségileg különbözőképpen, a paraszti munka felcserélésével, a pályaválasztási munkássá válókat nem is annyira az ipar vonzotta, mint inkább a mezőgazdaság taszította – bár a fiataloknál már érvényesült az ipari tevékenység vonzása is. Ez a sokféleség sokáig éreztette hatását az ipari munkafegyelem és kultúra, a városi életmód és a szokások elsajátításában is. Az ily módon munkássá válók számát mintegy háromnegyed millióra becsülhetjük.

b) A mezőgazdaság elhagyásával, de a falusi lakás és kisegítő gazdaság megőrzésével (napi, heti és nagyobb periódusú ingázás). Ez a munkássá válásnak a nemzedéken belül és a nemzedékek között egyaránt jelentkező módja bár jóval kisebb mértékben, érvényesült a felszabadulás előtt is, főleg a harmincas évek második felétől kezdve, tömegméretűvé azonban a hatvanas években vált. Feltűnő, hogy a vidéki ipartelepítés nem csökkentette, hanem inkább növelte a munkássá válásnak ezt a nem kevés egyéni tehervállalással járó módját. Az ingázók többsége szintén ipari, elsősorban nehézipari és építőipari segédmunkás és betanított munkás, de bőven vannak közöttük közlekedésiek, könnyűipariak is. Nem kevés a bejáró szakmunkás, sőt művezető sem. Feltehető, hogy az ily módon (falusi, családi kapcsolataikat, lakásukat, mezőgazdasági részfoglalkozásukat megőrizve) munkássá váló emberek közül kerültek ki jelentős számban a tsz-melléküzemágak dolgozói, az ipari munkás tsz-alkalmazottak. Az ingázók számát 1–1,2 millióra tehetjük.

c) Falun és a mezőgazdaságban maradva, de az egyéni gazdálkodást mint főfoglalkozást feladva, az állami gazdaságok, erdőgazdaságok, vízgazdálkodási vállalatok dolgozóivá válva. Ez a mód sem volt ismeretlen a felszabadulás előtt, de nyilvánvaló, hogy az állami mezőgazdasági nagyüzemek modern munkaszervezetükkel, szakmai munkamegosztásukkal, fejlettebb technikájukkal, szociális, közművelődési és politikai szervezetükkel kedvezőbb feltételeket biztosítanak a munkássá váláshoz, mint a régi, félfeudális, az eleven munkára és az igaerőre alapozott nagybirtokok. Ezzel a móddal könnyebbé vált a munkássá válás, mivel nem járt a falusi környezetből és a mezőgazdasági munkából való kiválással, továbbá az állami gazdaságok bér-, szociális és egészségügyi viszonyai, a munkakörülmények és a nyugdíjfeltételek tartósan jobbak, mint a szövetkezeti mezőgazdaságban. 1978-ban 243 ezer fizikai dolgozó tartozott ebbe a kategóriába, s jellemző, hogy egyéni foglalkozását tekintve csak 109 ezer mezőgazdasági.

d) A falun és a mezőgazdaságban maradva: a termelőszövetkezetekbe belépve, kollektív módon. A parasztok munkássá válásának

előbb felsorolt három egyéni módját általában elismerik – bár az ingázók és az állami gazdasági dolgozók esetében a kisegítő gazdaság miatt fenntartásokkal –, viszont a termelőszövetkezeti keretben lezajló munka- és életmódváltási folyamatokat nem szokás munkássá válásnak tekinteni.

E folyamatok együttes eredménye, hogy a felszabadulás utáni mezőgazdasági fizikai foglalkozású keresőknek mintegy $^3/_5$-e elhagyta a mezőgazdasági ágazatot, miközben a népgazdaság összes aktív keresőinek létszáma 1 millióval emelkedett. Az a tény, hogy az 1949-es 2,2 millió aktív keresővel szemben, 1978-ban 969 ezer fizikai foglalkozású aktív kereső volt a mezőgazdasági ágazatban - amelynek bruttó termelése már az 1960-as évek végén elérte az 1950. évi színvonal másfélszeresét –, világosan bizonyítja az egész ágazat lényegi megváltozását. Nemcsak a tulajdonviszonyok és az üzemméretek változtak meg, hanem a szocialista tulajdonviszonyok győzelme viszonylag rövid idő alatt lehetővé tette az élőmunkára és igaerőre alapozott mezőgazdaság átváltozását döntően holt munkára alapozott, korszerű technikával ellátott, racionális munkaszervezetben, szakképzettség szerinti munkamegosztásban dolgozó mezőgazdasággá, amelynek az ipartól való elmaradása most már megszűntnek tekinthető. Árutermelésének aránya a harmincas évek 40–45 százalékával szemben elérte napjainkban a 90 százalékot.

Más szóval: nemcsak a mezőgazdaságot egyénileg elhagyó mintegy 1,5 millió ember került munkás vagy munkás jellegű, munka- és életkörülmények közé, hanem egészében véve a mezőgazdaságban maradt (és oda visszatért) közel 1 millió ember munka- és életmódja is folyamatosan és jelentős mértékben hasonul a munkásságéhoz. Közülük 1978-ban 300 ezernyi embernek nem mezőgazdasági jellegű fizikai foglalkozása, további mintegy 80–90 ezernek szellemi foglalkozása volt, vagyis a mezőgazdasági ágazat aktív keresőinek $^2/_3$ része olyan munkát végez, amely a hagyományos paraszti munka módosult formájának sem tekinthető. (A mezőgazdasági nagyüzemek ipari, építőipari, szállítási, gépkezelői, infrastrukturális, irányító, adminisztratív stb. munkái.)

Mezőgazdasági termelést persze ma sem csak ez az egymillió-nyi ember végez, akit a mezőgazdasági ágazatban a statisztika aktív keresőnek tekint. 1972-ben mintegy 5,2 millió ember, köztük 1,3 millió nem mezőgazdasági kereső, 736 ezer nyugdíjas és 2,2 millió segítő családtag és eltartott – vagyis a lakosság fele – kapcsolódott a mezőgazdasági kistermeléshez. Ily módon megállapíthatjuk, hogy a negyvenes évekbeli „agrárnépesség" korántsem szakított teljesen a parasztságra általában jellemző mezőgazdasági fizikai mun-

kával, hanem azt lényegében megváltozott feltételek mellett és nagy többsége lényegében megváltozott módon gyakorolja.

Ezért mondhatjuk, hogy a szocialista átalakulás alapvető változást hozott a parasztság szociális minőségében, a társadalomszerkezetben elfoglalt helyében, valamint munka- és életmódjában:

– Az aktív keresők 1,3 százaléka, a mezőgazdasági ágazat aktív keresőinek mintegy 8 százaléka (1978) őrizte meg a hagyományos paraszti munkára és létre leginkább hasonlító önálló (egyéni), mezőgazdasági kisárutermelői státust a segítő családtagokkal együtt. E réteg társadalmi súlya és szerepe eltörpül még a mezőgazdasági kistermelésen belül is. 1977-ben a mezőgazdasági önállók 38 százaléka 55 éves és idősebb volt, 73 százaléka nem végezte el az általános iskola nyolcadik osztályát. Ez a réteg tehát nemcsak az egész társadalomstruktúra, hanem a mezőgazdasági népesség struktúrája szempontjából is szemlátomást maradványjellegű, kevéssé mobil, marginális szerepű. Ugyanakkor az önálló parasztgazdaságok egy része jól prosperáló, szakosodott árutermelő gazdaság. Figyelmet érdemel az a tény is, hogy az önálló paraszthháztartások jelentős részében van szocialista szektorban dolgozó kereső is.

– Alapvetően fontos tényező a parasztság szociális minőségének megváltozásában a termelőszövetkezeti nyugdíj- és járadékellátás. Ez az intézmény – földjáradék folyósításával, a nyugdíjasok háztáji gazdaságra való jogosultságával, a háztáji földnek a termelőszövetkezet által terményben vagy készpénzben való megváltásával együtt – döntő mértékben elősegítette a kisárutermelő parasztok idősebb nemzedékének belépését a termelőszövetkezetekbe. A termelőszövetkezeti nyugdíj és járadék 1970-ben 386 ezer, 1976-ban 421 ezer idős tsz-tagnak biztosította alapvető anyagi szükségleteinek kielégítését. (Az egy tsz-nyugdíjasra jutó átlagos havi nyugdíjösszeg 1975-ben 818 Ft, a tsz-járadék összege egy járadékosra havi 546 Ft volt. Az 1979 januári emeléssel együtt mintegy 1100 Ft, illetve 900 Ft. Emellett természetesen, a még munkabíró nyugdíjasok és járadékosok – főleg a munkacsúcsok idején – a közös gazdaságokban (1975-ben 43 ezer, 1976-ban 38 ezer) és a háztáji gazdaságokban egyaránt dolgoznak.

Természetesen a ma már közel félmilliónyira tehető tsz-nyugdíjasok és járadékosok előrehaladott munkássá válásáról nem beszélhetünk, hiszen ez az a volt paraszti réteg, amely a mostani kisárutermelő parasztok után leginkább őrzi a paraszti tradíciót: a leghosszabb ideig élte a hagyományos paraszti életmódot, a legkevesebb időt töltötte el a kialakult, megszilárdult, új technikával felszerelt szocialista nagyüzemben, eredeti – alacsony – iskolai végzettségét

nem emelhette, a legkisebb arányban válhatott szakképzett vagy akár betanított dolgozóvá.

– A termelőszövetkezeti parasztság aktív rétege (1978 elején 460 ezer tag, 77 ezer segítő családtag, 129 ezer alkalmazott fizikai dolgozó és közvetlen termelésirányító = 666 ezer ember) együttesen járja a munkássá válás útját, sajátítja el fokozatosan a munkásságra jellemző munka- és életmódokat. Az aktív tsz-keresők között évről évre csökken nemcsak a „parasztok" (a mostani mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak), hanem a volt parasztok száma és aránya is. 1962-ben a tsz-parasztság 86 százaléka, 1970-ben 81 százaléka, 1978 elején már csak 65 százaléka volt mezőgazdasági fizikai foglalkozású. Akik többnyire „volt parasztok" (a mezőgazdasági fizikai foglalkozású tsz-tagok) az aktív tsz-keresőkön belül 1970-ben 68 százalékot, 1978 elején már csak 46 százalékot képviseltek.

A hetvenes években a mezőgazdasági termelőszövetkezetek – nemcsak egymás között és az állami gazdaságokkal, hanem más népgazdasági ágakkal is – intenzív és növekvő munkaerő-forgalmat bonyolítanak le. Ennek nagyságrendje: évi 100 ezer fő. Például 1976-ban 126 ezer belépést és 144 ezer kilépést regisztráltak, 50 ezer belépés más népgazdasági ágból történt. Az aktív tagok közül 70 ezer távozott (29 ezer nyugdíjba), és csak 53 ezer új tagfelvétel történt. Mint közismert, a nyugdíjjogosultság 1980-ra a tsz-tagoknál is eléri a 60 (nőknél 55) évet; várható, hogy évente egyre több tsz-tag (volt paraszt) megy nyugdíjba. Ezzel tovább csökken a még aktív volt parasztok aránya a tsz-tagok között. Erre mutató fontos jelnek tekinthető, hogy az aktív tagok átlagos életkora 1976-ban 41 év, az alkalmazottaké 33 év volt, 1976 végén a termelőszövetkezetekben 147 ezer szakmunkást, 273 ezer betanított munkást, 102 ezer segédmunkást foglalkoztattak, vagyis kevés, és tovább csökken az univerzális, nem specializált munkafajták és munkakörök aránya, ugyanakkor nő a szakképzettséget, illetve speciális betanulást igénylő munkakörök aránya a termelőszövetkezeti gazdaságokban, mégpedig nemcsak a melléküzemágakban és vertikumokban, hanem a mezőgazdasági alaptevékenység – növénytermesztés, állattenyésztés – területén is. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy a nagyüzemekben a hagyományos értelemben vett paraszti munka univerzalitása eltűnőben van. (Viszont jelentős arányban áll fenn a háztáji gazdaságban.)

A Szövetkezeti Kutató Intézet 1967-ben, 1972-ben és 1977-ben reprezentatív mintán végzett vizsgálata szerint a termelőszövetkezetek mai munkaszervezetében a következő foglalkozási főcsoportok különülnek el: 1. speciális szakismeret nélküli dolgozók (őrök, taka-

rítók, kályhafűtők, „konvertálható segédmunkások"), 2. állattenyész- E réteg társadalmi súlya és szerepe eltörpül még a mezőgazdasági foglalkozásúak (géppel, vegyszerrel dolgozók) és állandó ipari betanított munkások, 5. ipari és építőipari szakmunkások, 6. adminisztratív és kereskedelmi dolgozók, 7. függetlenített vezetők (munkaszervezeti egységek vezetői, ágazat- és üzemegységvezetők. beosztott szakemberek és a központi vezetés tagjai).

E csoportok aránya a vizsgált 10 év alatt eltolódott: a hagyományos mezőgazdasági foglalkozásúak (a 2. és a 3. csoport) aránya a rendszeresen foglalkoztatottak kétharmadáról egyharmadára változott. Az új mezőgazdasági foglalkozásúak és az ipariak aránya (a 4. és 5. csoporté) egynyolcadról egyharmadra nőtt, tükrözve a mezőgazdasági technika gyors átalakulását, valamint a vertikumok, közös vállalatok kiépülését. Megállapítható volt az is, hogy a hatvanas évek végéig az új munkakörök jó részének betöltését szövetkezeten belüli átképzések, továbbképzések útján fedezték; a hatvanas évek végétől azonban többnyire más ágazatokból vettek fel képzett munkaerőt. Vagyis a termelőszövetkezetek – immár nemcsak munkaerő-kibocsátó szerepben – beléptek a nemzeti munkaerőpiacra.

Jelentős változások következtek be a szövetkezeti tulajdonforma jellegében is. A tsz-tulajdonforma négy jelentősen különböző csoportot integrál: a tsz-nyugdíjasokat, az aktív tsz-tagokat, ezek segítő családtagjait és a tsz-alkalmazottakat. Az első két csoport társtulajdonosi jogai formálisan egyenlőek, a harmadik és negyedik csoport a jogokban formálisan nem részesedik. Ennek ellenére a termelőszövetkezet ügyeinek alakulására nem formális jogaik arányában, hanem a munkaszervezetben elfoglalt helyük fontossága szerint vannak hatással. Kivételnek látszik a tagok szavazati joga a közgyűlésben. Ennek a jelentősége a szövetkezetek megalakulása, munka- és üzemszervezetük kialakítása, az érdekeltségi formák megválasztása, a funkciók elosztása időszakában volt nagy. Ekkor még lehetővé tette az érdemi beleszólást az ügyekbe azok áttekinthetősége, a tagok korábbi tapasztalatainak, hely- és emberismeretének felhasználhatósága, a kisebb üzemméretek stb. Később az egyesülésekkel, az üzemméretek növekedésével (1961-ben 4600, 1965-ben 3700, 1970-ben 2800, 1979-ben 1369 tsz volt; ekkor az átlagos területnagyság 4000 hektár), a technikai fejlődéssel, a vertikumok kiépülésével, a társulásokkal, közös vállalatokkal, iparszerű termelési rendszerekben való részvétellel stb. annyira megnőtt a termelőszövetkezeti vállalatok ügyeinek sokrétűsége, bonyolultsága, belső és külső kapcsolatainak nagysága és fontossága, hogy az ezek áttekintéséhez szükséges szakképzettség hiányában a tagok túlnyomó több-

ségének beleszólási, illetve döntési joga nagymértékben üres formalitássá vált. Más szavakkal a tényleges, érdemi beleszólás lehetősége a tagok számára már nem sokkal több, mint az alkalmazottak számára vagy az állami vállalatok munkásai számára az üzemi demokrácia szabályai által biztosított beleszólásé.

Ma már jelentéktelenné vált a bevitt föld után járó földjáradék, mind a termelési költségekben (ennek mintegy egy százaléka), mind a tagi jövedelemhez viszonyítva. Megkezdődött és ma már meghaladja az 50 százalékot a termelőszövetkezeti földtulajdon kialakulása, s az egyelőre egyéni tulajdonú földekhez kapcsolódó rendelkezési jog gyakorlatilag szintén a szövetkezetnek mint vállalatnak a joga. Ugyanígy a fel nem osztható közös vagyon egyéb tárgyai feletti rendelkezés joga szintén a szövetkezeté. A tagság összessége kollektíve élvezi a tulajdonból eredő előnyöket és viseli a kockázatokat és kötelezettségeket. Minden munkaképes tag egyenlő joga és kötelessége a közös munkában való részvétel is. Más szavakkal: a korábbi tulajdon, vagyon hiánya és mérete szerinti réteg- és osztálykülönbségek közvetlen következményei a tsz-tagság mai helyzetére elhalványultak.

Bizonyos vonatkozásokban azonban a korábbi rétegződés érezteti hatását. A Szövetkezeti Kutató Intézet már idézett vizsgálata alapján megállapítható volt az is, hogy a családfő és felesége származás szerinti rétegazonossága általában gyakoribb, mint különbsége (pl. földmunkás–földmunkás 57 százalék; közép- és gazdaparaszt 48 százalék; kisparaszt 52 százalék stb.). A jelenlegi foglalkozási főcsoportok származási összetétele is azt mutatja, hogy a mostani előnyösebb helyzet, ha nem is túl szorosan, de összefügg a korábbi előnyösebb helyzettel: a jelenlegi első csoport (speciális szakismeret nélküliek) több mint fele agrárproletár, félproletár, kisparaszt vagy nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású volt a tsz-szervezés előtt; de mintegy 20 százaléka a közép- és gazdagparaszt; a második és a harmadik csoport (növénytermesztők, állattenyésztők) között arányosan vannak a korábbi paraszti rétegekből, de a zöme kis- és közép- vagy gazdagparaszt volt. A negyedik és további csoportokban nagyobb a korábbi kisiparosok, kiskereskedők, ipari munkások és értelmiségiek aránya.

Az egyéni életutak vizsgálata alapján megállapítható, hogy a tszdolgozók több mint egyharmad része nem mezőgazdasági származású, sőt 30 százaléka nem is mezőgazdaságban kezdte pályáját. A „bevándorlók" nagyobb része az üzemi hierarchia csúcsán levő foglalkozási csoportokban (a 4-től feljebb) helyezkedik el. Ezt azért is teheti, mert a munkájára a tsz-ben nagy szükség van, s ugyanakkor

más (mezőgazdasági és nem mezőgazdasági) vállalatoknál is előnyösen elhelyezkedhet. Ebből is adódik, hogy közöttük több az alkalmazott, mint a tag. (Ez talán csak a választott vezetőkre nem vonatkozik.)

E folyamatokról szólva nem hagyhatjuk figyelmen kívül a jövedelmek alakulását, amely korábban a régi paraszti tagozódás sok elemét őrizte, s átlagosan messze elmaradt a munkás-alkalmazotti jövedelmek átlagától, az utóbbi évtizedben egyre szorosabban a közösben végzett munka jellegéhez és mennyiségéhez igazodik, s paritásba került a munkás-alkalmazotti átlagkeresetekkel. Ennek rendkívül nagy a jelentősége a szövetkezeti dolgozók életszintjének és életviteli lehetőségeinek a munkásosztályéhoz való közelítésében. Ez a parasztság alapvető tömegének szociális átalakulásában, az évszázados elmaradottság és megkülönböztetés felszámolásában az egyik alapvető tény volt.

Mindezeket a fejlődési tendenciákat egyesek egy modern paraszti osztály formálódásaként értelmezik. Az itt összefoglalt kutatási eredmények alapján a Tématanács arra a véleményre jutott, hogy a termelőszövetkezetek termelőerőinek, tulajdoni, elosztási, munkamegosztási viszonyainak fejlődése a termelőszövetkezeti dolgozók munkássá válásának irányában hat. Mindez részben összefügg azzal, hogy tulajdonosi kötődésük csökkenésével növekszik munkájuk társadalmasodása, részben azzal, hogy egyre tágulnak az olyan tevékenységi körök, amelyekben az ipari eredetű gépek, eszközök, anyagok mellett növekszik az ipari jellegű élőmunka részaránya is. A technika alkalmazása, a technológiai fegyelem, a racionális munkaszervezet és a rendszeres munkabér sokkal több parasztot tesz hasonlóvá az ipari munkáshoz, mint amennyien a termelőszövetkezetek ipari részlegeiben dolgoznak. A nemzedékváltás során a szövetkezetekben megjelenő fiatalság a birtokos paraszti normákat már nem ismeri, vagy azokkal könnyen szakít, mozgékonyabb, a háztáji gazdaság helyett a közösben jobb kereseti lehetőségeket és több szabad időt biztosító szakmák, munkakörök felé orientálódik, s csakhamar túlsúlyra jut a szövetkezeti gazdaságokban. Jogosnak tűnik tehát, ha a munka jellegének – és a vele szorosan kapcsolatos magatartásformáknak – a megváltozása és a családok nagyfokú vegyessége alapján a termelőszövetkezeti dolgozóknak jelenleg legalább a felével úgy számolunk, mint akik máris munkások, a többiek nagy része pedig a munkássá válás útját járja. A továbbiakban ez az arány csak növekedhet.

Azt kell tehát megállapítanunk, hogy a korábbi várakozásokkal ellentétben nem ment végbe a régebben osztályokra és rétegekre

bomlott parasztság egységes szocialista osztályként való újjászületése, hanem a falut és a mezőgazdaságot elhagyók, városi (ipari) munkahelyre ingázók, illetve a mezőgazdaság állami szektorában dolgozók egyénileg gyakorolt „direkt" munkássá válása mellett a termelőszövetkezeti tulajdonforma is olyan vállalati, vállalatközi és mozgalmi keretnek bizonyult, amelyben a volt parasztok megszabadulnak a tradicionális paraszti munkától és életmódtól, közelednek és hasonulnak a munkásosztályra jellemző munka- és életmódokhoz. Mindez együtt arról tanúskodik, hogy – a korábbi várakozásokkal ellentétben – semmi esetre sincs szó egy előrehaladó osztállyászerveződésről, még kevésbé egy befejezett, kialakult osztályról. A tsz-parasztságnak a munkásosztálytól való különbsége jelenleg már nem osztálykülönbség, hanem csak osztály jellegű, osztályeredetű különbség. Más szavakkal: nem elválasztó minőségű, hanem csak (viszonylagos és elhalványuló) megkülönböztető minőségű különbség.

2. A MUNKÁSOSZTÁLY FEJLŐDÉSÉNEK TENDENCIÁI

Már a parasztság felbomlási folyamatát tárgyalva láttuk, hogy az 1948 utáni időszakban tömeges méretű volt a parasztok munkássá válása. Ez a folyamat a fordulat évét követően a társadalom- és gazdaságfejlesztési stratégia centrumába került feszített ütemű iparfejlesztés keretei között valósult meg. Az extenzív iparfejlesztés mind több ipari munkaerő beállításán alapul. A negyvenes évek végétől a hatvanas évek közepéig kereken négymillióról ötmillióra nőtt az aktív keresők száma. Az egymilliós növekedés 95 százaléka a nők tömeges munkába állásából adódott, akik főként a mezőgazdaságban, a könnyűiparban és a tercier szektorban férfi munkaerőt szabadítottak fel, illetve a szellemi dolgozók nagyszámú növekedésének jelentős részét biztosították, és így a férfi munkaerő egy része a gazdaságfejlesztés központilag preferált területeire volt átcsoportosítható. A parasztság tömeges munkássá válásával együtt mindez a munkásosztály, különösen az ipari (főként nehézipari) és az építőipari munkások rendkívül gyors ütemű létszámgyarapodását idézte elő. (A szolgáltatási szférában ekkor még igen lassú a létszámnövekedés.) Ehhez hozzájárult még az állami ipar részesedésének gyors növekedése és nagymérvű centralizációja is, amely a nagyipari munkásság dominanciáját eredményezte.

A munkásosztály korszakbeli nagymértékű paraszti utánpótlása az osztályintegráció kialakulását hosszabb ideig tartó folyamattá tette. A munkássá vált parasztok mintegy kétharmada falusi lakos

maradt, részt vett a mezőgazdasági tevékenységben is, ami lényeges tényező volt a saját és a városi lakosság ellátása szempontjából is.

Ez a réteg – mint erről már szó volt – a falusi lakóhelyet megtartva vált ipari, építőipari munkássá, egyszerre volt alanya a parasztság felbomlási folyamatának, valamint a munkásosztály számszerű gyarapodásának, miközben több tényező által is meghatározottan a munkásosztály egyik sajátos rétegévé – bejáró munkásokká – vált.

Az 1970-es években a bejárók száma meghaladja az egymillió főt, s közülük 82 százalék a fizikai dolgozó. A bejárók első generációi ipari munkát vállalva más népgazdasági ágazatba kerültek; olyan új tevékenységbe illeszkedtek be, amelynek munkahagyományait és kultúráját nem ismerték. Olyan területekről jöttek, ahol még jelentősek a területi, települési fejletlenségből eredő hátrányok. Tehát elsősorban segédtevékenységet, betanított munkát vállalhattak. Egyébként még ma is a bejáró munkásréteg végzi el az építőipari betanított – s különösen a segédtevékenység döntő részét.

A másod-, harmadgenerációs bejárók esetében a magasabb végzettség irányába előrelépés mutatkozott, tehát a foglalkozási minőség szerinti arányok ma már kiegyenlítettebbek a helyben lakók és a bejárók között, de még mindig magasabb a bejárók aránya a segéd és betanított munkát végzők között. A második és harmadik generáció esetében a paraszti háttérhez való kötődés fokozatosan gyengül. Ezek a bejárók egyre tudatosabban vállalják a munkáséletet, s igényeikben, társadalmi elvárásaikban ennek hangot is adnak. A bejárók új generációinál is jellemző, hogy önerőből építik ki háztartási, családi környezetüket, ezért személyes jövedelmeikből viszonylag jelentős mértékben felhalmozni kénytelenek. A felhalmozási törekvések és kényszer a bejáró dolgozók legproduktívabb életéveire, arra az időszakra jellemzőek, amikor a társadalmi elvárások a bejárótól is a szakképzettség, esetleg magasabb kvalifikáció megszerzését, magasabb műveltséget, iskolai tanulmányokat és – nem utolsósorban – társadalmi-politikai és közéleti tevékenységet is elvárnak. A bejárók alacsonyabb fokú kulturális és társadalmi aktivitásának egyik oka a lakóhely és munkahely elválása, amit még újratermelhet és tartósan negatíve befolyásolhat az a tényező, hogy a munkahelyükön megtermelt elosztásra és újraelosztásra kerülő javakból lakóhelyükön aránytalanul részesulnek.

Korábban a falvakban élő munkásság döntő többsége mezőgazdasági munkás volt. Munkásságunk mintegy fele jelenleg is községekben él, a fenti fejlődési folyamatok következtében azonban az itt élő

munkások többsége nem mezőgazdasági munkás. A feszített ütemű iparosítással felerősödött migrációs mozgások és a bejárás ily módon a különböző típusú települések lakosságának társadalomszerkezetét közelítette egymáshoz. A bejárás, a vidéki ipartelepítés, a mezőgazdaság iparosodási tendenciái, a város és falu közötti termelési és kommunikációs kapcsolat intenzívebbé válását, új életmódtípusok, a vegyes családok elterjedését eredményezte. A községekben élő munkáscsaládok azonban sok vonatkozásban határozott hátrányban vannak a természetbeni társadalmi juttatások, az infrastrukturális ellátottság tekintetében.

A munkássá válás további jellegzetes típusát alkotják a hagyományos paraszti munkát új típusú munkavégzéssel, nagyüzemi szervezetű munkahellyel felcserélő állami gazdasági dolgozók. E gazdaságokban az alapvető termelési eszközök koncentrációja, centralizációja jelentősen megnőtt, s ma már megközelíti az iparvállalatokét. A különböző tevékenységterületeken – nem egy időben s nem egyenletesen átalakulva – a munka technikai felszereltsége ipari jellegűvé vált. A gazdaságok munkásainak döntő többsége állandó foglalkoztatott, létszámarányuk a munkásosztályon belül 6 százalék. Az állami gazdaságokban ipari típusú belső munkamegosztás és irányítási rendszer alakult ki; a foglalkozási minőség magasabb szintre emelkedett; a szak- és betanított munka aránya jelentősen megnőtt. A végzett munka típusai között ma már a gépesített és szolgáltatói jellegű munkák aránya felülmúlja a hagyományos mezőgazdasági munkákat. Az átalakuló munka vonzást gyakorol a falusi fiatalságra. A gazdaságoknak részben a saját ifjú nemzedék, részben más származású falusi fiatalok által biztosított utánpótlása a korszerű ágazatokban jó irányban halad.

A gazdaságok munkásai átlagbéreik tekintetében megközelítik az ipari munkásokat, sőt néhány rétegüket bérszintjükkel meg is haladják. A munkavégzés általában folyamatossá vált, de az éves munkaidő nagysága – különösen a mezőgazdasági termelésben – még túlhaladja az ipari munkaidő szintjét. Az állami gazdaságokban a munkavégzés műszaki-technikai színvonalának korszerűsödését nem kísérte a munkakörülmények, a munkahelyi szociális létesítmények és a lakásalap megfelelő korszerűsödése. E tényezők az életmódban, életvitelben visszahúzó erőként hatnak, s korszerű szintre hozásuk a munkavégzés és életvitel közötti színvonalkülönbség csökkenését eredményezheti. Az állami gazdaságok munkásainak útja a munkássá válás sajátos típusát testesíti meg, amelyet mint korábban bemutattuk, a termelőszövetkezeti dolgozók jelentős csoportja is bejárt, illetve ebbe az irányba mozog.

A volt kisiparosok munkássá válásának módját jelentették a létrejövő kisipari szövetkezetek. Az ötvenes évek nagyipart teremtő gazdaságpolitikája ezt a gazdálkodási formát visszaszorította, s csak az 1960-as években gyorsult fel fejlődése. A kialakult nagyipar kiegészítő és háttér tevékenységét részben az ipari szövetkezetek végzik s biztosítják a lakossági javító és szolgáltatási tevékenység részleges ellátását. Az 1960-as évektől ezek a szervezetek főként a falusi fiatalok és a nők ipari munkássá válásának csatornáivá váltak. Kisuzemi munkaszervezetük, munkarendjük könnyebbé tette a beilleszkedést s mivel többségük vidéken működik, a munkaerő-tartalékok felhasználását is elősegítették. Jelenlegi munkásgárdájuk 40 százaléka 30 éven aluli és 60 százaléka nő. A szövetkezetek az 1970-es években már vállalati jelleggel működtek. Többségük ipari tevékenységet (az össztermelési érték 81 százaléka), 14 százalékuk építőipari és 4 százalékuk szolgáltatási tevékenységet folytat. Jelentős részuk termelési együttműködési rendszer tagja. Termelési értékük, létszámkoncentrációjuk, technikai felszereltségük elérte az állami ipar kis- és középüzemeinek szintjét, de a korszerű munkakörülmények és szociális létesítmények kialakításával elmaradtak.

A munkásosztályon belül az ipari szövetkezeti munkások aránya 8 százalék. A gyáripari termelés térhódítása a szövetkezeti munkavégzésben a szakmunkát tette a legtipikusabb tevékenységgé, de az utóbbi években a széria jellegű termelés kibontakoztatásával egyre inkább nő a betanított munka részesedése. A szövetkezeti termelésben jelen van a bedolgozás, amit fontos lenne munkaviszonyként elismerni. A szövetkezeti átlagkeresetek nem különböznek jelentősen az állami ipari átlagkeresetektől. A vállalati fejlődés kibontakozásával a szövetkezetekben a mozgalmi jelleg szükségszerűen visszaszorult, s ennek helyébe a szövetkezeti üzemi demokrácia és irányítási rendszer hatékony formáit, módszereit kell keresni és megtalálni. Ez a munkáscsoport a tanácsi kis- és középüzemek munkásaival együtt sajátos és lényeges funkciót ellátó csoportot alkot.

A hatvanas évek közepére a magyar népgazdaságban az ipar már az első helyen áll a nemzeti jövedelem termelésében, majd ezután fejlődési üteme lelassult. Az ipar belső szerkezetében kiemelkedett részarányával a gép-, könnyű- és élelmiszeripar, s lassan megindult a korszerűbb ipari szerkezet kialakulása. A szolgáltatási szféra részesedése mind a nemzeti jövedelemben, mind a foglalkoztatásban lassan tovább nőtt. Ez az 1970-es évekre azt eredményezte, hogy a munkásság ágazati megoszlásában az ipari munkásság 46 százalékkal részesedett, s ezen belul a gép-, könnyű- és élelmiszeripari munkásság csoportjai emelkedtek ki. Az építőipari termelési és létszám-

növekedés tovább folytatódott, s a szolgáltatási szférán belül főként a belkereskedelem és a szállítás tört előre. Az 1970-es évek közepétől az ipar részarány növekedése megállt, de az ipari típusú munkavégzés tovább terjedt, s ezeket a munkáscsoportokat már a népgazdaság szinte minden szférájában megtalálhatjuk. Megállapítható, hogy a társadalmi munkamegosztás, a népgazdaság alapvető ágainak belső színvonalkülönbségei, differenciálódása miatt a valóságos, a nekik tulajdonított és részben intézményesült csoportképző szerepe, kohéziója csökkent és csökkenőben is van. A csoportok kohéziója sokkal erőteljesebb alágazati szinten (irányítás, érdekképviselet, technikai-gazdasági szint) – s bár nehezen, de egyre kifejezettebben – a vállalatok képviselik a kohéziós alapegységet.

A magyar iparban erőteljes centralizációs folyamatok zajlottak le. A hatvanas években főként horizontális egyesüléseket, a hetvenes években főként vertikális beolvasztásokat figyelhetünk meg. Ezzel a nagyipari munkásság dominanciája tovább fokozódott, a túlzott centralizáció azonban a jelentős telephelyi széttagoltság, valamint a kis- és középüzemek így keletkezett hiánya miatt csak nagyon kevéssé bontakozhattak ki azok az előnyök, amelyeket a nagyipari szervezeti formák organikusabb fejlődése esetén biztosíthattak volna.

A hatvanas években a mezőgazdaság felgyorsuló fejlődése azt eredményezte, hogy a mezőgazdaságból az ipar irányába történő átáramlás már csak kismértékű volt, s más szférák irányából sem volt lehetőség az átrendeződésre, így szükségszerűen megnőtt a munkásosztály önreprodukciója. Az évtized végén, illetve a hetvenes évek elején nagy létszámú évjáratok léptek munkába. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a munkásosztály korstruktúrája átalakult. 38 százalékot képviselnek a felszabadulás évében vagy azután születettek és csupán 7 százalékot az 55 évesek vagy ennél idősebbek. A munkás átlagéletkor 1974-ben 34 év volt. A szakmunkásréteg a legfiatalabb, ezt követi a betanított munkásréteg, a segédmunkások rétege elöregszik. A fiatalok, a dinamikusan fejlődő, modernizálódó ágazatok és az azt fémjelző foglalkozások felé áramlanak, egyes szakmák ázsiója, presztízse rendkívül megnőtt. Az 1960-as évektől tovább tart, sőt felgyorsul a nők gazdasági aktivizálódása, s így a munkásság közel felét ma már a nők alkotják, bár az egyes foglalkozási csoportokban a nemek aránya rendkívül eltérő. Jelentős változásnak tekinthető, hogy míg az 1960-as években a női munkások fele a mezőgazdasági ágazatban dolgozott, addig 1973-ban már csak 23 százaléka; 34 százaléka az iparban, építőiparban tevékenykedik, s komoly az arányuk a tercier szektorban. Jelenleg a munkásnők a korábbiakhoz képest szélesebb

foglalkozási körben tevékenykednek, bár kvalifikációs szintjük még mindig elmaradott, s többségükre a betanított munka jellemző.

A gazdasági-társadalmi fejlődés a munkásság kvalifikációs struktúráját is átalakította. Az 1950-es évektől az iparosítással nőtt a gyáripari szakmunkásság, de ennél jóval erőteljesebben a betanított munkásréteg; a segédmunkások aránya lassan csökkent. Az 1960-as évek közepétől gyorsan emelkedett a szak- és betanított munkások és egyre nagyobb mértékben csökkent a segédmunkások aránya.

A magyar szakmunkásság összetételében a szocialista fejlődés során mindvégig jellegzetes volt a saját utánpótlás, az önreprodukció és az intergenerációsan tovább élő tradicionális mag. Ez feltétlenül közrejátszott abban, hogy a szakmunkásréteg a munkásosztály társadalmilag-politikailag legaktívabb része. Az 1950-es évtizedben a szakmunkások utánpótlási forrását a városi munkásság, főként ennek szakmunkás része képezte. Az 1960-as évtizedtől a vidéki ipartelepítéssel, a mezőgazdaság nagyüzemi fejlődésével a parasztság is jelentősebb mértékben alkotja a szakmunkásság utánpótlását, s ez a tendencia a hetvenes évekre felerősödött. Mindenesetre a munkásosztályon belül mindmáig fennmaradt a szakmunkásság viszonylagos zártsága. A szakmunkás kategórián belül a munka jellegében nagy változatosság tapasztalható. Az 1950-es években a szakmunkások csoportjában nagyüzemi, gyáripari jellegű szakmákat gyakorlók csoportja dominanciához jutott, de ez jelentős részben még nem géppel végzett tevékenységet jelentett, s a tradicionális, sokoldalúan képzett szakmunkásság aránya túlzott mértékben szorult vissza.

A betanított munka részaránya a három évtized alatt állandóan növekedett, a hetvenes években ez a növekedés felgyorsult. A betanított munkások utánpótlását mintegy 60 százalékban a paraszti származásúak képezték. Ezen csoportok beilleszkedése, osztályintegrációja hosszan tartó, bonyolult folyamat, s így ez a csoport kevéssé mozgékony és aktív. A betanított munka jellege a fejlődés folyamán kétségtelenül bonyolultabbá vált, de nagyarányú az egyszerű, monoton tevékenység részesedése, amely nem ösztönzi az egyéni fejlődést, s ennek ellensúlyozási módjait nem találtuk meg.

Korábban is, de ma egyre nagyobb mértékben alkotják a munkásság csökkenő részesedésű csoportjait a segédmunkások. Körükben is döntő volt a paraszti és csekély a saját utánpótlás. Az utóbbi években fokozódik a marginális helyzetű társadalmi rétegek beáramlása e csoportba, akik számára ez is társadalmi beilleszkedést jelent. Hazánkban a segédtevékenység részaránya a csökkenés ellenére is magas. E munkákra egyre kevésbé lehet munkaerőt kapni, az utánpót-

lást gyakran máshonnan kiszoruló csoportok képezik. A tevékenységszerkezetében, jövedelmében heterogén segédmunkásság jelentős csoportjait korszerűtlen életmód jellemzi.

A különböző munkáscsoportok közötti mozgást, nemzedéken belüli mobilitást elősegíti a képzettség, a műveltség növekedése, amelynek alapjait az iskolai képzés teremti meg. A munkásság soraiban legtömegesebben kialakult iskolai végzettségi típus a nyolc általános. Ez egyéb gazdasági-társadalmi tényezővel együttesen a munkások számára egy lépcsős intragenerációs mobilitást tesz lehetővé. A segédmunkásokból betanított munkás lesz, de ennél feljebb iskolai végzettségi szintjük miatt már nem képesek lépni. A betanított munkások több irányban mozognak: szakmunkások, középszintű szakemberek, irodai alkalmazottak, szakértelmiségiek lesznek. Az utóbbiak jelentős része középfokú végzettséggel, átmenetileg vállalt betanított munkát. A legkisebb mobilitási mutatóval a szakmunkás réteg rendelkezik, amelyből főként a közvetlen termelésirányításig jutnak el.

Az évszázad első felében a munkásosztály aktív keresőkön belüli aránya 52–56 százalék volt, ennek a húszas évekig a felét, a harmincas években több mint egyharmadát, de még 1949-ben is egyötödét az agrárproletárok, illetve az állami gazdasági munkások jelentették. Az 1945-ös földosztás – sok agrárproletárt földhöz juttatva, s így kisárutermelő parasztté téve – 1949-re 39 százalékra csökkentette a munkásosztály arányát az aktív kereső népességben. (Ehhez az arányváltozáshoz – nem pontosan ismert mértékben – hozzájárult a felszabadulás utáni években vezetővé és értelmiségivé vált munkások kilépése is a fizikai munkások közül.) 1960-ra a munkásosztály aránya eléri az 50 százalékot, 1970-ben az 56, 1978-ban az 59 százalékot. Így a szocialista átalakulás nálunk eddig egy igen nagy, sok szempontból heterogén munkásosztályt hozott létre. A munkásosztály a tőkés korszakban sem volt homogén (az előbb utaltunk például az agrárproletárok nagy arányára, de említhetjük a kisüzemek vagy az állami vállalatoknál, vasútnál, postánál dolgozók nagy arányát, akik az alapvető tömeghez képest privilegizált helyzetben voltak), jóllehet integráló tényezőként hatott a tőke–bérmunka-viszonyban elfoglalt objektív helye. A mostani 3 milliós létszámú, az aktív keresők $^3/_5$-ét jelentő osztály sok szempontból rétegzett, s így egyre kevésbé tehetünk csak általánosítható kijelentéseket. Nem arra gondolunk, amit az ötvenes évek első felének politikai felfogása előszeretettel hangsúlyozott, hogy tudniillik „a munkásosztály felhígult", bár ebben az állításban átmenetileg volt igazságelem. Az új munkások adaptációja ma sem problémamentes és

időt vesz igénybe nemcsak az ipari munkafegyelem és -kultúra, hanem az értékek és szokások, normák elsajátítása is. A mai munkásosztály szociális minőségét körvonalazva sokkal inkább azt kell figyelembe vennünk, hogy ez a minőség sokféle elem nagyon sokféle kombinációjából vetődik össze. Már vázoltuk a bejáró munkások, az állami gazdasági dolgozók, az ipari szövetkezetekben dolgozók rétegeit, említettük a nők és a falusi munkások nagy arányát. Ugyancsak említettük a szakképzettség szerinti jelentős különbségeket. Részben az utóbbiakkal kapcsolatban kell felvetni a munka jellegében tapasztalható jelentős különbségeket a munkásosztályon belül. Nemcsak az ágazati különbségekre gondolunk, bár ezek is jelentős mértékben differenciálják a munkásosztályt, hanem pl. az iparon belüli különbségekre is. 1977-ben a minisztériumi ipar összes (a felvételkor jelenlevő) fizikai dolgozóinak 50,6 százaléka dolgozott gépek és berendezések mellett, de csupán 27 százaléka végzett gépesített munkát és 4,1 százaléka gépek, berendezések mellett ellenőrző-felügyelő tevékenységet. Más szavakkal: jelentős különbségek vannak a munkásosztályon belül a kézi, gépesített és automatizált munkát végzők között is. A minisztériumi ipar fizikai dolgozóinak csaknem fele (49,2 százaléka) kisegítő jellegű tevékenységen dolgozott 1977-ben; ez az arány 3 százalékkal nőtt 1972-höz képest. Ez azt jelenti, hogy a rekonstrukciók és az új beruházások nem csökkentették a sok kézi és gyakran nehéz fizikai munkával járó szállítási, anyagmozgatási, raktározási, csomagolási stb. tevékenységek arányát.

Mindezek a különbségek rányomják a bélyegüket az egyes munkásrétegek kulturális és szakképzési igényeire, lehetőségeire, fogyasztásukra és szabadidő-szokásaikra, társadalmi és politikai aktivitásukra – egész életmódjukra. Itt hívjuk fel a figyelmet arra az 1973-ben feltárt tényre, hogy az osztály- és rétegértelemben vegyes összetételű többkeresős családok aránya a munkásosztályban igen nagy (az aktív keresők 35 százaléka élt tiszta munkáscsaládban, további 19 százalék olyan családban, ahol munkás aktív kereső is volt), s ez nagymértékben meghatározza – egyéb tényezők mellett – a reálisan létező munkáséletmódok nagy változatosságát. Úgy véljük tehát, hogy a mai 3 milliós létszámú munkásosztály belső különbségeinek tanulmányozása és számításba vétele elengedhetetlen feltétele mind a struktúrakutatásnak, mind a politika korszerű gyakorlatának.

A munkásosztály további fejlődése sok vonatkozásban a közeljövőben sem visz – valószínűleg – a homogenizálódás irányába. Tartósan magas ugyan utánpótlásában saját gyermekeinek aránya, de

ugyanakkor a népgazdaság szerkezeti átalakulása, a technikai fejlődés egyenetlensége nem ígéri a munkásosztály belső különbségeinek gyors elmosódását. A munkásosztály gyors ütemű létszámgyarapodásának korszaka a hatvanas évek végén lezárult. Jelenleg a távlatosan is kisebb létszámú ifjú generációk lépnek munkába. Lakosságunk demográfiai szerkezetét ismerve tudjuk, hogy 1990-ig a foglalkoztatottság növekedésének évi átlagos üteme valószínűleg csupán 0,2 százalékos lehet, az előző tizenöt év 0,9 százalékos rátájával szemben, tehát ez a tényező is a munkásosztály létszámnövekedése ellen hat. A munkásosztály belső rétegződésében meghatározóvá válik a képzettségi, szakmai struktúra átalakulása. Az osztályon belül a kvalifikált rétegek aránya megnő. Ez a növekedés részben a szakképzett munkások, részben a betanított munkások létszámának és arányának emelkedéséből származik, közben a segédmunkások létszáma és aránya csökken. Az új nemzedékek törekvései egyre inkább szakképzettséget igénylő tevékenységre irányulnak, ami várhatólag tartós feszültséget teremt. A munkásosztály lassú ágazati átrendeződése a szolgáltatási szféra irányába mutat.

A munkásság munkavállalásának területi szerkezete lassan a vidék irányába tolódik el. Ez nem jelenti azt, hogy a munkahely és lakóhely kongruenciája kialakul, legfeljebb az feltételezhető, hogy az ingázás, bejárás távolsága fog csökkenni. A területi arányok – város–vidék – változásában ellenható tényezőként működik, hogy a tért nyerő infrastruktúra munkahelyeinek egy része városias településekhez kötött. Továbbra is fejlődésünk jellegzetessége marad az, hogy munkásságunk növekvő része községekben fog élni. Ez a tendencia abból is adódik, hogy a mezőgazdaságban is egyre jelentősebbé válik a munkásrétegek aránya.

A gépi-nagyipari, nagyüzemi jellegű gazdasági szerkezetek kialakulása a társadalmi munkamegosztást tagoltabbá teszi, és nő a végrehajtó jellegű fizikai munka és a tervező-irányító jellegű szellemi munka közötti összekötő láncszemek jelentősége. Ez a csoport rendkívül heterogén összetételű, magában foglalja a közvetlen termelésirányítást végző művezetőket, főművezetőket, brigád- és csoportvezetőket, valamint az információgyűjtéssel, anyag- és szerszámbiztosítással, ügyintézéssel stb. foglalkozó dolgozókat (pl. diszpécserek). E csoport létszámában, arányában az utóbbi évtizedekben szükségszerűen növekedett. Közülük létszámban a legszámosabb csoportot a művezetők képezik: 80 ezer fő; ezek 40 százaléka az iparban dolgozik. Fő utánpótlási forrásukat a szakmunkásság, újabban ennek kvalifikált, középfokú végzettségű csoportjai jelentik. Politikai, társadalmi aktivitásuk a szakmunkás rétegekéhez hasonlóan magas fo-

kú; társas kapcsolataik is ehhez a réteghez fűzik őket. Munkajövedelmük bár magasabb a szakmunkások átlagánál, mégis messze elmaradnak néhány elit szakmunkáscsoportétól; ez nehezíti kiválasztódásukat, s bizonyos fokú kontraszelekciót is eredményez. Közvetítő szerepet töltenek be a felsőbb vezetés és a beosztottak között, vezetői feladatuk a munkafeladatok elosztásában, a munkafegyelem ellenőrzésében, a munkakörülmények biztosításában jelentkezik. A fenti tények alapján azonban mégis sok tekintetben a munkásosztály egyik rétegének tekinthetők.

A közvetlen termelésirányítók egyéb csoportjairól jelenleg még megbízható létszámadatokkal sem rendelkezünk s munkájuk jellege ágazatonként oly mértékben különböző, hogy ez nem tesz lehetővé összehasonlítást. Az előbb jelzett összeköttetést, munkamegosztási egybekapcsolódást biztosítják, az úgynevezett alkalmazotti kategóriát képviselik; strukturális helyzetük csak a társadalmi-gazdasági fejlődés további folyamatában válik világosabbá, tisztábbá.

3. „KÖZÉPRÉTEG" – SZELLEMI DOLGOZÓK – ÉRTELMISÉG

Szocialista fejlődésünk során a munkásság és parasztság társadalmi helyzetében és szerepében beállott változások természetszerűleg kihatottak a szellemi dolgozók, értelmiségiek és általában a korábbi középrétegek társadalmi helyzetére. Az ellenforradalmi korszak hivatalos politikája a „középosztályt" tekintette a nemzet bázisának, s azt remélte, hogy az osztályantagonizmust és vele a társadalmi ellentéteket egy erős és viszonylag egységes középosztály kialakításával sikerül csökkentenie, esetleg eliminálnia. A rezsim által mesterségesen konstruált „középosztály" (vagy „középosztályok") azonban nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, sem egységessé, sem pedig osztállyá nem váltak, ellenkezőleg, az ellenforradalmi rendszer rendkívül tagolt struktúrájában a legheterogénebb (vagyoni, etnikai, származásbeli ellentétekkel tarkított) képződményt, valamiféle középréteg-konglomerátumot alkottak.

A népi demokratikus forradalom, majd a szocialista építés első évei radikálisan véget vetettek a „középosztályoknak", és ezzel szétfoszlatták társadalmunkban a középosztály-mítoszt. A változások különböző módon érték az egyes középrétegeket. A kisárutermelők aránya a mezőgazdaságon kívüli szférákban például 1949 után ugrásszerűen csökkent – 1949-ben az aktív keresők 8 százalékát, 1960-ban már csak 2 százalékát alkották. A kisárutermelők sorsa ezzel megpecsételődött. A napjainkig fennmaradt 80–85 ezer kisáruter-

melő társadalmi szerkezetünk perifériikus részét képezi, s jóllehet munkájukat ma megbecsüljük, a kisárutermelést pedig társadalmunkban nélkülözhetetlen tevékenységnek tekintjük és fontosságát is elismerjük, ennek ellenére a kisárutermelés perifériikus kiegészítő jellege aligha változik meg. A nem mezőgazdasági kisárutermelők és kiskereskedők körében is tapasztalható az elöregedés, közel háromnegyed részük 40 éven felüli, 15 százalékuk pedig 60 éven felüli. Évek óta közismert, hogy a kisárutermelés jó néhány területén komoly utánpótlási gondjaink vannak, a fiatalok számára ugyanis kevéssé vonzó a kisárutermelő szakmák jelentős része. (E szektor funkcióit jelentős részben átvette a másodlagos gazdaság.)

Ha azt tekintjük, hogy a középrétegeknek e csoportja jórészt a múlt (néha a távolabbi múlt) maradványa, történetileg teljesen indokoltnak tűnik az egyébként is régtől stagnáló terük visszaszorulása, társadalmi elhelyezkedésük átrendeződése, megváltozása a szocialista indusztrializáció hatására. Mégis mivel a tevékenységük hiánya folytán helyükön támadt űrt (pl. a korábban majdnem teljesen kezükben tartott szolgáltatás területén) az állami szektor még alig, vagy egyáltalán nem töltötte be, a változást nemcsak e réteg, hanem a társadalom (és általa a népgazdaság) is megérezte.

Némileg más változás tapasztalható a középrétegek szellemi foglalkozású részénél. A polgári és kispolgári csoportnak főként a közvetlen gazdasági szférában lehetséges helyváltoztatásához képest nehezebb volt a társadalmi átalakulásnak az az útja, amelyre a középrétegek egyéb (a gazdasági mellett hatalmi és szellemi) komponensektől is erősen befolyásolt többi csoportja lépett és járta meg a továbbiakban. A nehézségek főleg abból fakadtak, hogy nemcsak az úri „középosztály" történetileg kialakult, nemegyszer középnagyságú vagy kisebb földbirtokkal is rendelkező csoportjai, hanem annak utóképződményei egyfelől strukturálisan (ha származásilag nem is, de funkcióit és szellemét tekintve) is kötődtek a régi rendszerhez, másfelől voltak közöttük olyanok is, akikkel konstans szellemi értékek hordozóiként és közvetítőiként is kellett számolni. Mindez természetesen nem jelentett valamiféle kizárólagosságot azokkal a polgári vagy jobb esetben paraszti származású értelmiségiekkel szemben, akik bár szabadabbak voltak e kötöttségektől és ugyancsak nem voltak híján az egyetemes és nemzeti kultúra – előbbiekéhez képest rendszerint korszerűbb felfogású – ismeretének. Arra nézve, hogy a középrétegeknek e két csoportja – az úri „középosztály" és a polgári értelmiség – miként oszlott meg, illetve, hogy ez a megoszlás a felszabadulás után milyen irányban alakult, nemcsak megfelelő statisztikák híján, de a dolog természeténél fogva sem

(szellemi és politikai minőségekről van szó!) tudunk számszerű képet nyújtani. Így nem mutat sokat annak a jelzése sem, hogy a felszabadulás előtti utolsó népszámlálásnál 295 ezer (nyugdíjasokkal 364 ezer), 1949-ben pedig 387 ezer (nyugdíjasokkal 489 ezer) szellemi dolgozó közül 40 százalék fölött, illetve 50 százalék alatt mozgott a közszolgálati teendőket ellátók aránya. Legföljebb az emlékeztet hozzávetőlegesen a két csoport közti cezúrára, illetve arányuk eltérő alakulására, hogy a régi rendszer háborús veresége, és részint a földosztás döntően a katonai, közigazgatási és gazdasági, közszolgálati vezetői posztokból (és sokszor az országból is) vetette ki nagyobb arányban a reakciós úri elemeket. Ugyanígy az igazolások és az igazságszolgáltatás fórumai, a népbírósági ítéletek és a B-listázások is főleg az előbbi csoport további funkcionálását szorították vissza. Éppen ezért nem véletlen, hogy a legtömegesebb leváltás is a közszolgálat területén történt.

A népi demokratikus értelmiségi politika nem szándékozta a „középosztályt" egészében a vádlottak padjára ültetni, és éppen ezért alternatívát is biztosított mindazoknak, akik nem a letűnt hatalomhoz és kiváltságaikhoz ragaszkodtak, hanem készek voltak az új rend építésének értelmiségi munkáját vállalni. Ez a program valójában megkönnyítette azoknak az értelmiségieknek a középrétegekről és főként a csődbe jutott úri „középosztályról" való leválasztását, akiknek nem a hatalom, vagyon elvesztése, hanem az ország jövőjének és a kulturális értékeknek a féltése okozott átmenetileg traumát. S ez volt az a többség, amely nélkül – s kiváltképpen: ellen – semmiféle újat teremtő átalakulást nem lehetett elképzelni.

A nem fizikai foglalkozásúakat a továbbiakban a kisárutermelőkkel ellentétes mozgások jellemezték, ugyanis a szocialista építés során arányuk (és létszámuk) dinamikusan emelkedett. Napjainkra az aktív keresők 24 százalékát ők alkotják, és csaknem 1 millió 300 ezres létszámukkal a munkásosztály után társadalmunk második legszámosabb „rétegét" reprezentálják. A „réteg" kifejezést idézőjelbe kellett tennünk, minthogy a szellemi foglalkozásúak kategóriáján belül különböző rétegeket találunk, amelyeknek együvé tartozását csak a konglomerátum jellegű, meglehetősen laza „szellemi foglalkozásúak" kategória jelzi. A középosztály (középrétegek) megszűnése és a kategória használaton kívül helyezése önmagában nem oldotta meg a középrétegek kérdését, a változások inkább azt eredményezték, hogy a „középosztály" problematikát a szocialista társadalomban felváltotta a szellemi foglalkozásúak problémája. Ma már egyre valószínűbbnek látszik, hogy a szellemi foglalkozásúakon belül meg lehet különböztetni egymástól az alkalmazotti rétegek és az

értelmiségiek csoportját. Ez a szükségszerű elkülönítés azonban csak a kezdetét jelentheti a szellemi dolgozók pontosabb meghatározásának.

Az alkalmazottak kategóriája és helyzete ma még korántsincs tisztázva. Újabban (például az 1972-es alkotmányban, a XI. pártkongresszus dokumentumaiban is) így nevezik a szellemi dolgozók nem értelmiségi rétegét, az általában középiskolai végzettségű, többnyire irodai vagy hasonló szellemi rutinmunkát végzők elég nagy (1977-ben körülbelül 800 ezres létszámú) és heterogén csoportját. Közülük mintegy százezer főt a munkásosztályhoz, körülbelül 25 ezer főt a tsz-parasztsághoz sorolnak (a közvetlen termelésirányítókat). A többiek az állami és szövetkezeti vállalatoknál, intézményeknél, hivatalokban végzik nagyon vegyes, ám nélkülözhetetlen munkájukat, kisebb-nagyobb távolságban mind a közvetlen termelő fizikai munkától, mind a vezető és irányító, illetve alkotó, kutató, gyógyító, nevelő stb. értelmiségi munkától. Egységes elnevezésük, az „alkalmazott", nem eléggé kifejező, hiszen ez csak azt jelenti, hogy alkalmazásban állnak, ebben viszont azonosak a felnőtt aktív lakosság többségével.

Az alkalmazottak társadalmi helyzetének pontosabb rögzítésével, az alkalmazotti kategóriák tisztázásával még adós szociológiai irodalmunk és jelenlegi összefoglalásunk is. Hipotetikusan azonban úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az alkalmazottak körében mind világosabban különíthető el egymástól két csoport. Az egyik a jelentékeny fizikai munkát is végzők csoportja (gépírók, gépi könyvelők stb.). akiknek tevékenysége a munkások tevékenységéhez áll közelebb. A másik csoportot a „betanított értelmiségnek" tekinthetjük, amelynek munkája rutinszerű, ismétlődő, többnyire egyszerű szellemi tevékenységből áll. A két csoport természetesen az alkalmazottak pólusait testesíti meg, amelyek között az átmeneti képződmények különböző fajtáival találkozhatunk.

Mindez összefügg az alkalmazotti pályákon tapasztalható elnőiesedéssel. 1962–64-ben az érettségizett férfiak 61 százaléka, 1973-ban 58 százaléka került az egyéb szellemi foglalkozásúak csoportjába, a nőknél viszont a megfelelő arány 70 százalékról 82 százalékra nőtt. Ez a foglalkozás differenciálódásának azt az általánosan tapasztalható tendenciáját tükrözi, hogy a férfiak – közöttük az érettségizett férfiak is – inkább szakmunkás pályára mennek, míg a nők az egyszerű szellemi foglalkozások felé törekszenek. Így az alkalmazottak fent jelzett differenciálódása összekapcsolódik két pólusuk különböző társadalmi kapcsolatával, családjaik eltérő foglalkozási szerkezetével.

Az alkalmazottak nők javára történő arányváltozása természetesen befolyásolja házassági mobilitásukat is. Az alkalmazotti pályán dolgozó nők egyre gyakrabban házasodnak szakmunkás férfiakkal. A mobilitásvizsgálatok kimutatták, hogy például a 20–24 éves egyéb szellemi foglalkozású nők felének szakmunkás a férje, míg a 65 éves és idősebb nők hasonló arányszáma csupán 11 százalék. Ugyanilyen változást találunk a mezőgazdaságban dolgozó nőknél. A legfiatalabbak 61 százalékának nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású a férje, a legidősebb korosztályban pedig csak 11 százalék. Ezeket a változásokat nem kis részben az okozta, hogy az egyes társadalmi csoportokban találhatók életvitele, életmódja közötti különbségek erősen csökkentek, és nem utolsósorban az, hogy a különböző csoportokban találhatók egymáshoz viszonyított aránya módosult.

Ezek a példák arra utalnak, hogy társadalmunkban fontos – és mind fontosabb – kérdésként vetődik fel az alkalmazottak helyzetének kérdése. Ez annál is inkább előtérbe kerül, mivel az előreszámítások szerint az ezredforduló magyar társadalmában ez a réteg alkotja majd az aktív keresők egynegyedét.

A mai magyar társadalomban az intellektuális funkciók és szerepkörök alakulását alapvetően meghatározza az a tény, hogy a szocialista társadalom jelen fejlődési fokán az uralmi-hatalmi viszonyok és a szakmai munkamegosztással összefüggő irányító funkciók részlegesen elkülönültek. A munkásosztály történelmileg motivált s a szocialista társadalom strukturális viszonyaiból következő vezető szerepét elsősorban az MSZMP realizálja: a politikai hatalom csúcsaira, a Központi Bizottságba, a Minisztertanácsba, a parlamentbe, a társadalmi szervezetek vezető testületeibe, a fegyveres testületek vezérkarába a tagok elsősorban nem szakmai, hanem politikai elvek, osztálykritériumok szerint választódnak ki. Az államhatalom jellegéből, a társadalmi rendszer természetéből következően e testületekben többségben vannak a munkásság és a parasztság képviselői. E választott vagy munkájukat hivatásszerűen végző tisztségviselők – ha érvényesülnek a szocialista demokrácia normái – a közéleti tevékenység folyamatában maguk is intellektualizálódnak, marxista műveltségre tesznek szert. Ezek az értelmiségi csoportok a vezetés funkcióját gyakorolják társadalmunkban. Funkciójuk az irányító tevékenységben, az ideológia megfogalmazásában, alakításában és közvetítésében rejlik.

A tudományos haladás, a társadalmi munkamegosztás az értelmiségi tevékenységeket is erőteljesen differenciálta. Ebben az összefüggésben hangsúlyozzuk, hogy az értelmiség hazánkban szakértelmiséggé vált, miközben egyes csoportjai vezető, irányító funkciót

látnak el. (Ebből a szempontból a statisztika minden osztályvezetői vagy ennél magasabb besorolást vezetőnek tekint.) A szaktudás princípiumának megsértése funkcionális zavarokat okozhat. A KSH Közgazdasági Főosztályának vizsgálatai a kérdés időszerűségére figyelmeztetnek: míg 1970-ben az oktatási-kulturális, valamint egészségügyi területeken tevékenykedők több mint 90 százaléka, az igazgatási vezetők 86 százaléka felsőfokú diplomával, addig a műszaki munkakörben dolgozó felső vezetőknek csak 75 százaléka, a gazdasági munkakörben dolgozó felső vezetőknek csak 45 százaléka rendelkezett diplomával. Még figyelmeztetőbb szám, hogy a KSH által mérnöki munkakörben számon tartott 102 ezer személy közül csak 58 ezernek van felsőfokú mérnöki végzettsége.

Abban a korszakban, amikor a szocializmus még nem rendelkezett saját szakértelmiségi réteggel, az értelmiségi funkcióba gyakran kerültek megfelelő végzettség nélküli, de a szocializmus iránt elkötelezett emberek. Többségükben a szocialista építés során jól látták el funkciójukat, egy részük a pozíciójukhoz szükséges végzettséget is megszerezte. Ma viszont, amikor a szocialista társadalom már saját szakértelmiséggel rendelkezik, s a gazdaság az intenzív fejlődés szakaszába lépett, nehezen indokolható, hogy a gazdasági felső vezetők több mint 55 százaléka nem felsőfokú ismeretek birtokában végzi munkáját. S az sem megnyugtató, hogy a műszaki munkakörökben tevékenykedő felső szintű vezetőknek csaknem egynegyede nem végzett műszaki egyetemet, illetve főiskolát. Funkcionál is zavarokat okozhat az a tény is – s ellentmond annak az elvnek, hogy a technikai munkamegosztás posztjaira szakértelem szerint szelektálódjon a munkaerő –, hogy a műszaki középvezetők 67 százaléka, a gazdasági középvezetők 72,7 százaléka és az igazgatásban dolgozó középvezetőknek csaknem a fele nem magas szinten kvalifikált.

Az értelmiség funkciójának és társadalmi helyzetének vizsgálatában is gondot okoz a fogalmak nem eléggé tisztázott állapota. Bár az értelmiség és szinonímái (szellemi munkások, diplomások, intellektuelek stb.) összehasonlíthatatlanul tisztázottabbak az „alkalmazottak" kategóriájánál, mégsem tekinthetők teljesen szabatos kategóriáknak. Az értelmiség és szinonímái között nemcsak hangulati vagy árnyalatnyi eltérések vannak, hanem nemegyszer politikai-ideológiai tartalmukat kifejező eltérések is.

A „diplomások" megjelölés például egy meghatározott szociális kategóriát fejez ki, s az értelmiség minősítő jegyeként használatos a szociológiai irodalomban. A közös jegyek keresése azonban elhomályosítja azt a tényt, hogy a felsőfokú végzettségűeken belül eléggé

egyértelmű, szociális tartalmú hierarchikus tagolódást figyelhetünk meg, s ez szorosan összefügg a felsőoktatás intézménytípusainak hierarchiájával.

Minden foglalkozási csoportot a belső státushierarchiának egy viszonylag szilárd rendszere jellemez, mely eredhet a jövedelmi lehetőségekből, a munkahelyek társadalmi és szakmai megbecsültségéből, az előmeneteli lehetőségekből, a tudományos karrier lehetőségeiből, a munka kötöttségéből, a külső szervezeti-intézményes kötelmekből, a szakma földrajzi terítettségéből stb. Ezeknek az objektív tényezőknek a keveredése, együtthatása alakítja ki azután az adott szakmát jellemző munkaterületi státushierarchiát vagy a gyakoribb szóhasználat szerint a munkaterületek presztízsrangsorát. Ha egy pályát túlságosan sok negatív megítélésű szociális és szakmai paraméter jellemez, úgy az egyben kijelöli az egész foglalkozás helyét az értelmiségi foglalkozások közötti presztízsrangsorban, legyenek bármilyen vonzóak egyébként a szakmai értékei. (Ezt látjuk a pedagógiai hivatás esetében, ennek lehetünk a jövőben tanúi a jelek szerint az orvosi pálya esetében is.) Ugyanakkor nemcsak az egyes értelmiségi foglalkozások között, hanem azokon belül is érvényesül egyfajta szelekció: a legalacsonyabb presztízsű munkaterületekre és településekre elsősorban a nők és az első generációs értelmiségiek kerülnek. Megfigyelhető továbbá, hogy azonos státuscsoportokban a nők hátrányos helyzete egyértelmű, s hogy ez nem feltétlenül az életkorra vezethető vissza, azt jelzi, hogy csak két területen – az igazságügyi és az egészségügyi vezetésben – haladja meg gyakorlatilag a felsőfokú végzettségű női felsővezetők átlagbére a jóval alacsonyabban kvalifikált férfi kollégákét.

Az értelmiségiek helyzetkülönbségét erősen motiválják a különböző értelmiségi csoportok jövedelmi viszonyai. Ezekről sajnos csak nagyon kevés felvétel áll rendelkezésünkre, viszont jobban ismerjük az értelmiségi keresetek alakulását. A két világháború között az értelmiségi keresetek aránytalanul magasabbak voltak a munkások és más keresők fizetésénél, az óvónők és az elemi iskolai tanítók keresete például 3–4-szerese volt a segédmunkásokénak, az egyetemi tanárok pedig 10-szer kerestek többet a segédmunkásoknál. A felszabadulás után nagymértékben csökkent az értelmiségiek és munkások indokolatlanul magas keresetkülönbsége. A kiegyenlítődés igen erőteljes volt, 1964-ig folyamatosan tartott, és csak 1967 után kezdődött egy ideig kisebb mértékű differenciáció. Ennek eredményeképpen 1971-ben még a legjobban kereső műszaki mérnökök átlagkeresete is csak 2,15-szörösen haladta meg a gyáripari munkáskeresetek átlagát, a pedagógusoké pedig mindössze 1,03–1,3-szoro-

san. Az 1964-es számítások szerint a műszaki értelmiség csak 36–37 éves korában éri utol a szakmunkások keresetét, a 60 éves korukig elérhető „életkeresetük" pedig 24 százalékkal több a szakmunkások kereseténél. Ez a látszólag csak értelmiségieket érintő kérdés jelentős társadalmi kihatásokkal rendelkezik, például az egész pályán elérhető csekély többlet és a kezdeti évek miatt elszenvedett kereseti hátrány sokakat – főleg munkás- és parasztfiatalokat – visszatart az értelmiségi pályáktól.

Az értelmiség képzésében egyébként is tapasztalható az ún. „másodlagos szelekció". Az ezzel kapcsolatos leíró jellegű empirikus kutatások – például az ELTE Szociológiai Tanszékének kutatásai – bemutatják, hogy mind az egyetemi pályafutás, mind pedig az elhelyezkedés, illetve pályakezdés esetén gyakran lehetünk tanúi ennek a folyamatnak. A fizikai dolgozók gyermekeinek száma az egyetemi évek alatt csökken, azaz a család eltérő társadalmi helyzetéből adódó feltételek egyéni felkészültségbeli különbségekhez vezetnek, amelyek társadalmi súlyú tendenciákká összegeződhetnek. E tendenciák folytatódnak a pályakezdés időszakában; a társadalmi munkamegosztás rendjébe való beilleszkedés időszaka ugyanis rendszerint egybeesik az otthon- és családalapítás idejével, így a létmódjukban végbemenő gyökeres változásokat azok élik meg könnyebben, akik számíthatnak a család anyagi-erkölcsi, esetleg szakmai vagy társadalmi és személyes összeköttetéseket mozgósító támogatására.

Az értelmiség fejlődésében – várhatóan – kétféle tendencia figyelhető meg. Egyfelől szükségszerűen folytatódik az értelmiségi tevékenységek további szakosodása és specializációja. Ezzel párhuzamosan azonban egyre nagyobb szükség lesz az értelmiség integratív funkciójára, amely az értelmiségiek közéleti tevékenységében realizálódhat. Az értelmiségiek ma még korántsem töltik be maradéktalanul ezt a társadalom irányításában, szervezésében nélkülözhetetlen funkciójukat. Különösen a falvakban élő értelmiségiek tölthetnek be a helyi társadalom szervezésében, közösségi életében integráló szerepet, de az üzemi (műszaki) értelmiségiek munkahelyi funkciója is fontos lenne.

4. A STRUKTURÁLIS FEJLŐDÉS ÉRTELMEZÉSE: AZ OSZTÁLYOK ÉS RÉTEGEK KÖZELEDÉSE

Eddigi elemzéseink azt mutatják, hogy a sajátos közép- és keleteurópai fejlődés által meghatározott „kettős társadalmi struktúra" – jóllehet bizonyos következményei napjainkig vezetnek – a szocialis-

ta átalakulás során lényegében felbomlott. Az 1945 és 1949 közötti periódusban összeomlottak a nemesi–úri társadalomszerkezet objektív alapjai, az államosítások és a hatalom megragadása pedig a tokés osztály gazdasági és politikai hatalmát számolta fel. Mindezek eredményeként a kettős struktúra uralkodó osztályai osztálylétükben szűntek meg.

A kettős struktúra következményei ugyanakkor tovább éltek a volt kizsákmányolt osztályok esetében. Továbbra is megmaradt – belső tagoltsága ellenére – a parasztság mezőgazdasági kisárutermelő, félig-meddig önellátó jellegéből adódó integritása; a kettős struktúra a város és a falu, a munkásosztály és a parasztság kettősségébe transzformálódott. A középrétegek bizonyos – a volt uralkodó osztályokhoz legerőteljesebben kötődött – elemei elvesztették társadalmi pozícióikat; a városi kisiparosok és kiskereskedők az ötvenes évek elejére marginális réteggé zsugorodtak. A volt középrétegek közül a kibontakozó kulturális forradalom következtében belsőleg átalakuló értelmiség őrizte meg leginkább rétegidentitását. Mindezek következtében az ideológiában a korábbi osztályszerkezet alapvető elemei közül a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség (valamint a marginálissá vált kisiparos, kiskereskedő réteg) élt tovább a társadalmi struktúra alapvető kategóriáiként.

Az elmúlt harminc év társadalmi strukturális fejlődése ugyanakkor a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség társadalmi strukturális távolságában is jelentős változásokat hozott, amelyeket az osztályok és rétegek közeledése fogalmával szoktunk jelölni.

Az osztályok és rétegek közeledését az európai KGST-országokban az 1970-es években elfogadott fontosabb politikai dokumentumok és ezen országok elméleti irodalma is a szocialista társadalom strukturális fejlődésének alaptendenciájaként értelmezi. Ugyanakkor a közeledés értelmezésében a különböző dokumentumok és szerzők között viszonylag jelentős különbségek vannak. Véleményünk szerint az osztályok és rétegek közeledése – amely társadalmi szerkezetünk fejlődésének egyik alaptendenciája – abban a történeti fejlődésben értelmezhető, amelynek során a munkásosztály és a parasztság, illetve a munkásosztály és az értelmiség kölcsönös viszonyai változnak.

A munkásosztály és a kisárutermelő parasztság közötti korábbi osztálykülönbség (így mondhatjuk, noha ez utóbbi korántsem volt homogén osztály), a parasztság osztályszerű belső rétegződése folytán, a mezőgazdaság szocialista átszervezése során, a szövetkezeti nagyüzemi gazdaságok kialakulásával – amely megnyitotta az utat a paraszti munka szervezeti, technikai, szakmai modernizálódása és társadalmasodása előtt – gyors ütemben átalakult, osztályjellegű

(eredetű) különbséggé transzformálódott, tehát lényegében változott meg. Más szavakkal: a termelőszövetkezeti keretekben megindult a korábbi parasztság tömeges és együttes munkássá válása.

A munkásosztály és a tsz-parasztság közeledése, a parasztság „elparasztiatlanodása", a mezőgazdaságban foglalkoztatottak „munkássá válása" napjainkra sokat haladt előre, s a közöttük levő határvonalakat egyre kevésbé lehet egyértelműen meghúzni. A munkásosztály és a termelőszövetkezeti parasztság közötti különbségek általában lényegesen kisebbek, mint a munkásosztály vagy a termelőszövetkezeti parasztság belső rétegződésében meglevők.

A munkásosztály és a tsz-parasztság közötti objektív különbségek – amelyek Magyarországon ma már elsősorban a társadalmi-politikai hagyomány, a fejlődésben játszott társadalmilag elvárt szerepből erednek – jelentős mértékben csökkentek. Megítélésünk szerint az elkövetkező 20–25 éves időszakban ez a folyamat tovább fog folytatódni. Ezért már ma fel kell készülnünk ennek fokozottan jelentkező következményeire, amelyeket figyelembe kell venni a társadalmi tervezésben. Pusztán példaként kiragadva: agrárpolitikánk, a mezőgazdasággal kapcsolatos gazdaságpolitika egyre kevésbé értelmezhető leszűkítve parasztpolitikának, mivel ennek hatásai közvetlenül érintenek más rétegeket is. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdonforma létét sokkalta inkább a gazdálkodás és a gazdasági feltételek különbségei, mintsem a tsz-paraszti osztály feltételezett csoporttulajdonosi karaktere indokolja. A gazdaságpolitika, a jövedelempolitika, a szociálpolitika tervezésének nemcsak a munkás–tsz-paraszt különbségből kell kiindulnia, hanem erőteljesebben más társadalmi különbségekből is. Végig kell gondolnunk, hogy miként hat pártunk bevált szövetségi politikájának konkrét megvalósulási körülményeire a parasztság osztályelkülönültségének fokozódó csökkenése.

Némileg más típusú folyamatok figyelhetők meg a munkásosztály és az értelmiség vonatkozásában. A különböző – elsősorban a jövedelmekre, a lakáshelyzetre, a mobilitási esélyekre, valamint részben a fogyasztási szerkezetre vonatkozó – társadalomstatisztikai és szociológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy a felszabadulás előtt a munkásság és az értelmiség között meglevő jelentős különbségek a negyvenes évek végétől az ötvenes évek közepéig igen radikálisan – több szempontból is túlzottnak tekinthetően – csökkentek, majd a hatvanas évektől viszonylag lassú ütemben és ciklusban váltakozva némileg növekedtek, a hetvenes években pedig a háború előttinél alapvetően kisebb mértékben stabilizálódtak. Ez az értelmiség egyes rétegeire különböző mértékben érvényes. Egyrészt nyilvánvalóan nem

egyformák a távolságok a pedagógusok vagy az orvosok és a munkásság között, másrészt az alkotó vagy a rutinmunkát végző, vezető vagy beosztott értelmiségi rétegek és a munkásság között. Ugyancsak különböző távolságokat tételezhetünk fel a falusi, a kisvárosi és a nagyvárosi értelmiségi rétegek, valamint a munkásság között, nem is beszélve az ipari és mezőgazdasági üzemekben dolgozó, a termelőfolyamattal közelebbi kapcsolatban álló értelmiségi rétegek és a munkásság, valamint a termelőfolyamattól szervezetileg távolabb eső (államigazgatási, „akadémiai", pénzügyi, művészeti stb.) szférák értelmiségi dolgozói és a munkásság feltehetően különböző távolságairól.

Ezúttal nincs mód e folyamatok részletes tárgyalására, azt azonban le kell szögeznünk, hogy napjainkban a munkásosztály és az értelmiség vonatkozásában még nem figyelhető meg teljes mértékben a társadalmi különbségek eltűnése, a két nagy társadalmi csoport összeolvadása. Kutatásaink inkább két másik jelenségre hívják fel a figyelmet. Egyfelől az tűnik reálisnak, hogy a munkás–értelmiségi átlag és a munkások alsó és az értelmiség felső kategóriái közötti távolság változatlansága mellett, a két csoport közötti határvonal mosódik el fokozatosan. Ez megmutatkozik egyrészt a munkatevékenységben, ahol ugyanis növekszik azoknak a munkamegosztási pozícióknak a társadalom egészén belüli aránya, amelyeknél már nem lehet egyértelműen megkülönböztetni a fizikai és a szellemi munkát. Másrészt kitűnik az életviszonyok differenciáltságában is: a munkások átlag felett és az értelmiség átlag alatt élő rétegeinek életviszonyai nagyjából hasonlóak. Úgy tűnik, hogy már ma is nagyobb az értelmiségen, illetve a munkásosztályon beluli differenciáltság, mint az „átlagmunkás" és az „átlagértelmiség" közötti társadalmi távolság. Vizsgálataink például azt mutatják, hogy a szakmunkások és a segédmunkások közötti mai társadalmi különbség sok tekintetben legalább akkora, mint a szakmunkások és a műszaki értelmiség közöttiek. Az életkörülményekben megfigyelhető közeledés ugyanakkor részben ellentmond a munkamegosztási funkciók és a rendelkezési viszonyok alakulásának. Megítélésünk szerint az értelmiségi funkciók jelentősége egyáltalán nem csökkent, sőt sok szempontból növekedett. A szakelem és a hatalmi elem már jelzett, egyre erősebb mértékben történő összhangba kerülése az értelmiség strukturális helyének markánsabb meghatározottsága irányába mutat.

E tekintetben a közeledés tehát feltehetőleg a szocialista demokratizmus állami és munkahelyi szféráinak fejlődésével, a reális érdektagoltságnak a képviseleti és önigazgatási elemekben való jobb ki-

fejeződésével, a munkások és általában a fizikai dolgozók általános és politikai kultúrájának emelkedésével realizálódhat, nem pedig az értelmiségi rétegek „diffúziója" útján.

Feltételezzük, hogy a következő évtizedekben lényegében az itt jelzett folyamatok folytatódnak. A technikai fejlődés mai irányzataiból ítélve arra kell következtetnünk, hogy még hosszú időn keresztül fennmarad a munkásság és az értelmiség különbsége. Ugyanakkor azonban részint növekedni fog azoknak a strukturáló mechanizmusoknak a szerepe, amelyek nem ebben a relációban differenciálják a társadalmat, és ezzel párhuzamosan növekedni fog azon rétegekhez tartozók száma és aránya, amelyeknél a munkás–értelmiségi különbségtétel már korántsem vehető egyértelműnek.

Mindebből következik, hogy a közeledési folyamatok eredményeként megszűnnek az osztályokat elválasztó társadalmi különbségek; bizonyos osztályjellegű, osztályeredetű különbségek csökkennek; a szocializmust megelőző társadalomtól örökölt osztályszerkezet – az antagonisztikus különbségek felszámolásán túl is – homogenizálódik, s elmosódnak e szerkezet egyes elemei közötti határvonalak. Ugyanakkor azonban a közeledési tendenciák önmagukban nem írják le társadalmi szerkezetünk változásainak teljességét. Bizonyos osztályjellegű (eredetű) elkülönülések – a fizikai és szellemi munka különbségei – továbbra is fennmaradnak még akkor is, ha megkülönböztetésük veszít egyértelműségéből. Továbbá a korábbi osztályszerkezet felszámolódása, az osztályok és rétegek közeledése még nem vezet egy minden szempontból homogén, strukturálatlan társadalomhoz, hiszen a szocialista termelési viszonyokon is egy strukturált társadalmi különbségeket hordozó társadalomszerkezet épül fel, amelyben részint tovább élnek a korábbi különbségek, részint megváltozik a társadalmi csoportok helyzete, részint pedig bizonyos új elkülönülések, differenciálódások is kialakulnak.

A társadalmi struktúrával kapcsolatos különböző elméleti megközelítések – melyeket röviden már a bevezetőben is jeleztünk – éppen ezzel az objektív folyamattal függnek össze. A marxista társadalmi struktúra-kutatásnak ebben az átmeneti szituációban kell egy olyan társadalmi struktúra-képet felvázolnia, amely egyszerre képes feltárni a társadalom alapvető mozgásfolyamatait és a társadalmi különbségek által meghatározott csoportszerkezetet. Ennek a célkitűzésnek a kutatás ma még csak részben tud eleget tenni, viszont világosan kirajzolódnak az alapvető feladatok, tennivalók:

Nagyobb súlyt kell helyezni azoknak a társadalmi mechanizmusoknak a vizsgálatára, amelyek már nem a hagyományos kategóriák szerint strukturálják a társadalmat. Ennek nyilvánvalóan ku-

tatási programmá kell válnia az elméleti jellegű kutatások területén, de a statisztikai adatgyűjtési rendszer újragondolását is kell jelentenie. Egy olyan társadalomstatisztikai adatgyűjtési és adatfeldolgozási rendszert kellene kialakítani, amelyben a különféle tényezők egyidejűleg szerepelnének, és a matematikai statisztikai elemzések mutatnák ki azt, hogy az elméleti meggondolások és gyakorlati tapasztalatok alapján kiválasztott változók különféle értékeinek milyen kombinációi alkotnak egymástól jól elhatárolható fürtöket, csoportokat. Társadalmi szerkezetünk jelenlegi állapotának leírása során nagyobb súlyt kell helyezni a jelzett mozgásfolyamatok dinamikájának bemutatására. A hagyományos kategóriák mereven számszerűsített leírása ugyanis éppen azt az objektív fejlődési folyamatot fedi el, amelyben elmosódnak e kategóriák határai. Társadalompolitikai gyakorlatunkban következetesen végig kell gondolni a strukturális változások politikai, ideológiai és szociálpolitikai következményeit.

II. Néhány strukturáló mechanizmus

Eddigi elemzéseink során arra a következtetésre jutottunk, hogy az egységesülés és a differenciálódás, a korábbi társadalomszerkezet felszámolódása és a szocialista termelési viszonyokon alapuló, a korábbinál kisebb és nem antagonisztikus különbségeket magában foglaló struktúra kiépülése együttesen jellemzi társadalmunk szerkezetének fejlődését. Ugyanakkor mindeddig elsősorban a korábbi különbségek felszámolódását és átstrukturálását vizsgáltuk részletesebben. Joggal vetődik fel a kérdés, hogy a már jelzett – példaként, adalékszerűen idézett – tényeken túl mit tudunk elmondani a kiépülő új strukturális viszonyok által meghatározott társadalmi különbségekről.

Világosan kell látnunk, hogy a társadalmi struktúrával foglalkozó kutatásoknak ebben az irányban még igen komoly erőfeszítéseket kell tenniük. A témával foglalkozó kutatók véleménye többé-kevésbé megegyezik abban, hogy a jelenlegi társadalmi különbségeket a legerőteljesebben a társadalmi munkamegosztás adott rendszere, a hatalmi, rendelkezési, döntésekben való részvételi lehetőségek különbségei határozzák meg. Ugyanakkor a jelenlegi kutatási időszak tervének összeállításakor rámutattunk már arra, hogy éppen ezeken a területeken tapasztalhatók a legnagyobb mértékben a tudományos kutatás hiányai és adósságai. Így ma még – néhány már jelzett és még tárgyalandó összefüggésen túl – nem tudunk kielégítő választ adni arra a kérdésre, hogy a társadalmi munkamegosztás rendszere, a konkrét munkatevékenységek elkülönültsége, a társadalomirányításba való funkcionális és demokratikus bekapcsolódás, a szocialista demokrácia fejlődése és jelenlegi állapota miként függ össze a társadalom szerkezetével, milyen különböző réteghelyzeteket jelöl ki a társadalom struktúrájában.

A jelenlegi kutatási periódusban elsősorban azt vizsgáltuk, hogy miként, milyen formális és nem formális csatornákon, mechanizmusokon keresztül megy végbe a strukturális viszonyok újratermelődése, az elosztási viszonyok, az anyagi életkörülmények milyen külön-

böző helyzetet jelölnek ki társadalmunkban, illetve, hogy a Magyarország települési szerkezetében bekövetkezett változások miként hatottak ki a társadalmi struktúra alakulására.

1. A STRUKTURÁLIS VISZONYOK ÚJRATERMELŐDÉSE

A strukturális viszonyok újratermelődésében – akár pozitív, akár negatív értelemben – kiemelkedő jelentősége van a társadalmi mobilitásnak. A mobilitás nagysága ugyanis megmutatja, hogy egy adott társadalmi szerkezet mennyire nyitott vagy zárt, a mobilitás fő irányai pedig azt jelzik, hogy a társadalom szerkezetében milyen típusú átalakulások zajlanak le, mi az, ami változatlanul és mi ami módosulva termelődik újra.

A felszabadulás előtti magyarországi társadalmi mobilitás legfőbb jellegzetessége a nagyfokú immobilitás, az egyes osztályok zártsága volt. Igen ritka jelenségnek számított az, ha paraszt-, vagy még inkább munkásszármazású bekerülhetett az értelmiségbe, amely utánpótlását nagyobb részben a kispolgárságból kapta. Sokkal kisebb volt a parasztságból és mezőgazdasági munkásságból az ipari és más nem-mezőgazdasági munkásságba irányuló mobilitás is annál, mint amekkora szükséges lett volna a nagyfokú rejtett mezőgazdasági munkanélküliség megszüntetéséhez.

A felszabadulást követő első években két nagy társadalmi szerkezeti változás történt, amely egy csapásra megváltoztatta az egyes csoportok helyzetét, tehát társadalmi mobilitást eredményezett: a földreform következtében a mezőgazdasági munkások nagyrésze kisbirtokos paraszttá vált, továbbá a földreform, a gyárak, a kereskedelmi vállalatok és bankok államosítása, valamint az előző rendszer hatalmi apparátusának felszámolása következtében eltűnt a korábbi uralkodó-kizsákmányoló osztály. Ezen túlmenően a társadalmi mobilitásban bekövetkezett változások még nem túlságosan nagyok. Az értelmiségi réteg veszített zártságából, valamivel több benne a munkás- és parasztszármazású. A munkásságon belül valamivel nőtt a parasztszármazásúak aránya. Kevéssel megnövekedett a nők társadalmi mobilitása.

A hatvanas évek első felében, a mezőgazdaság kollektivizálásának befejezése után, az extenzív iparosítási korszak vége felé közeledve, alapvetően megváltozott képet látunk. A társadalmi mobilitás egészében megnőtt. Ez elsősorban a szerkezeti változások következménye volt: csökkent a mezőgazdaságban dolgozók aránya, nőtt az

iparban és más nem-mezőgazdasági ágakban dolgozók száma, erősen emelkedett a szellemi foglalkozásúak, azon belül is különösen az értelmiségiek aránya. Növekedett a nők gazdasági aktivitása. Ennek következtében a nem-mezőgazdasági munkásságnak mintegy fele paraszt- és mezőgazdasági munkás számazású volt, a vezető és értelmiségi réteg kétharmada részben a fizikai munkát végző társadalmi csoportok gyermekeiből tevődött össze. Ennél is nagyobb az utóbbiak aránya az egyéb szellemi foglalkozásúak között.

A más társadalmi osztályokból, csoportokból származók nagy arányát a vezetők és értelmiségiek között tehát elsősorban nem a kicserélődés (a mobilitási szakirodalomban használatos kifejezéssel: a cirkuláris mobilitás) okozta. Mivel 1962–1964-ben három és félszer több vezető és értelmiségi volt az összeírtak között, mint 1938-ban az apáik között, az 1962–1964. évi vezetők és értelmiségiek többségének szükségképpen más társadalmi csoportból kellett származnia.

A nők társadalmi mobilitása ugyan növekedett, de még a férfiakétól alapvetően eltérő irányokban haladt. Míg a férfiak inkább a magas iskolai végzettséget és szakképzettséget igénylő társadalmi foglalkozási kategóriák (értelmiség, szakmunkásság) felé mozogtak, ugyanazon apák leányai inkább az alacsonyabb szakképzettséget igénylő vagy szakképzettség nélküli katagóriák (egyszerű irodai foglalkozások, szakképzetlen munkásság) felé áramlottak.

Ezek a nagy társadalmi mobilitási folyamatok a különböző társadalmi helyzetű családokból származók életpályaesélyeinek nagyfokú kiegyenlítődését eredményezték. Például a felszabadulás előtti magyar társadalomban egy értelmiségi származású férfinak mintegy hatvanszor-hetvenszer akkora esélye volt az értelmiségbe jutásra, mint egy parasztszármazásúnak; a hatvanas évek elején ez az esélykülönbség már csak húszszoros. Továbbá annak idején az értelmiségi apák fiainak hússzor akkora esélye volt arra, hogy értelmiségivé váljanak, mint a szakmunkás apák fiainak; most az esélykülönbség ötszörös. A mobilitási esélyegyenlőtlenségek tehát csökkentek, de még jelentékenyek. Hozzá kell ehhez tenni, hogy az egyenlőbbé válás irányában történt előrehaladás – a fentiek következtében – nem az értelmiségi és egyéb szellemi foglalkozású családokból származók esélyei romlásának következménye (az ő életpályaesélyeik a felszabadulást követő kis és átmeneti romlás után a felszabadulás előtti szintre emelkedtek), hanem a munkás- és parasztcsaládokból származók esélyeinek igen lényeges javulásából adódott. A nők körében a mobilitási esélyegyenlőtlenségek akkor még nagyobbak voltak, mint a férfiak között.

Az esélyegyenlőtlenségek azonban nemcsak az értelmiségivé válás

esetében állnak fenn. A szellemi dolgozók gyermekeinek az egyéb szellemi dolgozóvá válásra másfélszer nagyobb esélye volt, mint a szakmunkások, két- és félszerte nagyobb, mint a segédmunkások, és ötször nagyobb, mint a paraszti apák gyermekeinek. Végül, a szakmunkás apák gyermekeinek a segédmunkás gyermekeknél 1,4-szer, a mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekeinél kétszer nagyobb esélye volt a szakmunkássá válásra.

Az intenzív gazdasági fejlődés feltételei közé való áttérés a hetvenes évek elejére a férfiak társadalmi mobilitását meglepően kevéssé változtatta meg. A munkás- és parasztszármazásúak aránya a vezető és értelmiségi férfiak között nagyjából változatlan maradt, a paraszt- és mezőgazdaságimunkás-származásúak aránya a nem-mezőgazdasági munkásságon belül valamivel emelkedett, ugyanakkor azonban növekedett az ezzel ellentétes irányú mobilitás is, a nem-mezőgazdasági munkásságból a mezőgazdasági munkásságba és termelőszövetkezeti parasztságba. Az utóbbi fajta mobilitási utat bejárók azonban nem a hagyományos mezőgazdasági foglalkozásokba, hanem a szocialista mezőgazdasági nagyüzemekben gyorsan gyarapodó ipari és más nem-mezőgazdasági fizikai foglalkozásokba léptek be.

A férfiak körében a társadalmi mobilitási esélyek különbségei nem változtak meg lényegesen. A legfiatalabb nemzedéknél azonban már fel lehet ismerni az esélyegyenlőtlenség kis növekedésének első jeleit. Ez megmutatkozik abban, hogy a 35 év alatti értelmiségi férfiak között az előző generációkhoz képest valamelyest csökkent a fizikai származásúak aránya.

Ellentétben a férfiakkal, a nők társadalmi mobilitásában lényeges változások történtek a hatvanas évek eleje óta. Jelentős mértékben megnőtt a munkások és parasztok leányainak (különösen a szakmunkások leányainak) aránya a vezető és értelmiségi nők között, valamint a paraszt- és mezőgazdaságimunkás-származású nők aránya a nem-mezőgazdasági munkásnők között. Ezzel párhuzamosan a nők körében a mobilitási esélyegyenlőtlenségek – amelyek korábban sokkal nagyobbak voltak, mint a férfiak között – lényegesen csökkentek.

Az intenzív gazdaságfejlődésre való áttérés tehát változásokat hozott a mobilitásban. A legújabb kutatások tapasztalatai szerint elsősorban nem olyképpen, hogy a mobilitás mértéke általában erősen csökken, hanem úgy, hogy bizonyos rétegek nyitottabbá válnak, más rétegeknél viszont a nyitottság nem fejlődik automatikusan tovább, ezért ott speciális eszközökkel kell fenntartani. Így például az elmúlt években hazánkban némiképp növekedett a vezető és szakér-

telmiségi rétegek belső újratermelődése, zártsága. A munkás- és parasztszármazásúak beáramlása a vezető és értelmiségi rétegekbe a felszabadulást követő másfél évtizedben erősen megnőtt, a hatvanas években pályát kezdőknél azonban ez a növekedés megállt, sőt azóta visszaesés következett be. Ugyanakkor az ún. egylépcsős mobilitás esélyei tovább növekedtek. Például a szakképzetlen fizikai dolgozók gyermekeinek egyre növekvő hányada szerez szakképzettséget, s ezáltal kilép induló társadalmi rétegéből.

Azt tapasztaljuk tehát, hogy a hetvenes években a szakmatanulás, a szakmunkássá válás a társadalmi mobilitás legtömegesebb útját jelenti. A szakmunkás férfiak mobilitásában, a strukturális eredetű változásokból fakadó „nyitottság" mellett ugyanakkor létezik egy sajátos „zártság" is, amelynek nagysága és főleg tartóssága egyedülálló valamennyi társadalmi csoportot figyelembe véve. Az adatok szerint ugyanis a szakmunkás apától származó férfiaknak – falvakban és városokban egyaránt – csaknem a fele (45–58 százaléka) megmaradt apja társadalmi csoportjában. Ezekből a személyekből került ki a szakmunkásság hagyományos vonásait leginkább megőrző „tradicionális mag".

Ha az egyes osztályokon és rétegeken belül – finomabb kategóriák alkalmazásával – a kisebb alrétegek mobilitási viszonyait tanulmányozzuk, kitűnik, hogy a társadalmi mobilitás tekintetében az osztályokon és rétegeken belül is lényeges eltérések vannak. Például az értelmiségen belül az orvos–gyógyszerész alréteg a legzártabb, a mezőgazdasági értelmiség, valamint a pedagógusok alkotják a legnyitottabb alrétegeket. A nem-mezőgazdasági munkásságon belül az úgynevezett „divatos" szakmákban (gépjárműszerelő, műszerész stb.) a legkevesebb, a bányászok, a kohászok és a közlekedési szakmunkások között a legtöbb a paraszti és mezőgazdaságimunkás-származású.

Hasonlóképpen lényeges különbségek vannak az azonos társadalmi helyzetű, de más-más lakóhelyű (budapesti, vidéki városi és községi) alrétegek mobilitási mutatói között. A budapesti vezető és értelmiségi réteg a legzártabb, a községi a legnyitottabb. A budapesti munkások között a legkevesebb a paraszt- és a mezőgazdaságimunkás-származású, a községiek között a legtöbb.

A felszabadulás utáni nagy társadalmi mobilitási folyamatokban a nemzedéken belüli mobilitás ugyanolyan nagy szerepet játszott, mint a nemzedékek közötti mobilitás. Ha különválasztjuk a szülői család társadalmi helyzete és a megkérdezettek első foglalkozása között, valamint az első foglalkozás és az összeírás ideje között vég-

bement mobilitást, e kétfajta mobilitás hasonló nagyságrendűnek mutatkozik.

Különösen gyakori volt az életpálya közben történt mobilitás a parasztságból és mezőgazdasági munkásságból való kiáramlás esetében. Az extenzív iparosítás időszakában igen sok paraszt- és mezőgazdaságimunkás-származású férfi foglalkozási pályája közben váltott át a mezőgazdaságból más népgazdasági ágakba. Kisebb méretű, de jelentős volt a nem-mezőgazdasági munkásságon belüli intragenerációs mobilitás a szakképzetlen csoportokból a szakmunkásságba, továbbá a fizikai foglalkozásokból a szellemiekbe, sőt a többi kategóriából a vezető és értelmiségi rétegbe is.

Ugyanakkor általánosságban azt lehet tapasztalni, hogy a nemzedéken belüli mobilitás mindkét nem esetében egyre csökken. Ennek oka két tényezőben keresendő: lelassultak a strukturális változások; a pályaválasztás fiatal korban megtörténik, és rendszerint a választott iskola meghatározza a későbbi életpályát is.

Ma még viszonylag kevés ismerettel rendelkezünk a nem intézményes, nem formális csatornáknak a mobilitásban vitt szerepéről. Nem tudjuk egyértelműen megmondani, hogy egy adott rétegen belül milyen tényezők együttese határozza meg, hogy ki válik mobillá és ki immobillá. Nyilvánvalóan ebben szerepet játszik a családi környezet rendezettsége, a család anyagi viszonyai és az anyagi javak megszerzésének módja, a család által átörökített értékek és késztetések, az egyén adottságai és képességei. Mindezek a tényezők azonban elsősorban a mind meghatározóbbá váló formális mobilitási csatorna, az iskolai pályafutás közvetítésével hatnak.

A népesség iskolázottsági színvonalának nagyfokú emelkedése (például ma már az aktív keresőknek csak egynegyede nem végezte el a nyolc általánost, míg ez az arány még 1970-ben is közel 40 százalék volt, és ma már az aktív keresők közel egynegyede érettségizett, szemben az 1970-es 19 százalékkal) ellenére az iskolai végzettség és a szakképzettség döntően meghatározza, hogy ki milyen helyre kerül a társadalmi munkamegosztás rendszerében. Így az alapvető szelekció az iskolarendszerben következik be, és ezért a mobilitás szempontjából különös súlya van az iskolának.

A felszabadulást követően az iskolarendszer nagyfokú demokratizálódása következett be abban az értelemben, hogy a középfokú és felsőfokú oktatási intézményekben nagy számban tanulnak munkások és parasztok gyermekei. Ez a tény igen lényeges szerepet játszott a leírt nagy mobilitási folyamatok lehetővé tételében. A mezőgazdaságból a nem-mezőgazdasági munkásságba, a szakképzetlen munkásságból a szakmunkásságba, a fizikai rétegekből a szellemiek-

be, különösen a vezető és értelmiségi rétegbe való átlépést az esetek túlnyomó többségében megelőzte, néha követte a megfelelő magasabb iskolai végzettség és szakképzettség megszerzése.

Így, miközben a szülői család determináló szerepe az iskolai végzettség megszerzésében gyengült, az elért iskolai végzettség meghatározó ereje a társadalomban való elhelyezkedésre igen erős maradt, sőt talán még erősödött is. (Viszont az egyforma iskolai végzettséget elértek között a társadalmi származás differenciáló hatása már csak abban a vonatkozásban látszik érvényesülni, hogy az adott társadalmi foglalkozási csoporton belül hol helyezkednek el.)

A szülők társadalmi helyzete jelentősen befolyásolja a gyermekek általános iskolai tanulmányi eredményeit. Kihatással van már az iskolai pályafutás induló szituációjára is, azonban az általános iskola évei alatt a különböző rétegek gyermekeinek tanulmányi eredményei közötti különbség növekszik, a hátránnyal indulók hátránya nő. (Ugyanakkor a kutatások azt is bizonyították, hogy az iskolai eredményekre a gyerekek képességei közötti különbségek a származástól függetlenül is erősen kihatnak.)

A kutatások egyértelműen bizonyították, hogy sem a szülők iskolai végzettségének az utóbbi években bekövetkezett emelkedése, sem az általános iskola pedagógiai feltételeinek javítása nem hozott észrevehető változást a különböző társadalmi rétegek gyermekei közötti művelődési esélyegyenlőtlenségek alakulása tekintetében. Az általános iskola tehát csupán közvetíti a társadalmi mobilitási folyamatokat, a folyamat meghatározó elemeit a társadalom alapstruktúrájában kell keresni.

Az általános iskolai tanulmányi eredmények mellett a szülők értékorientációja, gyerekekkel kapcsolatos pályaelképzelései és aspirációi is erősen eltérnek a különböző rétegeknél. A hátrányos társadalmi helyzetű szülők még legjobban tanuló gyermekeiket is lényegesen kisebb arányban kívánják továbbtaníttatni, mint az előnyösebb helyzetűek.

E két tényező – tanulmányi eredmények és aspirációk – együttes hatására rendkívül jelentős szelekció következik be az általános iskola után. Az azonnal munkába álló, illetve még az általános iskolában lemorzsolódott fiatalok túlnyomó többsége szakképzetlen fizikai dolgozók gyermekei; e szelekció eredményeként lett a gimnázium inkább a szellemi dolgozók, a szakmunkásképző iskola pedig túlnyomórészt a fizikai munkások gyermekeinek iskolája. A szakközépiskola ebből a szempontból átmenetet jelent a gimnázium és a szakmunkásképző iskola között.

További problémát jelent, hogy a szakmunkásképző iskola intéz-

ményes keretén belül a leendő szakmunkások között is végbemegy egy határozott társadalmi rétegződés, továbbá a különböző szakmákat tanuló gyermekek származásában is jelentős különbségek tapasztalhatók a szakmák jellegétől függően. Így a szakmunkásképzés, miközben napjaink legjelentősebb volumenű mobilitási csatornája, maga is a szülők társadalmi helyzetétől függően szelektál.

Újabb szelekció következik be a felsőfokú továbbtanulás esetében, és úgy tűnik, hogy a különböző társadalmi csoportok gyermekeinek továbbtanulási arányai közötti különbségek az utóbbi időben inkább fokozódtak, mint mérséklődtek. (Ezzel szemben kissé közelebb kerültek egymáshoz a településtípusok szerinti továbbtanulási aránykülönbségek.) Tudjuk azonban azt is, hogy a különböző felsőoktatási intézménytípusokban szerzett oklevelek nem biztosítanak azonos előmeneteli és fejlődési esélyeket. Kimutatható, hogy az egyes intézménytípusokba való bekerülés esélyei a különböző társadalmi csoportok számára szisztematikusan különböznek, a hátrányosabb helyzetűek az alacsonyabb „rangú" intézménytípusokban sűrűsödnek. Míg a műszaki egyetemeken a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya 33,1 százalék, a műszaki főiskolákon 42,2 százalék. Az agrártudományi egyetemeken a 35,6 százalékos aránnyal szemben a mezőgazdasági főiskolákon 51,0 százalék tapasztalható. S míg a tudományegyetemeken a fizikai származásúak aránya 30,3 százalék, a tanárképző főiskolákon 42,6 százalék, a tanítóképzőkben pedig 45,3 százalék.

A kutatások azonban arra is rámutattak, hogy a származási különbségek nem elsősorban a jelenlegi mérési módszerekkel kiemelkedően tehetségesnek bizonyult gyerekek esetében hatnak. Ezek túlnyomó többsége – legyen szó akár értelmiségi, akár munkásgyerekről –, felsőfokon továbbtanul. A származástól függő szelekció a „második vonalban" hat, a jó és közepes képességű és tanulmányi eredményű gyerekek felsőfokú továbbtanulási arányaiban jelentősek a szülők helyzetétől függő különbségek.

Az intézményes szelekción túl azt is figyelembe kell vennünk, hogy a fizikai munkát végző családok gyermekei jóval nehezebben illeszkednek be az egyetemi élet rendjébe. Az ilyen, főként az értelmiségi szerepekhez kapcsolódó készségekben nem szerezhettek otthon kellő jártasságot; ezeket is az egyetemen kell megtanulniuk, elsajátítaniuk; ez a hátrány tanulmányi eredményük rovására megy. Emellett otthonról általában csekély vagy semmiféle anyagi támogatást nem kapnak, ezért pénzkereső foglalkozás után kell nézniök. A munkavállalás azonban még kevesebb időt hagy a tanulásra, s ezáltal tovább romlik tanulmányi eredményük, emiatt nem kaphatnak

ösztöndíjat, ily módon megélhetési forrás után kell nézniök, és így tovább. Nem tekinthető véletlennek, hogy a műszaki egyetemeken bevezetett kétlépcsős képzés harmadéves szűrőjén nagyobb arányban buknak ki a fizikai származásúak, mint az értelmiségi családok gyermekei. Hasonlóan minden iskolatípus lemorzsolódási arányaihoz, a felsőfokú tanulás évei alatt is a hátrányosabb helyzetű gyerekek – jelen esetben a fizikai dolgozók gyermekeinek – a száma csökken.

Az iskolán keresztüli mobilitás másodlagos csatornája a felnőttoktatás, az esti és a levelező képzés. Jóllehet tudjuk, hogy az így nyert végzettség nem egyenértékű a nappali tagozaton szerzettel. Az egyes értelmiségi rétegek körében végzett kutatások azt is megmutatták, hogy az „estisek" a végzés után hátrányba kerülnek a nappali tagozaton végzettekkel, mégis a mobilitás szempontjából vitathatatlan a felnőttképzés múltbeli jelentősége.

Napjainkban azonban már – az általános iskolai felnőttképzés kivételével – vannak, akik vitatják, hogy jogosult-e az iskolai felnőttképzés változatlan arányú fenntartása. Az adatok azt mutatják, hogy míg a szakmunkásképzés tekintetében a felnőttoktatás a hatvanas éveket követően veszített jelentőségéből, addig a közép- és felsőfokú képzettségű szakemberek kiképzésében mindvégig egyértelműen növekvő szerepet töltött be. A dolgozók középiskolája a tömeges mérvű és jórészt „felfelé" irányuló társadalmi mobilitás katalizátora, amely a tanulók mintegy 60 százaléka (évente megközelítőleg 15–20 ezer ember) számára biztosítja, hogy az érettségi megszerzésével szüleiknél jóval magasabb iskolai végzettséget és szakképzettséget szerezzenek. Az esti és levelező felsőoktatás viszont lényegében a nappali középiskolára épülő oktatási forma, ahová a középiskolák esti tagozatáról csupán kivételként lehet bejutni, viszonylag alacsony az érettségizett fizikai dolgozók ilyen típusú továbbtanulása. Így ez a képzési típus ma már inkább a szellemi dolgozók értelmiségivé válásának útja, szemben azzal a korábbi helyzettel, amikor főként a kiemelésen keresztül elért értelmiségi státushoz szükséges végzettség megszerzésének csatornája volt. A felnőttoktatás különböző szintjei tehát különböző szerepet töltenek be a mobilitásban, volumeneinek lényeges csökkentése azonban mindenféleképpen szűkítené a mobilitási lehetőségeket.

Összességében tehát megállapítható, hogy az iskola vált a társadalmi mobilitás legfontosabb formális csatornájává, ami egyúttal azonban a társadalmi szerkezet bizonyos újratermelését is jelenti, továbbá a szülők egyenlőtlen társadalmi helyzetének megfelelő szelekciót is feltételez. E tény alapján sokan arra a következtetésre ju-

tottak, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek, különbségek csökkentésének is az iskola lehet az alapvető eszköze.

Az iskola társadalmi lehetőségeinek túlfeszítése azt eredményezi, hogy megfordul a társadalmi szerkezet és az iskolarendszer közötti determinisztikus viszony: az egyenlőtlenség mint tisztán pedagógiai termék jelenik meg.

Felmerül azonban a kérdés: helyesen járunk-e el akkor, ha az iskola társadalmi funkcionálását elsősorban vagy kizárólag az egyenlőség társadalmi eszményéből kiindulva értékeljük? Nem lenne-e megalapozottabb és célszerűbb az iskola funkcióit a konkrét társadalmi meghatározottság elve alapján körvonalazni, szem előtt tartva, hogy a közoktatási rendszer egészének tevékenysége szükségképpen kifejezi a társadalom adott szerkezetének jellegzetességeit?

Nézetünk szerint fel kell adni azt az irreális elképzelést, hogy az iskola ellensúlyozza, nivellálja a művelődési egyenlőtlenségeket. A művelődési egyenlőtlenségek a szocialista fejlődés útján haladó társadalomban is újratermelődnek. A szocialista társadalom nem abban különbözik a megelőző társadalomtól, hogy képes semlegesíteni, illetve felszámolni mindazokat a társadalmi determinánsokat is, amelyek objektíve egyenlőtlenségeket okoznak a kultúrához való viszonyban. A döntő különbség egyfelől az, hogy a szocializmus felszámolja a kulturális monopólium vagyoni és osztálykiváltságokhoz kötött, nyílt formáit, másrészt korlátok közé vonhatja és fokozatosan enyhítheti az objektív eredetű egyenlőtlenségek hatásait. Nem létezik semmiféle olyan pedagógiai eszközrendszer, amely önmagában meggátolhatná az iskolához képest külső társadalmi viszonyokból eredő egyenlőtlenségek iskolán belüli leképződését, s garantálná, hogy a kedvezőbb helyzetben levő rétegek előnyösebb helyzetüket az iskolán keresztül ne örökítsék át.

Iskolarendszerünk 1945 utáni fejlődése arra mutat, hogy az iskola a társadalmi mobilitáshoz a társadalmilag hátrányosabb helyzetű rétegek iskolázási esélyeinek emelésével elsősorban akkor tudott hozzájárulni, amikor strukturális változásokon ment keresztul, és főként amikor nagymértékben növekedtek a továbbtanulási arányok; ezáltal a magasabb iskolázottságú rétegek önreprodukcióján túl más rétegek, illetve azok gyermekei számára is lehetőség nyílt a magasabb képzettség, következésképpen a jobb társadalmi pozíció megszerzésére.

Ezen a ponton azonban következtetéseink ellentmondásba jutnak azzal a szemlélettel, amely az iskolarendszer fő mércéjének a gazdaság munkaerő-szükségletének kielégítését tekinti, és a jelenlegi képzési arányokat a várható munkaerő-szükséglettel összevetve –

főként a szakmunkásképzés, de részben a felsőoktatás szintjén is – a túlképzés veszélyére hívja fel a figyelmet. A munkaerő-szükségletekre alapozott közoktatástervezés abból a feltevésből indul ki, hogy a gazdaság munkaerő-szükséglete az iskolával szembeni társadalmi igényeknek olyan komplex mutatója, amely alapján nemcsak az iskolai szakképzés mennyisége és minősége határozható meg, hanem az is, hogy milyen legyen a közoktatás vertikális és horizontális szerkezete, s meddig tartson a fiatalok kötelező iskolázása.

A munkaerő-szükséglet távlati előrejelezése alapján változatlan alapszerkezet és beiskolázás esetén a betanított munkás-szükségletnek a fele, a segédmunkás-szükségletnek pedig mindössze 13–15 százaléka várható az oktatási rendszertől. Ezt a feszültséget – egyes vélemények szerint – csak a szakképzési keretek szűkítése és a tízosztályos általános iskola bevezetése csökkenthetné.

Véleményünk szerint azonban jelenleg olyasfajta mennyiségi felülképzésről van szó, amely minőségi alulképzéssel társul. Az iskola ugyanis olyan „munkaerőt" bocsát ki, amely nem rendelkezik konvertálható szaktudással, mert nem olyan képzésben részesült, amely a munkavégző képességek és készségek generális fejlesztésének igényét tartotta volna szem előtt. A szakmunkásképzés jelenleg – sem pedagógiailag, sem intézményesen – nem tudja biztosítani a magasan kvalifikált szakmunkások képzését; a szakmunkásképzés mennyiségi növekedésével a társadalompolitikai szempontból pozitív intergenerációs mobilitási tendencia ezen a ponton ellentétbe kerül a szakmunkásképzés minőségi célkitűzéseivel. (Az intézményes háttér problémáját jelzi, hogy míg a szakmunkástanulók 60 százaléka falun lakik, addig a szakmunkásképző iskoláknak csak 6 százaléka, a kollégiumi férőhelyeknek pedig 17 százaléka található ott.)

A szakképzés csökkentése ezen a problémán kevéssé változtatna, viszont jelentősen beszűkítené a mobilitási lehetőségeket, és a munkaerő-szükséglet és a szakképzettség iránti igény különbségéből adódó feszültséget a gazdaság szférájából (ahol ennek előremutató momentumai is vannak) az iskola szférájába tenné át (ahol egyértelműen romboló, az iskolai szelekciót növelő hatása lenne). Ezért fogalmazódott meg az a nézet, mely szerint az optimális megoldás az lenne, ha az általános képzés és a mai értelemben vett szakképzés külön intézményrendszer bázisára kerülne. Ezzel csökkenne az iskolai csatorna formális jelentősége a mobilitási folyamatban, nem az iskola vállalná a munkaerő konkrét elosztásának szerepét. Megszűnne tehát a pedagógiai tevékenység közvetlen alávetettsége a munkaerő-szükségletnek. Az iskola feladata nem az lenne, hogy az egyik embert segédmunkássá tegye, a másikat pedig szakemberré

képezze, hanem az, hogy mindenkinek olyan képzést adjon, hogy élete folyamán más is lehessen, mint segédmunkás. Nyilvánvaló azonban, hogy ebben az esetben sem az egyenlőtlen szelekció szűnne meg, hanem az iskola mentesülne e szelekciótól, amely más csatornákra kerülne át.

Nem feladatunk az iskolarendszer továbbfejlesztésére vonatkozó konkrét elképzelések felvázolása. Csupán azt szerettük volna jelezni, hogy az iskolai tevékenység alávetése a munkaerő-szükségletnek, illetve az iskola nivelláló funkciójából való kiindulás egyaránt hibásnak tűnik, és az iskolarendszer távlati fejlesztése csakis a képzési célok újragondolásán alapulhat. Jelezni kívántuk azt is, hogy iskolarendszerünk legellentmondásosabb eleme a szakmunkásképzés.

Az iskolát itt elsősorban mint a társadalmi mobilitás, a társadalmi szerkezet újratermelésének fő formális csatornáját vizsgáltuk. Végső következtetésünk: a strukturális fejlődés megváltozott feltételei közepette változások állnak be a mobilitási folyamatokban is. Úgy tűnik, hogy ez nem általában a mobilitás csökkenését jelenti, viszont néhány réteg nyitottságának csökkenése várható. Ha a felsőfokú végzettségűek száma nem fog az elmúlt harminc évet megközelítő dinamikával növekedni, az értelmiség zártabbá válása elkerülhetetlennek látszik. A mezőgazdasági fizikai dolgozók társadalmi helyzetének és – ebből következően – mobilitásának változása pedig azt eredményezi, hogy a szakképzetlen fizikai rétegek – és különösen azok „alsó" kategóriái – elsősorban saját soraikból rekrutálódnak. Mindez azzal járhat, hogy míg „középen" továbbra is dinamikus változásokat várhatunk. a „lent" és a „fent" bizonyos fokú megmerevedése reális veszélynek tűnik.

2. ANYAGI VISZONYOK – ELOSZTÁS – ÉLETKÖRÜLMÉNYEK

A magyar társadalom fejlődését az elmúlt két évtizedben dinamikus gazdasági, életszínvonalbeli és kulturális fejlődés, jelentős szerkezeti átalakulás jellemezte. A mezőgazdasági termelési viszonyok megváltozásával az egész népgazdaságban kiteljesedő műszaki-gazdasági előrehaladás, gazdasági szerkezetváltozás és kulturális fejlődés átformálta a munkamegosztási rendszert, megváltoztatta a munkavégzés feltételeit, körülményeit és jellegét. Nőtt a szellemi, csökkent a fizikai munkavégzés aránya (nemcsak létszámstatisztikai értelemben), csökkent a mezőgazdasági munkák, bővült az ipari és szolgáltatási tevékenységek köre. Az azt kísérő kereseti növekedés, valamint a társadalmi juttatás és szociálpolitikai intézményrendszer

bővülése nyomán a fogyasztási szint mintegy megkétszereződött, korszerűbbé vált a fogyasztás szerkezete. A szocialista elosztási rendszer egyre kiteljesedő funkcionálása következtében az alapvető osztályok és rétegek között csökkentek az anyagi fogyasztási és részben a kulturális szintkülönbségek; a nagy társadalmi csoportok és rétegek átlagos fogyasztási és kulturális szintjének jelzőszámaiban a közeledés tendenciája érvényesült.

Az eltérő dinamikák következtében a legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmű munkajelleg-csoportok, azaz a segédmunkások és vezetők-értelmiségiek közötti különbség az 1962. évi 187 százalékról 1972-re 167 százalékra csökkent. Amennyire ez a háztartás-statisztikai adatok alapján megállapítható, e különbség 1976-ban is nagyjából ezen a szinten maradt. Erősen szűkült – 133 százalékról 116 százalékra – a szak- és segédmunkások közötti rés is (bár az 1972. évi adatok bizonytalansága miatt valószínűbbnek tűnik egy mintegy 20 százalékos rés, amit az 1976. évi háztartás-statisztikai adatok mutatnak), ez elsősorban a segédmunkási tevékenységeknél jelentkező munkaerő-hiánnyal függ össze.

Csökkent a jövedelmi különbség a fizikai és a szellemi dolgozók között is. A szellemieken belül azonban, részben a hierarchia kereseteket meghatározó szerepének növekedése miatt, a hierarchikus szintek közötti jövedelmi különbségek növekedése jellemző. A különbségeket az is növelte, hogy egyes értelmiségi csoportok helyzete a másodállások, mellékfoglalkozások növekedése miatt is javult. A községi vezető, értelmiségi réteg kirívóan gyors jövedelemnövekedése feltehetően a réteg összetételének változásával is összefügg; a falvakban növekedett az agrárértelmiség, a gazdasági vezetők aránya; a különböző vezetői posztokra egyre több felsőfokú végzettségű került.

Közismert az a tény, hogy a hatvanas évek végére kiegyenlítődtek a munkás- és a paraszti jövedelmek is, ami azért következett be, mert a gazdaságpolitika a szövetkezetek dolgozói számára lehetővé és érdemessé tette a végzett munka mennyiségének fokozását is. A szövetkezeti nagyüzemből származó jövedelmek azonban (a nagyobb munkaidő ellenére) átlagosan kisebbek a vállalati jövedelmeknél. A kiegyenlítődésnél, sőt jövedelmi többletnél azonban tudni kell, hogy a családi mezőgazdasági üzem jövedelmét figyelembe vette a statisztika, a kisegítő tevékenység többi színterét nem.

A paraszti jövedelmek elemzése során ugyanakkor a tématanácsnak az az álláspontja alakult ki, hogy célszerű erőteljesen differenciálni a paraszti és a mezőgazdasági jövedelmek között. Részben a foglalkozási szerkezet, részben a kisgazdasági termelés jellegének

megváltozásából adódóan a mezőgazdasági jövedelem egyre kisebb hányadát realizálják a termelőszövetkezeti dolgozók. 1975-ben már a kisüzemi mezőgazdaság jövedelmének nagyobb hányada került a munkásosztályhoz, mint a parasztsághoz. Ráadásul (bár összességében a háztáji gazdaságban jelenleg is nagyobb az árutermelés aránya, mint a kisegítő gazdaságban) a kisegítő gazdaságok árutermelővé válásának üteme 1970–1975 között gyorsabb volt, mint a háztáji gazdaságoké. Mindezek hatására a kisárutermelés feltételeinek esetleges romlása a munkásságot nemcsak mint fogyasztót érintené. A termelési és a jövedelemelosztási szempontok érvényesítése gyakran ugyanazon az osztályon belül is konfliktusokat szül. A kisegítő és a háztáji gazdálkodás szelektív modernizálása ilyen összefüggésben is szükséges.

Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy a szövetkezeti dolgozók jövedelemszerzés-esélyei kedvezőbbek a munkásság egyes csoportjainál: munkaerejük második gazdaságbeli értékesítésének lehetősége (azaz a szinte korlátlan túlmunka lehetősége) úgy adott, hogy jelentős szervezési feladatoktól mentesülnek. Vagyis: a „szövetkezeti parasztság" zöme jövedelemszerzési szempontból „előnyben" van a munkásság egyes (nem is túl nehezen meghatározható) csoportjaival és „hátrányban" van más csoportjaival szemben. Előnyösebb a helyzete azokénál, akiknél többet dolgozva többet is kereshet, és hátrányosabb azokénál, akiknél többet dolgozva is kevesebbet keres.

A jelen kutatási periódusban kísérletet tettünk a „másodlagos gazdaság" (értve alatta a munkán alapuló kiegészítő gazdasági tevékenységeket és a jövedelmek legális keretek között mozgó átcsoportosulását) társadalmi strukturálódási folyamatokban betöltött módosító szerepének vizsgálatára. Mivel e szféra nem mezőgazdasági területeinek méreteiről és az innen származó jövedelmekről csak igen kevés vizsgálati adattal rendelkezünk (például az MTA Szociológiai Kutató Intézete 1972–1973-as vizsgálata szerint az összes falun élő építőipari, fizikai dolgozó jövedelmének 35–40 százalékát tette ki a hét végén végzett „besegítésekkel" szerzett jövedelem), ezért egyelőre csak egy jövőbeni kutatás elméleti kereteinek felvázolásáig juthattunk el. Témánk szempontjából fontosnak tekinthető két következtetést azonban már most levonhatunk:

Egyfelől úgy tűnik, hogy a melléktevékenység sokszor csupán a „hivatalos" szférában megszerezhető jövedelmek által nem fedezett alapszükséglet jövedelmi következménye, s az eseteknek csak egy részében szolgál a magasabb társadalmi rétegek fogyasztását, életvitelét jellemző luxusigények kielégítésére. Máskor részint a kényszerűség, részint a társadalmi munkaszervezetbe való adaptálódás

elutasítása (gyakran szerényebb életkörülmények vállalása árán is) áll e tevékenységek hátterében – nem pedig (mint ahogy szélsőséges esetek alapján gyakran hibásan általánosítják) a munka nélkül való gyors és mértéktelen meggazdagodás lehetősége, luxusjavak hajszolása, „harácsolás", károsan túltengő vállalkozói szellemmel karöltve. Így a társadalmasított és „második gazdasági" szféra hosszabb távra tartósan, békésen egymás mellett élhet, mert a „második gazdaság" nagy része társadalmilag fontos szükségleteket elégít ki. (Főként a lakásépítésben, az élelmiszertermelésben és szolgáltatásokban.) A lényeg, hogy működése során egyrészt ne legyen elviselhetetlen a jövedelmek differenciálódása, másrészt csekély maradjon a termelési célú felhalmozás. Az utóbbi feltétel eleve biztosított, az előbbi tényező időnként korlátozásokat vált ki. Harmadszor, az itt lekötött munkaerő mennyiségének növekedése sem okoz zavarokat addig, amíg nem akadályozza a társadalmasított szféra újratermelési folyamatait. Ennek mértéke mindig attól függ, hogy a gazdaságirányítás számára tevékenységének csökkenése vagy a munkaerő-visszatartás tűnik-e nagyobb gondnak.

Másfelől a „második gazdaságban" való részvétel nem rétegspecifikus. Többé-kevésbé minden társadalmi csoportnak lehetősége van a bekapcsolódásra. Az, hogy adott munkajelleg-csoportba tartozó egyének végeznek-e kisegítő tevékenységet a másodlagos gazdaságban vagy sem, elsősorban származásuktól, tradícióiktól, neveltetésüktől, az otthoni környezettől és az adott tárgyi feltételektől (pl. kisgazdaság megléte) függ. Ezek a tényezők „hozzák létre" például a vállalkozói magatartást (ami egyben takarékoskodó, felhalmozó beállítódást is jelent), vagy a karrierre törekvést (hierarchikus út, ami többnyire kizárja a másodlagos gazdaságot). Természetesen a bekapcsolódási lehetőségekben is jelentős különbségek vannak, és így nem pusztán akarati tényezők döntik el az ebből adódó jövedelmi differenciálódást sem. Csakhogy ez a differenciálódás nem a főbb társadalmi rétegek között, hanem azokon belül zajlik le, és így a másodlagos gazdaságban való részvétel sem változtat azon, hogy az utóbbi másfél évtizedben a rétegek jövedelmi helyzete átlagosan kiegyenlítettebbé válik.

A relatíve legkiegyenlítettebb átlagos helyzet természetesen még mindeddig igen jelentős különbségeket takar a tekintetben, hogy kinek mekkora esélye van a magas jövedelem elérésére, vagy a legalacsonyabb jövedelműek közé kerüléshez. A szélső jövedelemcsoportok társadalmi összetételét és a „bekerülési esélyek" különbségeit vizsgálva például a vezetők–értelmiségiek csoportjának ötször akkora esélye volt, hogy „legfelülre" kerüljön, mint a segédmunká-

soknak. Az átlagos jövedelemnövekedéssel az abszolút jövedelemkülönbségek is nőttek. 1976-ban már mintegy évi 100 ezer forint volt a különbség az alsó és felső jövedelmi tizedhez tartozó családok között. A szak- és betanított munkásoknál csökkent a „lekerülés" esélye, de a „felkerülésé" is, ami 1962 és 1972 között a csoporton belüli szóródás csökkenésére utal. A mezőgazdasági dolgozók helyzetének relatív javulására mutat, hogy nagyon csökkent a súlyuk az alacsony, s megnőtt a magas jövedelműek között; „bekerülési esélyeik" is hasonlóképpen változtak. Ugyanakkor a nyugdíjasok helyzete relatíve annyiban rosszabbodott, hogy 1972-ben az alacsony jövedelműek között már ők alkották a legnagyobb csoportot – itt tényleges arányuk kétszeresével szerepeltek, és nekik volt a legnagyobb esélyük is arra, hogy ide kerüljenek. A jövedelmek szóródása ebben a körben különösen megnőtt, de még így sem lett a segédmunkásoknál nagyobb esélyük arra, hogy a magas jövedelműek közé jussanak. A nyugdíjasok helyzetének relatív rosszabbodására utal az „alacsony jövedelműek" összetételének vizsgálata is. Eszerint nagyon szétnyílt a rés a között a két csoport között, amelyek aktív keresős háztartásfővel vagy anélkül kerülnek a mindenkori „alacsony jövedelműek" közé.

A jövedelmek eloszlásait, a tiszta és a vegyes szerkezetű háztartások esetében vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a vegyes összetételű háztartásoknál a jövedelem eloszlása jobban közelít a magasabb jövedelmű tiszta csoportéhoz. Így például hasonlóak a tiszta értelmiségi és az értelmiségi-szellemi kombinációjú háztartások jövedelemeloszlásai és – bizonyos mértékig – a tiszta munkás és a munkás-mezőgazdasági összetételű háztartások jövedelmi viszonyai.

Közismert ugyanakkor, hogy a családi jövedelmek differenciáltságában igen nagy szerepet játszik a családnagyság, a kereső-eltartott arány, a gyermekek száma. Két vagy ennél több gyermek mindenütt jelentősen megterheli a családi költségvetést. A jövedelmi feltételek azonban azt mutatják, hogy minél kedvezőbbek a kulturális (iskolázottsági, informálódási stb.) feltételek, annál inkább képesek a családok tenni valamit a helyzet rosszabbodása ellen, illetve alkalmasint csak akkor vállalják a harmadik és további gyermekeket, ha ehhez megfelelő anyagi feltételekkel rendelkeznek. 1972-ben a helyzet a következő volt: a gyermektelen családokat 100 százaléknak tekintve, az egy főre jutó jövedelem a szellemi dolgozóknál két gyermek esetében 66 százalék, három és több gyermek esetén 53 százalék. A munkásoknál két gyermek esetén 64 százalék, három és több gyermek esetén 45 százalék.

A különbségek nem túlságosan jelentősek, de egyfelől tartósak,

másfelől a jövedelmi szint a szellemi dolgozóknál amúgy is magasabb. Ezért azután – erőfeszítések árán – módjuk van arra, hogy még a költségesebb tartós fogyasztási cikkeket is többé-kevésbé a növekvő szükségleteknek megfelelően szerezzék be. A háztartásstatisztikai adatok alapján kitűnik, hogy 10 évvel ezelőtt, de még ma is az a helyzet, hogy a munkáscsaládoknál a különböző tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság egy, esetleg két gyermekig emelkedik, azután többé-kevésbé rohamosan zuhan le, míg a szellemi dolgozóknál az emelkedés töretlen (még a gépkocsira vonatkozóan is).

A sokgyermekeseknél is problematikusabb a helyzete azon családoknak, amelyekben egyedülálló szülő nevel egy, esetleg több gyermeket. Az 1972. évi jövedelmi felvételben az egyszülős családok aránya az összes gyermekes családon belül 7 százalék, de ha csak azokat a családokat tekintjük, amelyek részesülnek családi pótlékban, akkor 15,1 százalék. A SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatósága szerint 1977-ben 1 009 000 család részesült családi pótlékban, ebből 108 ezer anya egy, 34 ezer anya két gyermekkel, 13 ezer apa egy és 4 ezer apa két gyermekkel. Az egyedülálló szülőknek a „teljes" családokhoz képest rosszabb helyzetét még világosabban tükrözik a jövedelmi szint szerinti eloszlások. Ezekből kitűnik, hogy az egyedülállóknak több mint kétszeres esélyük van arra, hogy az alacsony (egy főre jutó ezer forint alatti) jövedelműek közé kerüljenek, és kevesebb, mint fele esélyük, hogy a magas (egy főre jutó két ezer forint felett) jövedelműek közé jussanak.

A munkajövedelmek alapján vázolt képet tehát némileg módosítja, ha a társadalmi juttatásokat is figyelembe vesszük. A pénzbeli társadalmi juttatások elosztására vonatkozó adatokból kitűnik, hogy viszonylag kevés olyan pénzjuttatás van, amely növelné az eredeti jövedelmi egyenlőtlenségeket. Ezért a pénzbeli juttatások egyenlőtlenségcsökkentő hatása – a teljes jövedelemelosztást tekintve – az eddigiekben legalábbis valamivel nagyobb volt, mint a természetbeli juttatásoké, ahol diszfunkcionális jelenségek is előfordulnak. (Ami azt jelenti, hogy bizonyos társadalmi juttatások társadalmi pozíciókhoz kötődnek.)

A pénzbeli juttatások összege annál kisebb, minél magasabb a jövedelem, a természetbeli juttatások összege viszont jövedelemcsoportonként valamelyest nő, és csak az összjövedelmen belüli arányuk csökken. A természetbeli juttatások ugyanakkor úgy oszlanak el, hogy a jövedelemeloszlás teljes egyenlőtlenségén még valamennyit csökkentenek (főként, mert két fontos juttatást bizonyos alacsonyabb jövedelmű csoportok az átlagosnál nagyobb mértékben vesznek igénybe, nevezetesen a többgyermekesek az általános is-

kolát, a nyugdíjasok az egészségügyi szolgáltatásokat), ám társadalmi rétegenként már alig van ilyen hatás. (A kedvezőbb helyzetű rétegeknél a természetbeli juttatások igénybevételi aránya és összege is nagyobb, mint a többieknél.)

A személyes rendelkezésű jövedelmek összetételének vizsgálata alapján megállapítható, hogy magas jövedelmet, jó életkörülményeket, juttatási alapon nem lehet megteremteni. Kis valószínűséggel kerülnek az alsó ötöd vagy alsó harmad fölé azok, akiknek a megélhetése zömmel a juttatásokon múlik, mert még, vagy már nem tudnak dolgozni. Ez a tény fontos ellenérv abban a vitában, amely akörül zajlik, hogy már túlságosan nagy a juttatások szerepe, nincs ami munkára ösztönözzön. Ugyanakkor van a népességnek egy tizede, a legalacsonyabb jövedelmű 10 százalék, amely megélhetését – bármilyen alacsony szintű legyen is ez – a juttatásoknak köszönheti.

Ugyanilyen csoportosításban, azaz a fenti népességtizedek esetében vizsgáltuk azt is, hogy hogyan tevődnek össze az általuk kapott természetbeli juttatások (amelyek tehát nincsenek figyelembe véve a jövedelmi szint megállapításánál). Ennek alapján – az eddigiekkel összhangban – hangsúlyozni érdemes azt, hogy bár az egy főre jutó természetbeli juttatások összege minden jövedelmi szinten gyakorlatilag azonos, az alsó jövedelmi tizedekben a juttatások túlnyomó része alapvető – és gyakran valamilyen problémából adódó – szükségleteket fedez (kórház, szociális gondozás, általános iskola). A másik oldalon, magas jövedelmek mellett, a természetbeli juttatások nagy része olyan, ami az életet könnyebbé vagy kellemesebbé teszi (óvoda, jó lakás, üdülés), vagy a következő generáció életesélyeit javítja (felsőoktatás).

A szocialista elosztási viszonyok eddigi elemzése összességében azt mutatja, hogy legfontosabb alapelvként a munka szerinti elosztás – a tulajdon alapú jövedelemelosztás tagadása – kétségtelenül általános, meghatározó elosztási formává vált. Gyakorlati érvényesülésének vizsgálata azonban azt is kimutatja, hogy a munka szerinti elosztást a ténylegesen végzett munka mennyisége és minősége mellett a munkakörülmények, érvényesulő munkaerő-„piaci" hatások, át nem értékelt történelmi tradíciók, konvenciók, tudatos gazdaságpolitikai (fejlesztéspolitikai) ösztönző terelések és kiemelések, feszültségfeloldást célzó prioritások, társadalompolitikai törekvések motiválják, „torzítják" hol gyengébben, hol intenzívebben az idő dimenziójában is változva.

E bonyolult hatásmechanizmus történeti vizsgálata során megállapítható, hogy 1950 óta hol egyszerre, hol felváltva érvényesül-

nek „nivelláló" és „differenciáló" tendenciák, s hogy a bérezésben jelentkező társadalmi és egyéb hatásokkal együtt megközelítőleg érvényesül az elv és annak ösztönző hatása. A bérpolitikába is beépült gazdaságon kívül motiváló tényezőket nem lehet és nem is kell minden vonatkozásban kiküszöbölni. Hatásuk irányával, mértékével azonban az eddiginél tudatosabban kell számolni; szükség van korlátozásuk eszközeinek biztosítására, s azok következetes alkalmazására, amennyiben a gazdasági fejlődés felismert új feltételrendszere és érdeke azt megkívánja.

A „társadalmi juttatásokkal" kapcsolatban felhívjuk a figyelmet arra, hogy a jelenlegi elnevezések, illetve felfogások egyike sem szerencsés, mert vagy a múltat idézik karitatív felhangjukkal, vagy a kommunisztikus „szükséglet szerinti elosztást" anticipálják akkor, amikor ez még túl korai. E jövedelmeket társadalompolitikai ellátási funkciójuknak megfelelően kellene felfogni és elnevezni. Felhívjuk a figyelmet továbbá arra az álláspontra, amely szerint a „juttatási jövedelmek" arányának növekedése veszélyezteti a termelésiösztönzési érdekeket, sőt már ma is túl nagy az arány. Vizsgálataink ezzel szemben azt mutatták, hogy juttatásaink egy részének jelenlegi színvonala nem kielégítő és azok zöme nem keresztezi, hanem erősíti a munka szerinti elosztás elvét.

A juttatásokra való jogosultság érvényességi köre az utóbbi három évtizedben bővült, a juttatási feltételek általában enyhültek – ma szinte az egyedüli feltétel a munkaviszony. (Ez valamilyen formában a nyugdíjhoz, „gyes"-hez, családi pótlékhoz stb. egyaránt kell.) Ugyanakkor jelzésszerűen ezzel kapcsolatban felmerül négy nyitott kérdés: Először: fenn kell-e tartani azt a megszorítást, hogy csak a második gyermektől kezdve jár a családi pótlék. (Saját véleményünk szerint ezt elvileg nem lehet fenntartani, gyakorlatilag azonban – a jövedelmi viszonyok és a közeljövő gazdasági lehetőségei ismeretében – prioritást kellene adni égetőbb kérdéseknek, mindenekelőtt a három- és többgyermekeseknek.) Másodszor: többen felvetik, hogy jogosultsági alapként kellene elismerni, ha valaki, intézmény hiányában, otthon lát el magatehetetlen személyt. (Megítélésünk szerint ez az igény voltaképpen jogos, bár valóságos megoldást nem ez jelent, hanem csak a megfelelő intézményi keretek bővítése. Az munkaerőszempontból is racionálisabb.) Harmadszor: gyakran elhangzik, hogy állampolgári joggá kellene tenni az öregségi ellátást, megszüntetve a sok szempontból problematikus öregségi „segélyt". (Teljes megoldást az állampolgári jogon járó egységes öregségi járadék jelentene, melyet egy, a munkaviszony hosszától és a kereset szintjétől függő változó rész egészítene ki. Való-

színű, hogy ezzel célszerűen lehetne csökkenteni a nyugdíjak mai szóródását is. Ugyanakkor e megoldás gazdasági vonzatai feltáratlanok, és ma még bizonyosan irreális maga a követelés is.) Negyedszer: megoldatlan (vagy csak részben megoldott) az ún. problémás családok kérdése, melyeknél vagy egyáltalán nincs rendszeres kereső, vagy ugyan van, de a családi összjövedelem mégis nagyon alacsony. E családok „ellátáshoz való jogát", azt, hogy ne kerüljenek egy minimális küszöb alá, ma elsősorban a meglehetősen szűk körű és jelentős ellenőrzéssel, beavatkozással járó nevelési segély hivatott biztosítani. (Hasonló szigorral történik az állam által megelőlegezett tartásdíj folyósítása is.) Úgy látjuk, hogy a segélyfolyósítás mai rendszerében összekeveredett két kérdés. Az egyik, hogy e családok miből éljenek, a másik, hogy hogyan éljenek. A mai gyakorlat mögött az a feltételezés él, hogy aki a „miből" folyósítja, az képes és jogosult is arra, hogy beleszóljon a hogyanba. A valóságban e két kérdést szét kell választani. Amennyiben a keresőképes családtagok keresete és a jogosan járó juttatások színvonala együtt sem képes valamilyen társadalmilag elfogadható minimumot biztosítani, akkor valamilyen – csak jövedelemigazoláshoz kötött – jogszerű pótlék kellene, és ettől függetlenül szükség lenne egy sokoldalúan felkészült családgondozói hálózatra.

A korábbiaknál részletesebben kell foglalkozni azzal a visszatérő problémával, hogy hogyan lehet központilag ellensúlyozni azt, hogy az egyes rétegek nagyon egyenlőtlenül veszik igénybe a juttatásokat. A kérdés itt az, hogy lehet-e szelekciós kritériumokat használni, s ha igen, milyeneket. A pusztán rászorultsági kritérium (szegénységi bizonyítvány jelleggel) káros, mivel növeli a társadalmi differenciáltságot. A szokásos demográfiai jellegű kritériumok (pl. a gyermekek száma vagy az életkor) az arányokat nem a rétegek között változtatják, hanem csak az életcikluson belül jelentenek átcsoportosítást. Ha az újraelosztás osztályok-rétegek között is elérendő cél, akkor ezt a kritériumot kell a szelektáláshoz alapul venni.

Végeredményben: a társadalom mai alapviszonyai, a munka társadalmi megosztásának egyenlőtlenségei messzemenően rányomják bélyegüket mind a munka szerinti elosztásra, mind az alkotmányos jogra épülő társadalmi ellátásra. Ezek a viszonyok spontánul hatnak, olykor elfogadott módon (a kereseteknél), olykor pedig a központilag kívánt hatással ellentétesen (a természetbeni juttatásoknál). A tudatos társadalmi beavatkozásra különösen nagy szükség van ez utóbbi esetben; részben, hogy megakadályozza az előnyök és a hátrányok végletes halmozódását, részben, hogy számos nyomós, pillanatnyi, gazdasági érdek ellenében is erőltesse a társadalmi ala-

pok ilyen célú felhasználását, a közös szolgáltatások kereteinek bővítését.

A tudatos beavatkozásra azonban a munka szerinti elosztás terén is szükség van. Ez a tudatos politika segített abban, hogy a gazdasági szempontból kevésbé „fontos", vagy legalábbis saját érdekeiket kevésbé képviselni tudó csoportok is profitáljanak az utolsó két évtized gazdasági fejlődéséből, sőt a többiekhez képest valamit javuljon relatív helyzetük. Ezt figyelembe véve világosan le kell szögezni, hogy a cél nem a társadalmi elem kiküszöbölése a munka szerinti elosztásból, hanem hogy tudatosabban, átgondoltabban, szelektáltabban érvényesítjük azt.

Az ugyanis valamennyi folyamat elemzéséből kitűnik, hogy a spontán társadalmi erők szinte minden esetben a fennálló előnyök fokozása érdekében, azaz a társadalmi különbségek növelésének irányában működnek. A beavatkozás tehát feltétlenül szükséges. Minthogy azonban a beavatkozás mennyiségére nincs mérték, és minthogy a beavatkozás eszközei-módszerei sem egyértelműek, állandóan fennáll a voluntarizmus veszélye, az, hogy a központi cselekvés társadalmilag kivihetetlen célt tűz ki, vagy káros módon hat. Ezért kellene az eddigieknél jobban tisztázni egy sor gyakorlati elvet: ezért kell tudatosabban kidolgozni a távlati célok és a mai lehetőségek ütközéséből adódó szükséges kompromisszumokat, és ezért kell az eddiginél is jobban nyomon követni a tények alakulását, hogy gyorsabban lehessen reagálni akár a spontánul kialakuló, akár a tudatosan indukált problémákra.

Az anyagi életkörülmények nem közvetlenül jövedelmekkel összefüggő elemeinek – lakáshelyzet, tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság, ingatlantulajdon, fogyasztási feltételek stb. – részletes elemzésére ezúttal nem vállalkozhatunk. Kísérletet tettünk viszont egy olyan szintetikus mutató kidolgozására, amely a család egy főre jutó jövedelmén, lakóhelyzetén, tartós fogyasztási cikkekkel, gépkocsival és üdülővel való ellátottságán és bizonyos üdülési szokások elemzésén alapul, és amelynek segítségével az anyagi életkörülmények öt fő csoportját rétegenként vizsgálhatjuk. (Az elemzést a KSH 1974. évi „társadalmi szolgáltatás"-felvételének országosan reprezentatív mintáján végeztük.)

A háztartásfő egyéni foglalkozását tekintve általában a mezőgazdaságban dolgozó fizikai foglalkozásúak között a leggyakoribb az igen alacsony életszínvonal-kategóriába tartozók aránya, ezen belül is elsősorban a szövetkezetekben dolgozó fizikaiak és a mezőgazdasági kisárutermelők körében. Az iparban dolgozó fizikai háztartásfővel rendelkező családok esetében az életszínvonal-kategóriák

szerinti megoszlás jóval egyenletesebb, közel áll az országos átlaghoz, kivéve a segédmunkásokat, ahol az országos átlagot közel kétszeresen meghaladva, majdnem negyven százalék tartozik a legalacsonyabb kategóriába. A legmagasabb életszínvonal-kategóriába elsősorban a vezető és beosztott diplomás háztartásfővel rendelkező háztartások (arányuk e kategóriában mintegy 50 százalék), a beosztott ügyintézők (24 százalék), valamint a munkásosztályhoz sorolt termelésirányítók (21 százalék) tartoznak.

A háztartások foglalkozási szerkezet szerinti megoszlása sok szempontból hasonló, bár bizonyos mértékig árnyaltabb képet mutat. A tiszta értelmiségi háztartások 56 százaléka, az értelmiségi-egyéb szellemi vegyes háztartások 58 százaléka, az értelmiségi-munkás szerkezetű családok 37 százaléka tartozik a legmagasabb életszínvonal-kategóriába.

Az életszínvonal-kategóriák területi megoszlása, illetőleg az egyes településtípusokhoz tartozó háztartások életszínvonal-kategóriák szerinti megoszlása sok szempontból a várt képet tükrözi, a budapesti háztartások 57 százaléka tartozik a magas és az igen magas életszínvonal-kategóriába, ebből 25 százalék az igen magasba. A megyei városokban ez az arány valamivel kisebb, bár még így is igen nagy (52 százalék). A községekben ezzel szemben csak 14 százalék a két felső, ezen belül pedig csak 3 százalék a legfelső kategóriába tartozó háztartások aránya. Ez azonban már a települési szerkezet és a társadalmi struktúra közötti összefüggésre mutat.

3. TELEPÜLÉSI SZERKEZET – TÁRSADALMI STRUKTÚRA

Minden településtípusra érvényes, hogy a felszabadulás után a lakosságon belül csökkent a mezőgazdasági munkások, valamint a nem mezőgazdasági önállóak és eltartottjaik aránya, s ezzel szemben növekedett az értelmiségi és az egyéb szellemi keresők és eltartottjaik demográfiai súlya. Ezek a változások egyértelműen a társadalmi viszonyok átalakításának és a termelőerők fejlődésének következményeiként jelentkeztek.

Az ugrásszerű vagy tartós társadalmi és gazdasági változások következtében tendenciaváltozások is voltak a fő településtípusok népességének társadalmi átrétegződésében. Budapesten például stagnálás, majd átmeneti növekedés után visszaesett a munkásnépesség aránya. 1941-ben a munkásság aránya a fővárosban 65,3 százalék, 1949-ben 63,4 százalék, 1973-ban viszont 59,5 százalék volt. A

hatvanas évek első harmadától kezdve jelentősen visszaesett a bevándorlók aránya, s ezen belül a munkások súlya.

A vidéki városokban a belső átrétegződési folyamat az 1949–1960 közötti években négy társadalmi csoport között folyt, mivel itt 1949-ben még jelentős súlya volt a parasztságnak is. 1960-ig a parasztság részesedése a vidéki városok népességéből 12–13 százalékra, a nem mezőgazdasági önállóké pedig 3 százalékra csökkent az 1949. évi 24, illetve 12 százalékról. Így a nem mezőgazdasági önállóak csoportja a hatvanas években már nem játszott érdemleges szerepet a belső átrétegződési folyamatban. A parasztság szerepe azért is csökkent, mert a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezésével lelassult az átrétegződés folyamata. 1970-ben a sok vidéki városban a parasztság már csak 2–4 százalékkal részesedett a helybeni népességből. A vidéki városokban is megkezdődött – a budapestit mintegy 10 évvel követve – az a folyamat, amely a belső átrétegződésben csökkenti a munkásnépesség arányát, s a bevándorlástól függően meg is határozhatja a változás irányát.

A városi átrétegződési folyamatot nemcsak az jellemezte, hogy egyre inkább két alapvető társadalmi csoportra szűkült le, hanem az is, hogy az átrétegződők helyben dolgoztak, illetve helyben léptek először munkába. Ezzel szemben a községekben a belső átrétegződési folyamat még napjainkban is három alapvető társadalmi csoport között folyik, s a parasztságból a munkásságba átrétegződők még mindig bőven pótolják a szellemiek csoportjába átlépő munkásnépességet. A községekben lakók átrétegződésében nagy jelentősége volt és van a városi munkalehetőségeknek, az ingázás – azaz a bejárás – lehetőségének. E tekintetben azonban községeink meglehetősen heterogének – egy-egy agglomerációs településen a nagyvárosit, sőt a fővárosit is meghaladja a munkásnépesség aránya; az elzárt falvak esetében viszont egészen más a helyzet. Az ilyen típusú falvak társadalmának összetétele: „paraszti". Társadalmunkon máig csak keskeny réseket ütött az ingázás, a foglalkozási átrétegződés, illetve az urbanizálódás.

Az egyes településtípusok társadalmi összetételének ma már nem a településhez tartozó munkások, hanem a szellemi dolgozók aránya a mutatója. Budapesten 1973-ban 36,9 százalék, a vidéki városokban 26,4 százalék, a községekben viszont mindössze 10,2 százalék a szellemiek aránya. A mobilitásvizsgálatok arra is rámutattak, hogy a hatvanas évek első felétől kezdve a községekben élő vezető és értelmiségi rétegen belül mintegy felére csökkent a vezető és értelmiségi apától származók aránya (s egyre növekedett a munkás-

származásúak aránya). A városokban ezzel szemben – kivéve a vidéki városokban élő nőket – nem tapasztalható lényeges változás.

Bár a mobilitás falu és város közötti különbségei társadalmi csoportonként eltérő mértékűek, összességében véve azonban megállapítható, hogy a két településtípus között inkább az eltérő vonások a jellemzőek. A mobilitási esélyek különbsége sok helyen feltűnő nagyságú, s közelítésük továbbra is fontos cél.

Ami a várható fejlődési tendenciákat illeti, minden településtípusra jellemzően csak az értelmiségi és egyéb szellemi rétegekhez tartozó népesség aránynövekedésének lesz relevanciája. 1990-ben az értelmiségi és egyéb szellemi népesség aránya Budapesten 45 százalék körüli, a vidéki városokban 35 százalék körüli szintre emelkedhet, a községekben pedig elérheti a 15 százalékot. Különös figyelmet érdemel az, hogy amennyiben a vázolt tendenciák folytatódnak, a községek lesznek a leginkább munkáslakta települések. Az 1973-ig érvényes tendenciát továbbvezetve előfordulhat, hogy 1990-ben a munkásnépesség aránya Budapesten 55 százalék alá csökken, a vidéki városokban 60 százalék alatti lesz, a községekben viszont eléri a 65 százalékot.

A jövedelmi arányok a szocialista fejlődés során jelentős változáson mentek keresztül. A felszabadulás után elsősorban munkás és értelmiségi viszonylatban nagy kiegyenlítődés következett be; viszont a paraszti jövedelmek egészen a hatvanas évek közepéig erősen lemaradtak az átlagtól. Ennek következtében 1962-ben szinte teljesen egyértelmű volt a kapcsolat mind az egy háztartásra, mind az egy főre jutó jövedelmek és a település városiasságának foka között. Az is világos volt, hogy a gyengébb foglalkoztatási lehetőségeket a mezőgazdasági jellegű jövedelmek nem voltak képesek kompenzálni. 1972-re a helyzet annyiban változott, hogy nemcsak a vidéki városok relatív előnye szűnt meg a falvakkal szemben, hanem a különböző nagyságú falvak között mind az egy háztartásra, mind az egy főre számított jövedelmek szintje gyakorlatilag kiegyenlítődött. Ez főként annak tudható be, hogy jóllehet a munkás–alkalmazotti foglalkoztatási lehetőségek továbbra is differenciáltak, de ez a differenciáltság a korábbinál kisebb mértékű, s a mezőgazdasági jövedelmek kompenzálják (sőt a vidéki városokkal szemben túlkompenzálják) az alkalmaztatási lehetőségek relatív hiányát.

A jövedelmi viszonyok kiegyenlítődése nem kompenzálhatta azokat az infrastrukturális és kommunális különbségeket, amelyek főbb településtípusaink között – de mindenekelőtt városaink és falvaink között – mind a mai napig fennmaradtak, illetve újratermelődtek. A városok kereskedelmi ellátottsága például semmilyen más tényе-

zővel sem mutat kapcsolatot, „önálló életet él". Ugyancsak nem korrelál egyetlen statisztikai mutatóval sem a lakásalap nagysága, még a lakásépítés mértékével sem. Megfigyelhető viszont egy igen érdekes összefüggés a szellemi foglalkozásúak városonkénti aránya és a városok magas színvonalú kommunális ellátottsága, valamint a magasabb arányú állami lakásépítés között. Egyértelmű az az összefüggés is, hogy a mezőgazdasági tevékenység nagy aránya korszerűtlen életkörülményekkel párosul. Ez magyarázza alföldi városaink többségének viszonylagos elmaradottságát, fejlődésének stagnálását, a népesség elöregedését.

Külön problémát jelent, hogy településeink egyenlőtlen helyzete nemcsak a főváros–város–község relációban nyilvánul meg, hanem igen nagy különbségek jöhetnek létre a különböző községtípusok között is. Az újabb vizsgálatok arra mutatnak, hogy a közelmúlttal szemben, amikor is a falvak gazdasági szerepköre, a lakosság foglalkozási szerkezete, az ingázásba való bekapcsolódás mértéke okozta a községek közötti legszembetűnőbb különbségeket, ma a településszerkezeti adottságokkal összefüggő jelenségek – az alsófokú intézményhálózat, s általában az infrastruktúra fejlettsége, dinamikus vagy stagnáló térségekhez való kötődése – szabják meg elsősorban egy-egy település jellegét, lakosságának életét, sőt még a falvak társadalmának tagolódását is. Tehát az egyéb tényezők (a település nagysága, forgalmi helyzete, ellátottsága stb.) hasonlósága mellett a falvak eltérő gazdasági jellege – agrár- vagy ipari jellege, lakófunkciójának mértéke – egyre kevésbé szabja meg a falvak lakosságának életkörülményeit, életmódját, a falvak külsejét, infrastruktúráját, a művi környezet színvonalát.

A legnagyobb társadalmi átalakulások falun mentek végbe. 1973-ban a mezőgazdaságon kívüli ágazatokban foglalkoztatott munkások már a községek keresőinek közel a felét (47 százalékát) tették ki, ugyanakkor az agrárrétegek csupán egyharmados részarányt képviseltek. Napjainkban a munkásság több mint 50 százaléka falun lakik, s a „falusi munkás" társadalmi szerkezetünk új elemévé vált. Ezzel együtt járt a termelési szerkezetek alapvető átalakulása, amivel – a községek egy részének kivételével – általában nem tartott lépést a falvak termelési és fogyasztási infrastruktúrájának fejlődése.

A községfejlesztés szempontjából a legkedvezőtlenebb helyzetben kétségkívül az ún. aprófalvak vannak. Ezekre a településekre a stagnálás, sőt sok esetben a visszafejlődés a jellemző. Az elnéptelenedés tendenciája – amely az utóbbi évtizedben heves viták kereszttüzébe került – elsősorban ezekre a településekre jellemző. Ezekből

a falvakból a munkahelyek távolsága miatt általános az elvándorlás. Mindezek alapján – noha az eljáró dolgozók aránya alapján többségük „alvó-községnek" lenne tekinthető – e falvakra hagyományos falusi kapcsolatrendszerek jellemzőek, vitathatatlanul a falusi térségek részei. „Társadalmuk" azonban már tükrözi a foglalkozásváltás, munkábajárás, urbanizálódás hatásait.

Az aprófalvak kérdése természetesen igen eltérő módon jelentkezik az ország különböző területein, megyéiben. Az aprófalvak egy része főleg agrár népességű, és megőrzi tradicionálisan agrárjellegét; más részük viszont tekintélyes számú (és arányú) ipari népességgel rendelkezik, amely a környező települések üzemeiben vagy az ország távolabbi területein vállal ipari munkát. A népesség foglalkozás szerinti megoszlása azonban nem befolyásolja az apró falvak ellátottságát, zártságát, sőt perspektíváit sem. Borsod megyében például 200 aprófalu található, 92 százalékuk a legalapvetőbb lokális szolgáltatásokat sem képes nyújtani. Ugyancsak Borsod megyei adat szerint az elzárt forgalmi fekvés kovetkeztében a napi ingázás jelentéktelen; keresőik 70 százaléka agrárfoglalkozású volt 1970-ben. Ahol viszont megnő az ipari népesség aránya, ott ez általában jelentős szegregációs folyamatokkal jár egyutt, aminek következményeit e községek „társadalmi struktúrája" szemmel láthatóan magán viseli. Többnyire idős, szakképzetlen, alacsony jövedelmű, hagyományos életformát folytató családok maradnak helyben, illetve költöznek be. „Hagyományos" a falukép is (az 1960 óta épült lakások aránya mindössze 8,1 százalék), az infrastruktúra szintje alacsony (pl. a lakások 2,1 százaléka van vízvezetékkel felszerelve).

A közlekedés megfelelő fejlődése (fejlesztése) esetén településhálózatunk rugalmasabban oldhatná meg a különböző igények kielégítését. Fejlett közlekedést feltételezve nem látunk olyan tényezőt, amely parancsolóan, mereven megszabná a településszerkezet „optimális egységeinek" nagyságát, vagyis nincs olyan tényező, amely kategorikusan tagadná a kisfalvak létét, életképességét. A munkahelyek és a lokális funkciók koncentrálódása, a kisfalvak települési-társadalmi önállóságának, zártságának megszűnte nyomán a lakosság napi „mozgástere" kiszélesedik; a centrumközségek és a mellékfalvak integrációs folyamata megindul. Ez a folyamat lehetőséget nyújthat a kisfalvak ellátásának megoldására. Ennek két alapfeltétele a megfelelő színvonalú alsófokú központok kiépítése és a közlekedési-hírközlési kapcsolatok biztosítása. Ma az aprófalvas körzetekben e két alapfeltétel csak kivételes esetekben található meg.

A közlekedés javítása mellett a kommunális ellátottság fejlesz-

tése, az infrastruktúra fokozott kiépítése jelent – természetesen távoli – megoldást. A településtípusok közötti ellátottságbeli különbségek közul a községi alapfokú oktatás színvonalának emelése és a községi közművesített vízellátás fejlesztése lényeges, sőt égető feladat az alapvető társadalmi rétegek közötti ellátottsági különbségek mérséklése szempontjából is.

A községfejlesztési teendőkkel kapcsolatban nem téveszthetjük szem elől, hogy a községi lakóhely diszpreferálása korábban is, de mindenekelőtt napjainkban és a jövőben is a munkásságot érintette, illetve érinti a legnagyobb tömegben.

4. A STRUKTURÁLIS FEJLŐDÉS ÉRTELMEZÉSE: A TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS ÚJ TENDENCIÁI

Az örökölt antagonisztikus osztályszerkezet felszámolódása, majd a dolgozó osztályok és rétegek közeledése mellett a fent tárgyalt strukturáló mechanizmusok eddigi vizsgálata azt mutatja, hogy társadalmunk tagoltsága sok szempontból egyre kevésbé írható le a hagyományos módon és a hagyományos kategóriák segítségével. A körulbelül 10–15 évvel ezelőtti rétegződési vizsgálatok egy eléggé markáns, hierarchikus szerkezetet mutattak ki, amelyben a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely bizonyos lényeges sajátosságainak egyértelmű és erős kapcsolódása meghatározó rétegformáló jelentőségűnek bizonyult. Így néhány, úgynevezett munkajellegcsoport segítségével ezt a rétegzett struktúrát és a hozzá kapcsolódó egyenlőtlenségrendszert elég jól lehetett leírni. Ez a hierarchikus rendszer már akkor sem volt egyértelmű; minden rétegen belül igen jelentős szóródások mutatkoztak, és a rétegek között (pl. szakmunkások és irodai dolgozók között jövedelmi szempontból stb.) sokféle átfedés volt tapasztalható.

Az utolsó másfél évtizedre vonatkozó, az előbbiekben ismertetett kutatások is igazolják a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely fontos strukturáló szerepét. Ugyanakkor számos új folyamat és mechanizmus differenciálja a korábbi képet. Van néhány – valószínűleg nem túl nagy hatású – folyamat, amely a réteghatárok felerősítésének irányába hat, és van néhány – szám szerint is, hatását tekintve is nagyobb horderejű – ellenkező hatású mechanizmus, illetve folyamat.

A munkajelleg szerinti rétegződést sok szempontból erősítette, hogy a különböző vezetői szinteken dolgozók jelentős része megfelelő iskolai végzettséget szerzett, esetleg személyileg adta át a he-

lyét magasabb végzettségűeknek. Ennek következtében a korábbinál jóval nagyobb a képzettség és a beosztás szinkronja (bár e tekintetben számos más inkonzisztencia még ma is van). Bizonyos mértékig ide kapcsolódik egyes szellemi tevékenységek, valamint a vezetői felelősség korábbinál nagyobb anyagi elismerése. Végül – de semmi esetre sem utolsósorban – a struktúra spontán „önmozgása" a meglevő előnyök megtartása, alkalmasint felerősítése irányába hat, viszont az eleve hátránnyal indulóknál a megfelelő ismeretek, illetve az érdekérvényesítési képesség hiánya oda vezet, hogy kevésbé tudnak részesedni az általános gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés eredményeiből.

A munkamegosztási hierarchia gyengítésének irányában viszont egy sor gazdasági, részint technikai, politikai és tudati tényező hat. Már a munkás–értelmiségi viszonyról szólva jeleztük, hogy a fizikai és szellemi munkának a technikai fejlődésből is adódó közeledése, ezek határterületeinek kiszélesedése a kontúrok bizonyos elmosódását eredményezte. (Igaz, a magas szintű kreatív és irányító jellegű szellemi tevékenység és a képzettséget legkevésbé igénylő fizikai rutinmunkák, illetve a nehéz fizikai munka között nem tapasztalható közeledés.) Az utolsó évtized gazdaságpolitikája és az ezt követő jelentős gazdasági fellendülés a korábban egyértelműen „jó" vagy „rossz" helyzeteken jelentősen változtatott. A hatékonysági szempontok felerősödése, illetve a lakossági fogyasztás kielégítésének a korábbinál elismertebb céllá válása következtében azok a csoportok, vállalatok, esetleg ágazatok, amelyek e célokat eredményesebben tudták közvetlenül szolgálni (vagy az új lehetőségeket jobban tudták kihasználni), az átlagosnál nagyobb, főleg anyagi javulást értek el, s megfordítva. Sok tekintetben a „munkapiacon" is új helyzet keletkezett. Főként a különleges szaktudással rendelkezők, vagy azok, akik a legkevésbé vonzó munkák végzésére vállalkoznak, a többieknél jobban ki tudták használni a „munkapiac" korábbinál nagyobb rugalmasságát és a kínálat szűkösségét. A javulás mértéke nem volt szükségképpen összhangban a munkamegosztásban elfoglalt pozícióval.

Ez a tendencia a legkorábban a mezőgazdaságban tudott megvalósulni. Ezzel megváltozott az a korábbi helyzet, amikor a mezőgazdasági népesség egészében a hierarchia alján foglalt helyet. A mezőgazdasági népességen belül magasabb átlagszínvonal mellett alakult ki jelentős differenciálódás. (Kiegészítésként: ezen a folyamaton belül egy tendencia – a mezőgazdasági szakmunkás – a munkamegosztásban elfoglalt hely kontúrjait erősíti.) A munkamegosztásban elfoglalt hely és a jövedelmi rétegződés közötti összefüg-

gést erősen gyengítette a „második gazdaság", és az ebből származó jövedelem – minden valószínűség szerint – nem a főbb rétegek, például a munkások és az értelmiségiek jövedelmi különbségét csökkenti vagy növeli, hanem a rétegeken belül hat differenciáló tényezőként. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az ebből származó jövedelmek a munkásrétegek jövedelmét a melléktevékenységet végző értelmiségiekéhez közelítik, és az innen származó jövedelmek csak egyes értelmiségi rétegeket emelnek a hazai viszonyok között különösen jónak tekinthető helyzetbe. Mindemellett bizonyos összefüggés lehet a munkamegosztásban elfoglalt pozíció egyes ismérvei és a „második gazdaság" kihasználása között, erről azonban ma még keveset tudunk.

Az iskolázottság iránti növekvő társadalmi és egyéni igény – amelynek részben történő kielégítésére a gazdasági prosperitás alapot teremtett – minden iskolázottsági szinten a végzettséggel vagy a szakképzettséggel rendelkezők számának ugrásszerű növekedéséhez vezetett. Ezzel összefüggésben egyfelől minden szinten nőtt a differenciáltság a formálisan azonos végzettségűek között. (Ez igaz mind a szakmunkásokra, mind például a mérnökökre, közgazdászokra, pedagógusokra.) Ez azt jelenti, hogy a képzettség és a végzett munka közötti összefüggés meglazult, ami azzal is együtt jár, hogy a magasabb képzettségűek „alsóbb" kategóriái, a korábbi időszakhoz képest közelebb kerültek az alacsonyabb képzettségűek „felsőbb" csoportjaihoz. Másfelől, a képzettség és szakképzettség nagymérvű növelése iránti igény keresztbe metszi a technikai fejlődés által, az egyszerű (fizikai vagy szellemi) betanított munka növelésére irányuló tendenciákat. Viszonylag jelentős rétegeknél ez azt eredményezi, hogy szakképzettségük és ennek megfelelő formális státusuk társadalmilag feljebb sorolja őket, mint a konkrétan végzett munka.

Az extenzív gazdasági fejlődés, valamint a nők egyenjogúságát szolgáló társadalmi törekvések a női foglalkoztatottság növelése, illetve szerkezeti átalakítása irányába hatottak. Ennek eredményeként rendkívül nagy mértékben nőtt az ügyviteli, irodai stb. munkát végző, valamilyen középszintű (vagy ahhoz közelítő) iskolai végzettséggel rendelkező nők aránya. Minthogy ebben a munkajellegcsoportban igen kevés a férfi, szinte szükségszerű, hogy ezek a nők nagy gyakorisággal „szomszédos" társadalmi rétegekhez tartozó férfiakkal házasodtak össze. Ebből következően elég jelentősen emelkedett az olyan házaspárok és háztartások száma és aránya, amelyekben több különböző – gyakran egyidejűleg „szellemi" és „fizikai" réteghez tartozó kereső van. Három megye (Békés, Csongrád,

Bács-Kiskun) kereskedelmi alkalmazottainak, szolgáltatási fizikai dolgozóinak és irodai ügyviteli alkalmazottainak vizsgálata során egyetlen lényeges vonatkozásban sem találtunk jelentős különbséget e három réteg között. Differenciáló szerepe volt viszont a családszerkezetnek. Míg minimálisak voltak a különbségek ezen rétegek paraszti, munkás vagy alkalmazotti (egyéb szellemi) családban élő tagjai között, addig mindezektől erősen „felfelé" különböztek azok, akik értelmiségi családban éltek. Az utóbbi két évtizedben fokozatosan, ha nem is rohamosan, kialakultak és működésnek indultak a demokratizmus bizonyos új fórumai. Ez azt jelenti, hogy sokaknak a munkamegosztásban elfoglalt helyüktől függetlenül is adódott lehetőségük a döntésekben vagy azok előkészítésében való részvételre, bizonyos egyéni vagy csoportérdekek intézményes érvényesítésre.

Végezetül megemlítjük, hogy a vizsgált időszakban néhány „kétarcú" – a rétegződést egyszerre erősítő és gyengítő – folyamat is érvényesült. Ilyen hatása volt például a gazdasági és fogyasztási színvonal emelkedésével együtt járó „státusszimbólumok" szaporodásának. A státusszimbólum szolgálhatja az adott helyzet külső megjelenítését, de egyúttal lehetőséget adhat a valóságos társadalmi helyzettől eltérő (alkalmasint ennél „magasabb") helyzet képzetének kialakítására és reprezentálására. Ebből következőleg ugyanazon szimbolikus javak teljesen különböző helyzetekhez kapcsolódhatnak.

Az előbb vázolt folyamatok együttes eredménye a korábbi struktúra bizonyos belső határvonalainak gyengítése volt. A kontúrok elmosódása nagyon kevéssé érintette – éppen a már említett spontán mechanizmusok miatt – a struktúra „széleit", azokat a csoportokat, amelyeknél számos lényeges előny halmozódik (és képesek ezen előnyök megtartására, sőt átörökítésére), s azokat, amelyeknél, éppen ellenkezőleg, a lényeges hátrányok kumulálódnak és újratermelődnek. Más szavakkal: viszonylag jól elkülönül, és pontosan a társadalom nagyobb nyilvánossága miatt a korábbinál élesebben látszik a rétegződés két pólusán elhelyezkedő rétegek és csoportok helyzetének különbsége.

A mindennapi tapasztalatok szintjén ez úgy jelenik meg, hogy társadalmunk három részre tagolódik, az elkülönülő „lentre" és „fentre" és egy széles, viszonylag összemosódott „középre". Megítélésünk szerint csak további kutatások tisztázhatják, hogy az itt említett rétegződési tényezők hogyan kapcsolódnak össze, mennyiben erősítik vagy gyengítik egymás hatását – hogy tehát mennyire

lehet vagy miért nem lehet szociológiailag érvényesnek tekinteni a mindennapi tudat szintjén tapasztaltakat.

A korábbiakban több ízben említést tettünk társadalmi helyzetek átörökítését szolgáló vagy azt nehezítő mechanizmusokról. Az eddigi kutatások közül csak az iskola és a család szerepére mutattak rá, arra is csak bizonyos összefüggésekben. Ugyancsak további kutatásokra van szükség ahhoz, hogy ezeket, illetve általában a társadalmi viszonyok újratermelését vagy „újonnan" termelését szolgáló mechanizmusokat és folyamatokat részletesebben feltárjuk.

Kutatásunknak nem volt feladata, hogy prognosztizálja a társadalmi struktúra további alakulását. A leírt strukturáló folyamatok áttekintése alapján azonban szinte kényszerítően adódnak bizonyos következtetések. Minden jel arra mutat, hogy a rétegződést felerősítő folyamatok egy konszolidált időszak többé-kevésbé szükségszerű velejárói, s viszonylag kevés konjunkturális elemük van. Ugyanakkor a rétegződés határait gyengítő, a rétegeket közelítő folyamatok (mechanizmusok) legnagyobb része az előző időszak viszonylag dinamikus gazdasági fejlődésével, a minden főbb aktív réteg számára érezhető életszínvonal-növekedéssel s azzal van összefüggésben, hogy a bővülő források igen sok hátrányos helyzet kompenzálását tették lehetővé.

Ha ezek az összefüggések a múltra nézve igazak, akkor ebből a jövőre nézve arra kell következtetnünk, hogy a gazdasági növekedés lelassulása, illetve a következő évek várhatóan nehéz gazdasági helyzete a rétegek közötti határvonalak megmerevedésének irányába hathat. Különösen nagy a veszélye annak, hogy a többoldalúan hátrányos helyzetű rétegek a mainál is nagyobb mértékben leszakadnak a többiektől. Megítélésünk szerint a nemkívánatos társadalmi következmények elkerülésére elsősorban társadalompolitikai eszközök állhatnak rendelkezésre (ha ezeket sikerül megfelelően kidolgozni). Emellett azonban figyelemre méltónak tartjuk a korábbiakban érvényesülő azon tendenciát is, hogy a társadalmi demokratizmus növelése önmagában is hozzájárult a társadalmi helyzetek közelítéséhez, a konszenzus kialakulásához. Úgy véljük, hogy az ebben rejlő lehetőségek kiaknázására még igen sok lehetőség van.

III. A társadalmi struktúra és a tudat összefüggésének néhány kérdése

Társadalmunk valóságos tudati állapotát a társadalom szerkezete felől, az egyes osztályok és rétegek tudatállapotát vizsgálva célszerű megközelíteni. Ugyanakkor a struktúra vizsgálatakor az objektív élethelyzet-mutatók és az ezeket szabályozó faktorok vizsgálata mellett nem elhanyagolható a társadalmi rétegek életmódja, értékorientációs rendszere, beállítódás- és indítékvilága. A szocializmus építésének időszakában megnő a társadalmi viszonyok tudatos alakításának jelentősége, ezzel összefüggésben rendkívül fontossá válik annak vizsgálata, hogy az egyes társadalmi osztályok és rétegek miként élik át a társadalmi szerkezet átalakulásának objektív folyamatait, melyek az ezzel kapcsolatos igényeik, érdek-, szükséglet-, értékrendszereik, milyenek társadalmi-politikai-gazdasági ismeretszintjeik.

A magyar közgondolkodásban az egyenlőség–egyenlőtlenség problematikája a századforduló óta került előtérbe; minden lényeges politikai mozgalom meghirdette a társadalmi egyenlőtlenségek – valóságos vagy csak hangoztatott, haladó vagy konzervatív – csökkenését. Csakhogy ezeknek a politikai mozgásoknak az volt az elsődleges jellemzője, hogy saját álláspontjukat kizárólagos érvényűnek tételezve, a többi álláspont rovására kívánták megvalósítani azt. A felszabadulást követő időszakban a vitákban és megnyilatkozásokban kitüntetett helyet foglal el a politikai egyenlőség kérdése. Az egyéb (szociális, gazdasági) egyenlőtlenségek is főként politikai kezelésük és politikai konzekvenciák szempontjából okoztak problémát. Az 1948–1949-től a nyilvános vitákban mindinkább kizárólagosságra szert tevő kommunista ideológia ugyanakkor az ismert körülmények közepette az egyenlőséget úgy kezelte távlati célkitűzésként, mintha ennek eléréséhez az akkori egyenlőtlenségek egyes rétegek megbélyegzéséig terjedő politikai demonstrálása vezetné. A politikai jelszavak konkrét viszonylataikat túlélő jellege a későbbiekben – tehát a politika 1956 után bekövetkezett tényleges változásai ellenére – is éreztette hatását, és hozzájárult az egyenlő-

ségeszményben ideológiailag rejlő inkonzisztenciák további fennmaradásához. A mai napig nem sikerült feloldani azt az ellentmondást, amely az egyenlőségkövetelés mint távlati cél és bizonyos típusú egyenlőtlenségek igenlése mint jelenlegi – sőt esetleg távlati – szükségszerűség között feszül.

Az egyenlőség–egyenlőtlenség kérdésköre a hetvenes évektől fokozódó intenzitással került ismét előtérbe az ideológiai szférában. Csakhogy az elmúlt három évtizedben nemcsak az egyenlőtlenségek megközelítésében és a vizsgált egyenlőtlenségek tematikájában következett be változás, hanem az ideológiai szféraelemzés során is jól kitapintható az egyenlőtlenségeket hordozó és elviselő csoportok átalakulása. Az egyenlőség–egyenlőtlenség kérdésköre az elmúlt három évtizedben – és itt az utolsó 15 évnek kitüntetett jelentősége van – egyre kevésbé a társadalmi osztályok között tételeződik. Egyre többször esik szó a különböző típusú rétegződésekről mint az egyenlőtlenségek hordozóiról. Ennek pedig azért van különös fontossága az egyenlőségeszme szempontjából, mert a marxizmus klasszikusainál az egyenlőségkövetelés az osztályegyenlőtlenségek megszüntetésében konkretizálódott. Teljesen új és még választ váró módon vetődik fel azonban a kérdés abban a szituációban, amikor a legjelentősebb egyenlőtlenségek már nem osztályok között feszülnek.

A rendelkezésünkre álló eddigi kutatások alapján azt feltételezzük, hogy Magyarországon a szocialista fordulatot követően jelentős társadalmi kiegyenlítődés zajlott le; az elmúlt 15–20 évben az egyenlőtlenségek mértéke lényegében stabilizálódott, struktúrája azonban lényegesen átalakult. Az egyenlőtlenségtudat szempontjából ezek közül két tényezőnek van kiemelkedő jelentősége. Egyfelől úgy tűnik, hogy az életviszonyok differenciáltságában – a bérskála összehúzottsága ellenére is – viszonylag jelentősek a munkások és az értelmiség közötti különbségek, bár sok szempontból a segéd- és a szakmunkások közötti társadalmi távolság nagyobb, mint a szakmunkások és az értelmiség között. Másfelől, a falusi társadalom és a mezőgazdaság szocialista fejlődése eredményeként a termelőszövetkezeti dolgozók életkörülményei ma már lényegében nem különböznek jó néhány, általában a munkásosztályhoz sorolt rétegétől (például a falun élő munkások, állami gazdaságok dolgozói stb.).

Ugyanakkor az egyenlőtlenségtudat differenciáltságát, az orientációkban, beállítódásokban, véleményekben jelentkező különbségeket a létviszonyok nem determinálják mechanikusan. Mindez a tudat belső szerkezetével erőteljesebben függ össze, mint az objektív

egyenlőtlenségekkel. E tudati differenciáltság egy része ugyan szoros kapcsolatban van a munkamegosztásbeli rétegződéssel, de az egyenlőtlenségek más mutatóival (életszínvonal-különbségek, lakóhelyi, életkori, nemek szerinti, származási stb. rétegződés) már sokkal kevésbé. Úgy tűnik tehát, hogy az egyenlőtlenségtudat differenciáltságát a munkamegosztási rétegződésen túl elsősorban a tipikus egyéni életpályák, élmények és tapasztalatok sajátosságain keresztül kell megközelítenünk a további kutatásokban.

Az egyénnek a társadalmi szerkezetben elfoglalt helye mellett az egyénhez közvetített és általa többé-kevésbé elsajátított ideológiák is nagy szerepet játszanak a társadalom szerkezetéről való gondolkodásban. Sőt, kutatásunk azt mutatta, hogy a magasabb státusú rétegeknél a gondolkodás differenciáltságát az elsajátított ideológiák differenciáltsága erősebben határozza meg, mint létviszonyaik különbsége, míg az alacsonyabb státusú rétegeknél az ideológiák szerepe kisebb és tudatukat elsősorban az a konkrét társadalmi pozíció határozza meg, ahonnan „nézik" a társadalom szerkezetét. Így alakul ki az a helyzet, hogy a társadalmi struktúráról való gondolkodás meghatározottságában szinte közmegegyezéses alapon jelentkeznek, másfelől pedig – a vélt vagy valóságos – érdekkülönbségek, az ismeretszint és a társadalmi tájékozottság differenciái alapján viszonylag sok vonatkozásban különülnek el a munkás- és értelmiségi vélemények. Harmadrészt azonban a vélemények differenciáltságát vizsgálatunk szerint a társadalmi hierarchia alsó pozícióiban főként a közvetlen élettapasztalatok, a felső pozícióiban elsősorban az ideologikus megfogalmazások különbözősége határozza meg.

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy társadalmunk szerkezetét a döntő többség úgy írja le, hogy a népesség jelentős része az átlagos társadalmi helyzet körül helyezkedik el, és csupán egy-egy kisebbség van az átlagnál lényegesen jobb, illetve lényegesen rosszabb helyzetben. Ugyanakkor igen sokan vannak, akik ezt a létező „gazdag" réteget valamifajta társadalmi „anomáliának" tartják. Ezzel szemben a társadalmi okokra visszavezethető szegénység létét is viszonylag sokan (az értelmiség 25–30 százaléka, a munkások 50–60 százaléka) tagadják, és különösen a rossz körülmények között élőknél létezik az az elhárítási mechanizmus, amelynek következtében a szegénység kategóriáját csak a náluk is rosszabb körülmények között élőkre vonatkoztatják, és ebben a relációban is egyéni hibákra vezetik vissza. Így áll elő az a helyzet, amelyben a döntő többségre az a törekvés jellemző, hogy társadalmunk szerkezetében

a „szélsőségeket" amputálni kell, s az átlag körül egy „igazságosabb" differenciálást kell megvalósítani.

Az itt vázolt struktúraképhez logikailag konzisztensen kapcsolódik, hogy a megkérdezettek döntő többsége – a képzetlen munkások mintegy egynegyedének kivételével – a társadalmi differenciáltságban saját magát is „középen levőnek" tartja. Ezzel függ össze azután az is, hogy a konkrét jelenségekkel szemben tanúsított elégedetlenségek tömeges jelentkezése ellenére is összességében a jelenlegi viszonyokkal való elégedettség mutatkozik meg. Ebben az összefüggésben különösen a szakmunkások részéről tapasztalható a fennálló egyenlőtlenségi rendszernek a saját helyzetből következő legitimációja, tehát az, hogy „privilégiumaikat" igazságosnak tartják, „hátrányaikat" pedig kevésbé hajlandók tudomásul venni. Pontosan az ellenkező a helyzet a nem értelmiségi szellemi dolgozóknál, akik számára az értelmiség jelenti az elsődleges vonatkozási csoportot, és így elsősorban a velük szemben meglevő hátrányuk hat rájuk több vonatkozásban is nyomasztóan.

A társadalmi egyenlőség kategóriája egy igen szűk kisebbség kivételével a megkérdezettek számára „értéket" jelent, de csak „másodrendű" értékként funkcionál. Kevesen vannak, akik napjainkban különösen fontos társadalmi problémának tartják azt, hogy túlságosan nagyok az egyenlőtlenségek. Ennek azonban az egyes rétegeknél eléggé különböző a megalapozottsága. Az értelmiség különböző típusú – természetesen a realitásokhoz is kapcsolódó – ideológiák segítségével fogadja az egyenlőtlenségeket, a szakmunkásoknál nagyon erős a teljesítményen (rátermettségen, ügyességen stb.) alapuló elfogadás, a szakképzetlen munkás rétegeknél pedig egy nagyfokú fatalizmus jelentkezik az egyenlőtlenségek csökkenthetetlenségével kapcsolatban. A szakirodalomban többször leírt megfosztottság – vagy kudarc (lemaradás) – élmény elsősorban az úgynevezett egyéb szellemi dolgozóknál figyelhető meg. Ez azonban itt nem csap át erős egyenlősítési törekvésekbe. A legitimációs folyamatokat erősíti az is, hogy az értelmiség jelenleg lényegesen nagyobb egyenlőtlenségeket lát ugyan, mint a munkások, de az objektíve nagyobb egyenlőtlenségeket is kisebbnek értékeli, a munkások pedig eleve kisebbnek is látják azokat. Így a munkások a nagyobb egyenlőség megvalósíthatóságát, az értelmiség pedig megvalósítandóságát vonja kétségbe.

Ezzel függ össze az is, hogy az egyenlőtlenségek jövőbeni csökkenésére az értelmiség inkább számít, mint a munkások. Amikor azonban a jövőről vallott véleményeket nem általában tudakoltuk, hanem az egyes konkrét jelenlegi egyenlőtlenségek megszüntethe-

tőségére kérdeztünk rá, akkor az ezekkel kapcsolatos vélemények már egyáltalán nem voltak rétegspecifikusak. A jövőbeni megszüntethetőségbe vetett hit szempontjából szabályos sorba rendeződtek a jelenlegi egyenlőtlenségek; a megkérdezettek differenciáltságát az adta, hogy ezek közül hányat véltek megszüntethetőnek. Ebből a szempontból is a város és a falu különbsége tűnt a leginkább felszámolhatónak, és a legkisebb bizakodás a képzettségi egyenlőtlenségek megszűnésében mutatkozott. Érdekes, hogy míg a jelenlegi egyenlőtlenségek alakulásában viszonylag kis szerepet tulajdonítottak a szellemi és a fizikai munka különbségének, addig ennek felszámolhatóságában kevesen bíznak, jóllehet a rétegek közötti különbség itt is a korábbinak megfelelő. (Az értelmiség kétötöde, a munkásoknak csak egynegyede tartja megszüntethetőnek.)

Az egyenlőség általánosságban másodlagosan funkcionál értékként, de viszonylag általános és széles körű egyetértésre talál a munka szerinti egyenlőtlen elosztás elve. Ennek értelmezése azonban nemcsak azért bizonytalan, mert ezen a területen igen sok az elméletileg is kidolgozatlan és megválaszolatlan kérdés, hanem azért is, mert az egyes rétegek értékorientációi eltérőek. A munkások értékorientációjában az értelmiséghez viszonyítva lényegesen nagyobb szerepe van a munka fizikai nehézségének, az értelmiség pedig lényegesen erősebben emeli ki a képzettség, a szellemi igénybevétel szerepét. A fiatalabbak a teljesítménynek a bérezésben való kizárólagos érvényesítését preferálják, az idősebbek szerint pedig jobban figyelembe kellene venni az életkorból következő tapasztalatokat, a szolgálati időt. Így a vonatkozási csoportok és az ideológiák mellett a különböző értékszerkezeteken felépülő, de egységesen akceptált munka szerinti elosztás elve is tompítja az egyenlősítési törekvéseket.

Az itt jelzett értékorientációk, beállítódások, attitűdök az értelmiség és a munkásság esetében viszonylag karakterisztikus rétegtudattá állnak össze. Az értelmiség társadalomképének alapvető jellemzője, hogy nagyobb társadalomismeretéből következően jobban látja az egyenlőtlenségek társadalmi determináltságát. A más rétegeknél nagyobb társadalomismeret ugyanakkor egy alapvetően ideologikus társadalomképpel párosul. Ez részben annyit jelent, hogy a réteg nagy része azonosul a szocialista eszmékkel, részben pedig azt, hogy társadalomképét helyzetének igazolására alakítja. Objektív adataik közül éppen a hatalmi és képzettségi hierarchiában elfoglalt magas helyük jelzi a réteg lényegi vonásait. De azt is látjuk, hogy tagjai szerint társadalmunkban éppen a hatalmi egyenlőtlenségek nem jelentősek, az elismert anyagi különbségeket pedig

a képzettségbeli különbségek igazolják. Az e réteghez tartozók igyekeznek tehát jelentéktelennek minősíteni azokat az egyenlőtlenségeket, amelyekben rétegük vitathatatlanul magasabban áll a társadalom többi rétegénél. Ugyanakkor meg is kell védeniük „jelentéktelen" létalapjukat, ezért éppen azoknak az egyenlőtlenségeknek a megszüntetését tartják nagyobb arányban lehetetlennek, amelyek csoportjuk lényegét alkotják: a vezetők a hatalmi, az értelmiségiek a képzettségbeli egyenlőtlenségeket. A jövőbeli egyenlőség iránti optimizmusuk csak a többi területre terjed ki, amelyek nem érintik létérdeküket.

A vezetők beállítódása, értékorientációja azonban különösen két ponton különbözik az értelmiségtől. Egyfelől, a vezetői rétegnél igen erős az egyenlőtlenségi rendszer funkcionalista legitimációja és a hierarchiák akceptálása, a vezetői lét által meghatározott fontosság- és hasznosságtudat. Leegyszerűsítve és hipotetikusan fogalmazva azt mondhatnánk, hogy az értelmiség jórészt egy humanizált-ideologizált attitűddel legitimál, tehát az a véleménye, hogy „minden jól van, mert jó irányban haladunk", a vezetőknél pedig egy funkcionalizált-ökonomizált legitimációs mintának nagyobb a szerepe, tehát, hogy „minden jól van, mert így kell lennie, így szükségszerű". Másfelől, a vezetői rétegnek az értelmiségtől eltérő orientációját mutatja, hogy csak kisebbségük vállal egyértelmű értelmiségi besorolást, viszont az egész társadalmi elvárásrendszerből következően nem áll össze egy tudatosan vállalt „vezetői tudat".

A társadalomismeret az újságíróknál elsősorban saját értelmiségi privilégiumaik ideologikus legitimálásával és rendkívül tudatos vállalásával párosul, míg a vizsgált középiskolai tanárok között egy eleve ideologikusan megkonstruált társadalomkép jelenlétével találkoztunk. Az agitációs és propagandaapparátusban dolgozók valahol e két tudatszerkezet között helyezkednek el – legfeljebb annyiban különbözve, hogy ők tudják a legjobban, hogy mit „kell" és „lehet" mondani –, a vezetőkre jellemző sajátosságokat kivétel nélkul náluk is felfedezhettük. Végül a műszaki értelmiség egyetlen ponton tűnik „másnak", mint a többi értelmiségi réteg: rendkívül erősen teljesítményre orientáltak, s így az egyenlőtlenségek legitimációja is legerősebben náluk alapozódik az egyéni tehetségre, képességekre, a képzettséggel párosuló teljesítményre.

Sokkal összetettebb képpel találkozunk a munkások esetében. A munkástudat kikristályosodását és egységesülését elősegíti, hogy a munkások általában az értelmiségtől eltérő értékorientációkat mutatnak; a munkásoknak a munkások, az értelmiségieknek az értelmiség jelenti az alapvető vonatkozási csoportot. Ez nemcsak azt

eredményezi, hogy a rosszul élő értelmiségi – nagynak érezvén a társadalmi távolságot és saját lemaradását – különösen frusztráltá és elkeseredetté válik, hanem azt is, hogy a jól élő munkás nem a nála is jobban élő értelmiséggel, hanem az általában nála rosszabbul élő osztályos társaival vetve össze a saját helyzetét igen elégedett, a fennálló viszonyokat minden vonatkozásban stabilizálni igyekvő attitűdöt mutat.

A szakmunkásoknak a munkásság egészén belül sajátos helyzetük van. Saját magukat egyértelműen munkásnak tartják, s jó néhány ponton valóban a betanított és segédmunkásokkal együtt vélekednek. Több kérdésben azonban élesen eltérnek a képzetlenebb munkásrétegektől, és inkább a szellemi dolgozókhoz hasonló orientációkat, attitűdöket mutatnak. Felfogásuk kettőssége megfelel helyzetük átmeneti-átvezető jellegének. A munkamegosztásban elfoglalt helyük egyértelműen a fizikai dolgozók, a nem-vezetők közé sorolja őket, szakképzettségük pedig olyan „tulajdon", amely megfelelő személyes tulajdonságokkal párosulva (pontosság, szorgalom, törekvés, pozitív viszony a szakmához stb.) egyrészt jó anyagi helyzetet tud biztosítani, másrészt olyan értékek elfogadására teszi őket „alkalmassá", amelyek a szellemi foglalkozásúakat jellemzik. Ebből adódik, hogy a szakmunkások „egyenlőtlenségélménye" nem elsősorban az értelmiséggel szemben nagy, hiszen itt a saját helyzetüket is legitimáló képzettségnek van nagy szerepe, hanem minden, nem a képzettségből adódó egyenlőtlenség iránt érzékenyek. Másfelől viszont erőteljesen hangsúlyozzák saját „fölényüket" a betanított- és segédmunkásokkal szemben.

Tegyük azonban ehhez hozzá, hogy az ideológiai szférából őket érő impulzusok is ezt erősítik. Amikor az agitációban vagy a sajtóban a munkásosztály szinte kizárólag a szakmunkás – s elsősorban a nagyipari szakmunkás vonatkozásában – konkretizálódik, akkor ez joggal fokozza bennük azt a tudatot, melynek alapján ők is legitimálják a többi munkással szembeni jobb helyzetüket. Saját magukat érzik a társadalom elsődleges fenntartóinak.

A betanított munkások már jó néhány ponton különböznek az eddigiektől. Itt nő meg annak a véleménynek az aránya, hogy az egyenlőtlenségek az elmúlt harminc évben lényegében nem csökkentek. A betanított munkások között igen sokan vannak, akik szerint nincsenek „szegények", bár „túl rosszul", illetve „túl jól" élők vannak. Itt válik dominálóvá, hogy a „gazdagok" nem azonosíthatók a magángazdasággal rendelkezőkkel, és hogy a „szegények" szegénységükért csak önmagukat hibáztathatják. A képzettség szerinti jövedelemelosztást – mind az értelmiséggel, mind a szakmun-

kásokkal ellentétben – elvetik. Az anyagi egyenlőtlenségek megváltoztatására nem tesznek javaslatot.

A betanított és segédmunkások kevésbé optimisták az egyenlőtlenségek megszűnését illetően, mint a többi réteg, mert egyenlőtlenségek „mindig voltak, vannak és lesznek", ellenük az „egyén semmit sem tehet". Szignifikánsan kevesen reménykednek közülük a „szellemi és fizikai munka" különbségének eltűnésében, és ők bíznak a legkevésbé a „jó és a rossz körülmények között élők egyenlőtlenségének" megszűnésében is. Társadalomképükben az egyes rétegek közötti távolságokat inkább a hatalmi egyenlőtlenségek testesítik meg, mint az anyagiak. A társadalmi igazságtalanságok másik forrásának a képzettségi hierarchiát tartják. Tudatuk annyival ridegebb a szakmunkásokénál, amennyivel kisebb lehetőségük van helyzetük befolyásolására. Míg a szakmunkások szakmai tudása: hatalom, amely a betanított munkásokkal szemben is érezteti hatását, addig az utóbbiak ezzel sem rendelkeznek.

A segédmunkások (közöttük kutatásunkban túlnyomó volt az ipari nagyüzemben dolgozók aránya) között a legnagyobb azok aránya, akik szerint az elmúlt harminc évben lényegében nem csökkentek az egyenlőtlenségek, és ma sem kisebbek, mint a kapitalista társadalmakban. A segédmunkások szerint az egyenlőség megvalósítása lehetetlen. Társadalomképükben – a betanított munkásokhoz hasonlóan – fontosabb szerepe van a hatalmi egyenlőtlenségeknek, mint az anyaginak, és a képzettség szerinti hierarchiát is erősen érzékelik. Ebben a társadalomban nem egyszerűen „alul" levőnek, hanem legalul levőnek látják magukat a hatalom, a képzettség és az anyagi helyzet szempontjából egyaránt. Ebben a társadalomképben az ideológiák helyét az inadekvát ismeretek töltik be. A segédmunkások, akik objektíve a legszegényebbek a rétegek közül, nem szívesen tisztázzák viszonyukat a szegénységhez, válaszaik gyakran ellentmondanak egymásnak. A társadalmi önbecsülés biztosítására szolgáló inkonzisztencia mellett a társadalmi valóság hiányos ismerete enyhíti keserűségüket.

A munkásvélemények differenciáltságát, úgy tűnik, erősebben befolyásolja a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely által meghatározott társadalmi helyzet, mint a társadalmi helyzet egyéb összetevői. A különböző életszínvonalú csoportok véleménykülönbsége minimális volt, inkább csak azt mondhatjuk, hogy a jobb életszínvonalon élő betanított munkás közelít a szakmunkások felé, de a közöttük levő döntő különbség a szakképzettség létéből vagy hiányából adódóan megmarad.

A falusi társadalomban differenciálódásra mutat, hogy a bejáró

dolgozók szinte ugyanúgy vélekedtek minden kérdésben, mint a budapestinek megfelelő képzettségi, munkamegosztási kategóriákhoz tartozók. A tsz szakképzett fizikai dolgozói egyértelműen szakmunkástudatot mutattak, és a tradicionális paraszti munkát végzők válaszait is nyugodtan felcserélhetnénk az iparba bejáró vagy a városok rossz körülmények között élő, idős segédmunkásainak válaszaival.

A legnehezebb valamiféle sajátos rétegtudat jelenlétét a középszintű szellemi dolgozóknál kimutatni, és kiemelendő, hogy a szolgáltatási szakmunkások jelentős része is inkább e „középréteghez" hasonló orientációkat mutat, mintsem az ipari munkásokhoz hasonlókat. Ugyanakkor az úgynevezett egyéb szellemi dolgozók vizsgált rétege is élesen eltérő egyenlőtlenségtudattal rendelkezik.

A középszintű szellemi dolgozók közül, akik értelmiségi családban élnek, jórészt egyértelműen értelmiségi orientációkat mutatnak. Egészen más a helyzet – a mintánkban szinte kizárólag munkáscsaládban élő – irodai dolgozókkal és alsó szintű vezetőkkel. Az irodai dolgozók nem tekintik magukat munkásoknak, értékorientációik, beállítódásuk azonban kifejezetten a munkástudat sajátosságait mutatja. Ugyanakkor ez a réteg a szakmunkásoknál lényegesen elégedetlenebb és sok tekintetben frusztráltabb. Úgy tűnik, hogy a szakképzetlen fizikai dolgozók mellett az irodai dolgozók érzik legerősebben nyomasztónak a társadalmi egyenlőtlenségeket, itt a legerősebb a deklarált nivellálási törekvés.

Ezzel szemben az alsó vezetők a mai magyar társadalomban az egyenlőtlenségeket leginkább legitimáló réteg. Ennek az a magyarázata, hogy vonatkoztatási csoportjuk a munkásság, értékorientációjukban azonban a vezetői tudat, az értelmiségi tudat és a munkástudat különböző elemei keverednek. A ma tapasztalható egyenlőtlenségek közül ez a réteg is a jövedelmi egyenlőtlenségeket látja fontosabbnak. (Az alsó vezetők a vezető értelmiségiek véleményéhez közelítve valamivel kevésbé, mint az egyéb szellemiek.) De a szélsőségek megítélésében már eltérnek a felső rétegtől. „Gazdagoknak" ők is elsősorban a magángazdasággal rendelkezőket tartják, „szegényeknek" viszont azokat, akik nem dolgoznak tisztességesen vagy például elisszák a fizetésüket, tehát önhibájukból kerültek rosszabb anyagi körülmények közé.

A szellemi dolgozók véleménye a társadalomról kevesebb tájékozottságot árul el, mint a vezető és értelmiségi rétegé. Társadalmi igazságtalanságot láthatólag csak abban éreznek, hogy egyesek náluk jobban élnek, azt viszont már az egyén hibájának tartják, ha rosszabbul él. Az egyenlőtlenségek létrejöttének társadalmi okairól

általában keveset tudnak. Szerintük az egyén legfeljebb úgy képes javítani helyzetén, ha beilleszkedik az eleve adott hierarchiába. Ez a tudati helyzet megfelel e réteg társadalmi hierarchiában elfoglalt közbülső, intézményes előírásokban rögzített helyének.

Az egyenlőtlenségtudat differenciáltságát nézve úgy tűnik, hogy a paraszti tudat felbomlása – egy igen szűk és erősen elöregedett rétegtől eltekintve – napjainkban teljesen befejeződött. Az egyenlőtlenségtudat inkább az értelmiség – középszintű szellemiek – alsó szintű vezetők – szolgáltatási dolgozók – ipari szakmunkások – irodai dolgozók – betanított munkások – ipari segédmunkások, kisegítő személyzet vertikumában rendeződik el.

Ugyanakkor azt is tapasztaltuk, hogy az egyenlőtlenségtudat differenciáltságát a társadalmi rétegződés közel sem magyarázza olyan mértékben, mint az életviszonyok differenciáltságát. A rétegződési tényezők az életszínvonal szórásából közel háromszor többet magyaráznak meg, mint például az egyenlősítési törekvésekből. Ebből korántsem következik az egyenlőtlenség tudati differenciálatlansága, jóllehet néhány vonatkozásban valóban találkoztunk társadalmilag vagy szociálpszichológiailag kialakult konszenzussal. Nem jelenti azonban azt sem, hogy a tudati viszonyok kevésbé lennének társadalmunkban differenciáltak, mint a létviszonyok. Inkább arról van itt szó, hogy az egyenlőtlenségtudat differenciáltsága (az orientációkban, attitűdökben, beállítódásokban, véleményekben jelentkező különbségek) a tudat egészébe ágyazódik be, s a létviszonyok csak közvetítéseken keresztül determinálják.

Összességében tehát azt tapasztaltuk, hogy egy kisebbségtől eltekintve a döntő többség nem érzi elviselhetetlennek a jelenlegi egyenlőtlenségeket, nincs karakterisztikus egyenlősítő törekvés. Ez nem jelenti azt, hogy a többség szeme előtt egy nivellált társadalom képe lebeg, hanem hogy a különböző rétegeknél a tapasztalt egyenlőtlenségek különböző meggondolások alapján való elfogadása erősen csökkenti az egyenlősítési törekvést. Így áll elő egy olyan szituáció, hogy a különböző konkrét kérdésekben való elégedetlenség jelentős mértékben párosul egy összességében, általánosságában jelentkező elégedettséggel. (Ez alól talán csak a segédmunkásoknál és az egyéb szellemi dolgozóknál találtunk nagyobb létszámú kivételeket.)

Jeleznünk kell azonban, hogy ez az elégedettség – amint a hasonló típusú vizsgálatok módszertani sajátosságai alapján feltételezhetjük – önmagában nem tekinthető prognosztikus értékűnek, hanem az elmúlt időszak gazdasági, politikai és kulturális fejlődésének eredménye. Ennek az elégedettségnek az egyenlőtlenségi viszonyo-

kon túlmutató összetevője ugyanis — kiemelve két elemet a nyilvánvalóan bonyolult összefüggésből – az ötvenes évek végétől megindult folyamatos politikai konszolidáció és demokratizálódás, majd a hatvanas évek második felétől minden főbb aktív réteg számára érezhető életszínvonal-emelkedés. A változó körülmények között ennek az elégedettségnek megőrzési igénye nyilvánvalóan új módon veti fel az itt tárgyalt kérdéseket is.

A szocialista demokrácia fejlesztésének kérdései

A kutatás bázisintézete:
Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete
A kutatást irányító Koordináló Tanács
Elnöke: Lakatos Sándor
Titkára: Schmidt Péter
Tagjai: Berényi Sándor
Búza Márton
Hajdú Tibor
Kiss Arthur
Szoboszlai György
Takács István
Verebélyi Imre

Bevezetés

1976-tól az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete koordinálta „A szocialista demokrácia" című kutatási téma vizsgálatát. A téma koordinálására az Intézet mellett tématanács alakult, amely a kutatásban leginkább érintett kutatóhelyek képviselőiből tevődött össze. A koordinációs tématanács 1977-ben meghatározta a kutatások főbb irányait, elfogadta a téma tervtanulmányát. A kutatásra kiválasztott hét altémát egy-egy témafelelős intézmény vállalta. A tématanács valamennyi tanulmányt megvitatta és a vita tapasztalatai alapján esetenként kiegészítéseket javasolt. A zárótanulmány az altémákat összegező tanulmányokon túlmenően más kutatási munkákat, a témával összefüggő nemzetközi tanácskozások tapasztalatait is felhasználta. Összegezésünk azonban szükségképpen nem léphette túl a résztanulmányok jellegbeli adottságait: inkább elemző, problémafelvető, semmint kutatást lezáró szándékkal íródott.

I. A szocialista demokrácia fogalma, történeti háttere

1. A SZOCIALISTA DEMOKRÁCIA FOGALMA

A demokrácia a történelem egyik legtöbbet és legkülönbözőbb módon magyarázott – sokszor tudatosan félremagyarázott – fogalmai közé tartozik. A demokrácia kifejezés népuralmat jelent. A fogalom keletkezése idején elsősorban nem a hatalomgyakorlás formáinak, módszereinek megjelölésére szolgált, hanem a vagyontalan polgárok tömegeinek uralmát értették rajta, amely a hatalom ellenségeinek nyers, diktatórikus elnyomása mellett engedi meg a táradalom többi tagja számára a jogok egyenlő gyakorlását. A demokráciának a tartalmától elvonatkoztatott időtlen, tiszta, osztályok és pártok feletti fogalma jól szolgálta a burzsoázia osztálycéljait, társadalmi stabilizációs törekvéseit. A többségi határozattal való kormányzás demokratikus elveit, módszereit részleteiben kidolgozva olyan játékszabályokat alkottak, amelyeket valamely pónton mindig a burzsoázia számára lehetett manipulálni, és e szabályok, a politikai demokrácia előtérbe állításával, elterelték a figyelmet a társadalmi és a gazdasági alapviszonyok demokráciájának hiányáról. Jellemző, hogy a demokrácia eszköztárába felveszik a magántulajdon jogának mindenkivel, így az állammal szembeni sérthetetlenségét, ami nap mint nap újratermelte a tőkésosztályon belüli szabad versenyt, biztosította számukra a szabad kizsákmányolás demokráciáját.

A marxizmus–leninizmus elveti a demokrácia formai értelmezésének ideológiáját; elsősorban az osztálytartalom, az osztályuralom lényegi oldaláról kell megközelíteni a demokráciát. Lenin a szocialista forradalom győzelmét követően az „általában vett" demokrácia és diktatúra burzsoá értelmezéseivel szemben rámutatott: „A kérdésnek ilyen osztályon kívüli, vagy osztály feletti, látszólag az egész nép szempontjából való felvetése, egyenesen megcsúfolása a szocializmus alapvető tanításának... egyetlen civilizált kapitalista országban sincs általában vett demokrácia – hanem csak polgári

demokrácia van, és nincs szó – általában diktatúráról –, hanem az elnyomott osztály, vagyis a proletariátus diktatúrájáról az elnyomók és kizsákmányolók, azaz a burzsoázia felett, annak az ellenállásnak a legyőzésére, amelyet a kizsákmányolók a saját uralmukért vívott harcban kifejtenek . . ."

A demokráciával – különösen a polgári demokráciával – kapcsolatosan az első kérdésfeltevés a marxizmus számára mindig így hangzott: demokrácia – melyik osztály számára? A demokrácia hatalmi, osztályuralmi szempontból való megközelítésének elsődlegességét a burzsoá államokkal folytatott ideológiai harc mellett a szocialista forradalom kivívásának, a proletárdiktatúra állama megteremtésének és megvédésének szempontjai is szükségessé tették.

A marxizmus–leninizmus elmélete és gyakorlata kezdettől fogva dialektikus egységben vizsgálta a demokrácia tartalmi (osztályuralmi) és formai (kormányzási, igazgatási-részvételi, képviseleti stb. módozatok) oldalát. A szocializmus hatalmának megerősödésével bizonyos súlyponteltolódás jön létre a demokrácia tartalmi és formai oldalainak fejlesztésében. Kezdetben a szocialista demokrácia tartalmi elemeinek, népuralmi céljainak a kiépítése volt a legfontosabb feladat. A társadalmi méretben megerősödött népuralmi tartalom ugyanakkor ma már megköveteli a tartalomhoz igazodó demokratikus formák, intézmények, módszerek gyorsabb ütemű fejlesztését. Ilyen értelemben a szocializmus jelenlegi építésének szakaszában az egyik fő kérdéssé az válik, hogy a hatalmon levő dolgozó tömegeket milyen ütemben és milyen formákban tudjuk ténylegesen aktivizálni, a demokratikus formákat, intézményeket milyen széles körben építjük ki, és a meglevő demokratikus formákban és intézményekben levő tartalékokat milyen hatékonyan tudjuk felhasználni.

A dolgozók társadalmi uralma esetén a demokratikus formák – amelyek épp a dolgozók aktívabb részvételét teszik lehetővé – nagyban elősegíthetik a hatalom valódi célkitűzéseinek elérését. A történeti tapasztalatok már eddig is többször bizonyították, hogy a szocialista demokrácia intézményeinek, szabályainak bármilyen nehézségre, körülményekre hivatkozó félretétele, megsértése önkényeskedéshez, a tömegek elfordulásához vezetett. A demokratikus formák intézményének háttérbe szorítása végső soron mindig visszahatott a hatalom stabilitására is. Ez a tanulság megszabja a jelen és a jövő feladatait. A belső gazdasági nehézségek vagy a nemzetközi viszonyok esetleg kedvezőtlen alakulása ugyanis nem ad alapot a szocialista demokrácia fejlődésének korlátozására. A szocialista demokrácia formáinak, intézményeinek további kifejlesztése amel-

lett, hogy ez a szocializmus egyik alapvető jellemzője, feltár olyan társadalmi erőtartalékokat is, oly módon erősíti a dolgozó tömegek hatalmi tudatát és ebből eredő tenniakarását, amelyre alapozva a felmerülő nehézségek is könnyebben leküzdhetők.

A szocializmus a saját értékeihez igazított demokráciát valósít meg. A formák, eljárásmódok tekintetében eddig is előfordultak és a jövőben is előfordulhatnak formai hasonlóságok a különböző társadalmi berendezkedésű országok között. Szocialista demokráciánk fejlesztésének továbbra is nyitottnak kell maradnia a más társadalmi berendezkedésű országok, főként pedig más szocialista országok demokratikus értékeinek tanulmányozására, a létrejött formák saját céljaink szolgálatában való felhasználására. A továbbfejlesztés során kiemelt fontosságú a szocialista országok hasonló tapasztalatainak behatóbb tanulmányozása és ezek hasznosítása hazai viszonyaink között.

Általánosságban elfogadott, hogy a szocialista demokrácia fejlesztését elsősorban a meglevő demokratikus keretek, formák mind tartalmasabbá tétele szolgálja. Ez a megállapítás a teendők sorrendiségét mutatja, kifejezi, hogy elsősorban a meglevő demokratikus formák működésének tartalmasabbá tételén kell munkálkodnunk. E széles körben elterjedt demokráciafelfogás egyoldalú abszolutizálása ugyanakkor közvetve a szervezeti változtatásoktól, strukturális átalakításoktól való félelmet, vagy sokszor kényelmességi szempontokat takar. A demokrácia formáinak fejlesztése nem tekinthető egyszer s mindenkorra befejezettnek, a politikai viszonyok változása a meglevő keretek átalakítását, bővítését is követelheti. Ám nem abszolutizálhatjuk a szervezeti-eljárási kereteket, mivel ezek mindig a tartalmi követelményeknek megfelelően változnak. A tartalomban meglevő hiányosságokat egyrészről magában a tartalomban eszközölt változtatásokkal lehet kiküszöbölni. Másrészt nem a meglevő formákhoz kell tartalmat keresni, hanem a tartalmi oldalról fejlesztett demokráciához kell a formákat igazítani. A szocialista demokrácia fogalma szorosan összefügg a fegyelemmel és a kötelezettségek teljesítésével. A fegyelem kérdése nemcsak a demokratikus lehetőségekkel élőket érinti, vonatkozik a demokratikus intézményeket, szabályokat megsértő vezetőkre, tisztségviselőkre is. A szocialista demokrácia fejlesztésére több jó határozatunk van. Elmarad azonban az ilyen típusú határozatok következetesebb végrehajtása, a végrehajtást akadályozók felelősségre vonása.

2. A POLGÁRI ÉS A SZOCIALISTA DEMOKRÁCIA ÖSSZEFÜGGÉSEI

A mindennapi életben és politikai gyakorlatban újra és újra szembe kell nézni a polgári és a szocialista demokrácia összehasonlításával, egymáshoz viszonyított értékelésükkel. A nyugati ideológiai orgánumok tendenciózusan igyekeznek a szocialista demokráciát úgy beállítani, hogy az nem más, mint manipulációs eszköz, amely arra hivatott, hogy elfedje a szocializmus „igazi, zsarnoki természetét". Ebben az értelmezésben az igazi demokráciát és a polgári demokráciát szinonim fogalmaknak tekintik. E nézetek hangoztatói jól profitálnak abból a tényből, hogy a szocializmus fejlődésében előfordultak torz vonások, és hajlamosak megfeledkezni a tőkés fejlődés polgári mértékkel mért antidemokratikus, abszolutisztikus megnyilvánulásairól. Ezek a nézetek a nyugati közvéleményben széles körben elfogadottak és a hazai közvéleményre sincsenek hatás nélkül. Ezért továbbra is fontos feladat a kérdés árnyalt elemzése és mindenoldalú vizsgálata. Nem lehet propagandisztikus kijelentésekkel megelégedni és a szocialista demokrácia fölényét a reális viszonyok taglalása nélkül hangoztatni.

Az elemzésben a nehézséget először is az adja, hogy a demokrácia-fogalom tartalma igen tág és a legkülönbözőbb értelmezései ismeretesek. Különböző korok és társadalmi formációk demokrácia-interpretációi eltérőek és hiábavaló vállalkozás lenne ezeket egy nevezőre hozni. Az azonban közös, hogy a demokrácia egy adott társadalomban a hatalom gyakorlásának módján mérhető és a társadalom osztályszerkezetére, berendezkedésére utal. Nincs tehát társadalmi formációtól elválasztható demokrácia-ideáltípus, amiből az is következik, hogy az egyes társadalmi formációk demokrácia-fogalma nem mérhető egy abszolút mércével, hanem csupán a társadalmi-gazdasági fejlődés adott fokával szemben támasztható belső követelményekkel.

Az egyes társadalmi formációkon belül korszakonként is eltérő a demokrácia értelmezése, sőt, az egyes társadalmi rétegek a saját helyzetüktől, a társadalmi szerkezethez viszonyított érdekeiktől függően eltérő demokrácia-ideállal rendelkeznek. Ezért is figyelemre méltó az a történelmi folyamat, amelynek során a polgárság a demokrácia-fogalmat ideologikusan kisajátította, azonosítva azt a tőkeértékesítés szabadságával. Ennek a demokrácia-fogalomnak a legfőbb törekvése ugyanakkor a tőkeértékesítés valódi tartalmának, osztályjellegének leplezése, mindenáron való tagadása. Paradox módon éppen az osztályjelleg ideologikus kiiktatásával szolgálják azt

a célt, hogy biztosítsák a magántulajdon sérthetetlenségét, a munkaerő szabadpiaci forgalmát, ami a tőkeértékesítés elengedhetetlen feltétele. Ennek másfelől az az „ára", hogy a tőkésosztály nem szervezheti kaszttá magát és a politikai uralomért folytatott harcban a tőke adta közvetlen előnyökről elvben le kell mondania. A politikai gyakorlatban azonban olyan formák alakulnak ki, melyek biztosítják a gazdasági hatalom politikai tőkévé transzformálását, miáltal az állami uralom gyakorlásában a legfontosabb tőkés csoportok egyre közvetlenebb módon vesznek részt (pl. állami gazdasági stratégiák kialakításában). A tőkés fejlődés szakaszainak megfelelően a demokrácia-fogalom és az ahhoz tapadó társadalmi intézményrendszer időről időre átalakul, tükrözve a tőkésosztály változó érdekkörnyezetét. Napjainkban az intenzív állami beavatkozás számos ponton felfüggeszti a hagyományos polgári demokratikus és piaci intézmények működését. Ebbe az irányba hat a tőke magánjellegének felszámolása, ami hosszabb történelmi időszakon keresztül érvényesülő tendencia.

A polgári demokrácia eszmerendszere és az erre az eszmerendszerre épülő politikai intézményrendszer a társadalmi fejlődés egy adott szakaszában, a feudalizmust meghaladó tőkés társadalmi formáció kereteibe ágyazottan a XIX. században vált többé-kevésbé teljessé, de még ma is őriz pozitív értékeket. A polgári demokrácia végső eredménye és egyben történelmi korlátja is a tőkeértékesítés individuális szabadsága, amely a tulajdonszerzést – absztrakt módon – mindenki számára jogi formákban biztosította, és tagadott minden olyan közösségi vagy társadalmi törekvést, amely a termelőeszközök magántulajdonának megszüntetésével ezen túl akart mutatni.

A polgári demokrácia-koncepciók kritikája két oldalról megközelítve végezhető el. Az egyik megközelítés alapján a polgári demokrácia eszmerendszerét le lehet mérni a saját intézményesültségébe ágyazottan: fel lehet tenni azt a kérdést, hogy a polgári demokratikus berendezkedésű társadalmak egy adott történelmi szakaszban mennyire felelnek meg saját, meghirdetett értékeiknek. A másik megközelítés alapja az, hogy szembeállítjuk a polgári demokrácia eszmerendszerét a szocializmus, a szocialista demokrácia értékeivel, törekvéseivel. Ezek a demokrácia-fogalmak társadalmi formációkhoz kapcsolódnak és a gazdaság, a mindennapi élet újratermelésének eltérő intézményesülési mintáira épülnek. Ebből adódik minden összehasonlítás viszonylagossága, érvényességi körének korlátozottsága. Tulajdonképpen ellentétpárokról van szó: a szocialista demokrácia a tőkeértékesítés meghaladására épül, eljutva a társadalmi

fejlődés össztársadalmi céltételező szakaszába. A polgári demokrácia eszméköre sem zárja ki a pozitív céltételezések szükségességét, ezt azonban alá kívánja rendelni a tőkeértékesítésnek, és a társadalmi hasznosságot a tőke hasznosulásán méri. A társadalom demokráciáját formailag az általános részvételre, a valóságban a tőkével, rendelkezők konszenzusára építi. A formai és valóságos oldal szétválasztása azért indokolt, mert a jelenlegi fejlett polgári demokráciákban a munkásosztály egy része beépül a tőke teremtette társadalmi konszenzusba. Ennek legfőbb oka egyrészt az, hogy a tőkeértékesítés folyamata egyre összetettebb és áttételesebb, ideológiailag pedig általánosan elfogadott, másrészt pedig az, hogy a tőkeértékesítés egyre inkább áttevődik a világgazdaság kereteibe, a centrum-periféria egyenlőtlen csereviszonyában nyilvánul meg. Hangsúlyozni kell, hogy országonként, államalakulatokként eltérő a helyzet attól függően, hogy milyenek a politikai kultúra hagyományai, milyen szélesek a középrétegek, a tokésosztály mennyire ismeri el a munkásosztály igényeinek jogosságát, milyen az életszínvonal stb.

A polgári demokrácia eredetileg kisebbségi demokrácia volt, a vagyonos osztályok, rétegek demokráciája. Ebben a kezdeti stádiumban a tőkés fejlődés minden intézményét áthatották ezek a demokratikus formák (elsősorban az angolszász országokban, melyeket Marx úgy jellemez, mint a tőkés fejlődés legteljesebb megvalósítóit). A XIX. század derekán a liberalizmus hanyatlani kezd, az erősödő munkásmozgalom hatására a polgári demokrácia formálisan kiszélesedik és a demokratikus fórumok egyre inkább kiüresednek. Megfigyelhetjük azt a történelmi tendenciát, hogy minél szélesebb a polgári intézmények társadalmi bázisa, annál súlytalanabbá válnak a demokratikus fórumok, annál nagyobb teret nyer az állami centralizáció. Ez különösen a nyugat-európai „kontinentális" tőkésországokban figyelhető meg, elsősorban Franciaországban és Olaszországban. A hatalom súlypontja fokozatosan tevődik át a képviseleti szervekről az állami bürokrácia szerveire, amennyiben a szelekciós mechanizmusok (oktatási rendszer, politikai kiválasztás stb.) nem képesek kiszűrni a tőkeellenes elemeket. A polgári demokratikus fórumok elvben nem zárják ki a társadalmi formáció demokratikus meghaladását, de erre nem volt még sikeres történelmi példa, és nagyon valószínű, hogy ezt a tőke nemzetközivé válása is kétségessé teszi. A tőkeértékesítésben egyre nagyobb szerepet játszik az állam intézményrendszere, a tulajdonosi és irányítási funkciók egyre nagyobb részének átvételével. Ennek egyik megnyilvánulási formája a települési közösségek felbomlásának or-

ságonként eltérő stádiumban levő folyamata, amelynek eredményeként az állam egyre szélesebb körben veszi át a közösségi funkciókat.

A szocialista demokráciát a polgári demokrácia meghaladásának lehetőségeként értékeljük, amennyiben a szocializmus a tőkés társadalom meghaladása. Le kell szögezni azt is, hogy a polgári demokrácia értékeit (pl. nyilvánosság) a szocialista demokrácia csak úgy képes meghaladni, ha azokat egyúttal el is sajátítja. Ennyiben el kell fogadnunk a történelmi fejlődés folyamatosságát. Ez az igény nem jelenti azt, hogy a polgári demokrácia egyébként is kiuresedő intézményeit kell adaptálni, mivel ez nem mutat túl a polgári demokrácián, hanem ellenkezőleg, visszatérés ahhoz. A követelmény azt jelenti, hogy a polgári demokrácia hangoztatott, de teljességgel soha meg nem valósított törekvéseit a szocialista demokráciának kell beépíteni a társadalmi viszonyok újratermelésébe, a mindennapi életbe. Ez eszmeileg azért is megvalósítható, mivel a szocialista demokrácia nem polgári értelemben vett többségi uralmat, hanem a többség, a társadalom fejlődése érdekében gyakorolt hatalmat jelent. A polgári demokráciával szemben ez jelenti a tőkeértékesítés szabadságának meghaladását.

3. A MAGYARORSZÁGI DEMOKRATIKUS HAGYOMÁNYOK

a) A polgári demokrácia ellentéte, de egyben előzménye is a szocialista demokráciának, amennyiben elvileg a nagy francia forradalom idején megfogalmazott szabadságjogokon alapul, melyeket természetesen a kapitalista alapnak megfelelően alkalmaz. A polgári demokrácia, ha ellentmondásos módon is, a rendiséghez képest nagymértékben kiszélesíti a politikai jogokat élvezők körét, s ezt a mennyiségi folyamatot a szocializmus teszi valóságossá.

A demokráciának természetesen nem egyetlen mércéje a választási, illetve képviseleti rendszer, s főleg nem a választók száma. Az 1848-as, illetve 1874-es magyar választójogi törvény annyiban megfelelt a történelmi fejlődésnek, hogy a gazdasági elmaradásnál kisebb mértékben maradt el a nyugat-európai demokratizálódási folyamattól. Az 1867 utáni magyar parlamentben nem osztálypártok, hanem uralkodó osztályok frakciói állnak egymással szemben. Ez a választási rendszer az első világháború előtt akkor jut válságba, amikor aktuálissá válna a nemzetiségek, a szocialista munkásság és a földtelen falusi pauperek, tehát a három „államellenes" erő választójoga. Ez a fennálló rendszer mélyreható reform-

ja nélkül megvalósíthatatlan, s ez is egyik oka annak, hogy a háború után a forradalom elkerülhetetlenné válik.

A forradalom leverése után létrejött Horthy-rendszer jórészt a nemzetközi körülmények kényszerítő hatására, nagyjából bevezette az általános választójogot.

Egészében szemlélve a magyar tőkésállamot és jogrendszerét, azt mondhatjuk tehát, hogy ha lassan is, kialakult a polgári jogegyenlőség rendszere, amelyben azonban a valóság sokkal rosszabb volt a törvény betűjénél.

Ki kell emelni még egy jelentős, bizonyos értelemben demokratikus tényezőt: ez az érdekképviseleti rendszer viszonylagos széles kiépülése, amely valósággal állam az államban, és nemcsak egyszerűen az osztály- és csoportérdekek védelmét látja el, de bizonyos mértékig ellensúlyozza, hogy végzetes egyoldalúságok, egyensúlyzavarok állhassanak elő. A különböző érdekképviseletek mindig nagyobb mértékben korlátozták a kormány törekvéseit, mint a parlamenti, politikai ellenzék.

Felhasználhatók-e a szocialista demokrácia fejlesztésében ezek a tőkés-földbirtokos osztályuralom céljai szerint kialakított és eltorzított, a polgári demokrácia elveinek megfelelő intézmények? Az átmenet elősegítésére bizonyos formák megtartása hasznosnak bizonyulhatott, hosszabb távon azonban inkább tanulságaikat, mint eredeti formájukat lehet átvenni.

Hasznos például az a tanulság, hogy a polgári kor demokratikus és áldemokratikus intézményei bizonyos funkciót töltöttek be, és ezeknek pótlása szükséges lehet a szocialista demokrácia alapvetően más viszonyai között is. Ilyen lehet pl. a csoportérdekek képviseletének egy-két mechanizmusa (túl a meglevőkön), a lokálpatriotizmus felhasználása a város- és községfejlesztés erősítésére a helyi kezdeményezés nagyobb lehetőségével, a döntési mechanizmusba – a rendszer alapjait mint láttuk, a polgári korban sem veszélyeztető – többsíkúság beépítése, a társadalmilag káros jelenségek ellen a leleplezés, önkéntesség biztosítása nagyobb nyilvánosság útján stb. A régi *formák* felhasználása ebben azonban inkább célszerűtlen és zavaró, mint célszerű.

b) A régi államgépezet széthullása a felszabadulást követő hónapokban elősegítette a közvetlen demokrácia bizonyos formáinak kialakulását és az államhatalmat pótló, illetve kiegészítő fellépését. A közvetlen demokráciának lényegében három alapintézménye alakult ki: a nemzeti bizottságok, az üzemi bizottságok és a földigénylő bizottságok.

A központi kormányszervek létrejöttével párhuzamosan (1944 de-

cemberétől 1945 nyaráig) a közvetlen demokrácia intézményei fokozatosan pozíciókat vesztettek; a nemzeti bizottságok helyi hatalmi szervekké váltak, majd fokozatosan fel kellett adniuk közigazgatási jogkörüket s a rendőrség feletti ellenőrzést; az üzemi bizottságok szintén kiszorultak a vállalatok közvetlen irányításából, politikai szerepük is csökkent.

1945 nyarán a népi demokratikus átalakulás folyamatában új szakasz kezdődött. A felszabadulás befejezésével kiépült az államapparátus, a közigazgatás újjáformálódott. Kialakult – lényegében végleges formában – az ország politikai struktúrája, a politikai hatalmat a Magyar Függetlenségi Front pártjai szilárdan a kezükben tartották. A néptömegek közvetlen hatalmát felváltotta az állami szervezeti formákba öntött intézményrendszer; a nép, a dolgozó osztályok érdekeinek képviseletét a baloldali pártok és a szakszervezetek vették át. Azzal, hogy a képviseleti demokrácia teljessé vált, a közvetlen demokrácia és alapintézményeinek helyzete és feladatköre is megváltozott.

1945 és 1947 között a közvetett és a közvetlen demokrácia között nem teremtődött meg egység, hanem ellenkezőleg, a közvetlen demokrácia mindinkább visszaszorult. E folyamatnak objektív alapja az volt, hogy az újjáépítés, a földreform végrehajtása, az infláció megállítása, a gazdasági rekonstrukció, a társadalmi-politikai viszonyok átalakítása az erők koncentrálását, a központi hatalom erősítését, a centralizációt követelte meg. A Magyar Kommunista Párt ennyiben helyesen ismerte fel a társadalmi szükségszerűséget. A párt azonban nem tisztázta, hogy az öntevékeny szervek, mindenekelőtt a nemzeti bizottságok és az üzemi bizottságok milyen szerepet tölthetnének be a további feladatok megoldásában, a demokratikus átalakulásban; működésüket döntően és szinte kizárólag politikai-hatalmi szempontból ítélte meg, s miután úgy látta, a hatalomért vívott harcban nem támaszkodhat rájuk eléggé, ebben az időben nem fordított a népi szervekre kellő figyelmet.

Mindezek következtében 1947 őszétől 1949 tavaszáig nem a közvetlen demokrácia kiterebélyesedését, hanem fokozatos eltűnését tapasztalhattuk.

A közvetlen demokrácia intézményeinek felszámolása a proletárdiktatúra helytelen, egyoldalú értelmezésének, a szovjet tapasztalatok mechanikus felfogásának is következménye volt. Szerepet játszottak ebben továbbá olyan szemléleti hibák, mint a dogmatizmus, a centralizmus abszolutizálása, a nemzeti sajátosságok figyelmen kívül hagyása.

A közvetlen demokrácia szervei, amelyek a felszabadulást követő hónapokban hasznosan egészítették ki a néphatalom megteremtésének más intézményeit, bár eredeti formájukban nem maradhattak fenn, érdemi szerepet játszhattak volna, ha sikerült volna új módon beépíteni őket az új népi hatalom rendszerébe.

II. A politikai rendszer demokratizmusa

A szocialista társadalom politikai rendszere átfogja a társadalom különböző politikai szervezeteit, ezek egymás közti kapcsolatát, működésük elveit és normáit, valamint a normákat megvalósító emberi magatartások összefüggő formáit. A szocializmus politikai rendszerének alapvető feladata, hogy biztosítsa a szocialista társadalmi-gazdasági viszonyok magasabb szintű újratermelésehez szükséges feltételeket. A politikai rendszer egyes összetevői viszonylagos önállósággal, elkülönültséggel, belső törvényszerűségekkel rendelkeznek.

A fejlődés irányainak meghatározása során mégsem lehet ezeket az intézményeket kiragadni és csak önmagukban, saját működésük belső racionalitása szempontjából vizsgálni. A politikai rendszer különböző intézményei szoros kapcsolatban, kölcsönhatásban állanak egymással. Az egyik összetevő fejlődése kihat a rendszer más összetevőire is, az egyik intézmény fejlődésének lelassulása fékezheti a politikai rendszer egész demokratizmusának a fejlődését is. Az államszervezeten beluli decentralizáció például kiváltotta a pártirányítás bizonyos decentralizációját. A párton belüli demokrácia szintje azonban végső soron meghatározza az állami szervezetrendszer demokratizmusának fejlesztését. A párton belüli demokrácia fejlesztése önmagában is fontos és meghatározó, de más elemek – így például a szakszervezeti vagy üzemi demokrácia – egyidejű fejlesztése nélkül a politikai rendszer egészében nem lehet tartós eredményt elérni.

A szocializmus politikai rendszere úgy tudja minél hatékonyabban teljesíteni céljait, ha minél jobban megragadja a társadalomban lezajló érdekmozgásokat, ezeknek kifejeződési teret és kereteket ad, megfelelő alapon ütközteti az érdekeket, és ami a legfontosabb, az érdekegyeztetési folyamat eredményeként előterébe kerülő érdekek tényleges érvényesüléséhez megteremti a társadalmi-gazdasági feltételeket és eszközöket. A szocialista társadalomban dolgozó rétegeinek épp dolgozói minőségüknél fogva az alapvető kérdésekben azonos vagy hasonló az érdekük. A szocializmus eddigi fejlődése során

azonban bebizonyosodott, hogy a szocializmus talaján is létrejönnek az egymást erősítő vagy egymással szembefutó különböző érdekek. A fejlődés alternatívái, a társadalmi mozgások és érdekviszonyok a szocialista viszonyok talaján jönnek létre, a politikai rendszer intézményeinek a mai helyzetet és a közeljövő igényeit kell figyelembe venni. A szocializmus talaján keletkező érdekek sokszínűségéből, mozgásából – ami a fejlődés mozgatórugója is – következik, hogy a szocializmusban érdekellentétek hatnak (például az egyes társadalmi rétegek, csoportok között, az ágazat és a terület között, a falvak és a városok aránytalan fejlesztése stb. között).

Alapvetően a szocialista társadalom politikai rendszere hivatott arra, hogy megjelenítse, felszínre hozza, politikai akarattá, törekvéssé formálja ezt az érdekrendszert, a valóságos tagoltságának megfelelően. A szocializmus talaján felmerülő érdekek intézményesített megjelenítése, az érdekeknek a politikai rendszerben való kifejeződése biztosítja, hogy a társadalom érdek- és véleménytagoltsága politikailag kezelhetővé válik, hogy az érdekmozgások politikailag ellenőrizhető formában, kiszámítható módon mennek végbe.

A nem intézményes keretek között felszínre jutó érdekek is hatnak a társadalomban. Ezek azonban felhalmozódva, sok esetben egyébként elkerülhető feszültséggócokat hoznak létre. Az érdekviszonyok, az érdektagoltság dinamikus változásainak a politikai rendszer intézményes keretei közötti állandó figyelemmel kísérése lehetővé teszi, hogy felhasználjuk a különböző egyéni és csoportérdekek ösztönző, mozgósító erejét is.

A szocializmus politikai rendszerének az érdekek irányában szükségképpen szelektíve nyitottnak kell lennie. Az érdekek eltérő természetéből, a kielégítésükre rendelkezésre álló anyagi javak mindig behatárolt mennyiségéből következik, hogy az érdekek között szükségszerűen rangsorolni kell, és a társadalom célzott fejlődését jobban elősegítő érdekeket kell előtérbe helyezni. Éppen az érdekek egybevetésének eredményeként határozódik meg az, hogy mi a társadalom szélesebb körének igényeivel, szükségleteivel egybeeső érdek.

A politikai rendszer elemei között a pártnak kiemelkedő érdekintegráló és érdekrangsoroló szerepe van. A politikai rendszer demokratizmusának fontos fokmérője, hogy a társadalmat irányító párt – amely maga is érdek- és véleménytagolt szervezet – menynyire képes úgy megvalósítani a politikai egységet, hogy közben nem szünteti meg, nem szorítja a politikailag kezelhetetlen informális szférába a társadalom valamennyi vélemény- és érdektagoltságát.

A politikai rendszer más intézményei is részesei az érdekfeltáró és érdekegyeztető munkának. Ennek az a hatékony módja, hogy a különböző rétegeket, csoportokat átfogó társadalmi szervezetek önállóan és kezdeményezően lépnek fel, és ily módon közreműködnek az össztársadalmi érdekek feltárásában és meghatározásában. A politikai rendszer különböző társadalmi szervezeteinek alapvető feladata, hogy az általuk átfogott rétegek, csoportok sajátos érdekeit tárják fel és képviseljék. A társadalmi szervezetek kettős feladata közül az egyik az, hogy a párt és az állam célkitúzéseinek megvalósítására mozgósítsák az általuk átfogott rétegeket. E feladatukhoz viszont igazán csak úgy szerezhetnek tömegbázist, ha tevékenyen kiaknázzák, vállalják másik fontos szerepüket, az érdekvédelmi, érdekütköztető feladataikat. A társadalmi szervek érdekvédelmi munkájának a megjavítása kedvezően hat mind a társadalmi szervezetek sajátos feladatának a megoldására, mind a politikai rendszer egészének demokratizmusára.

A politikai mechanizmus keretében felszínre hozott érdekek egyeztetése – egyes érdekek előtérbe helyezése, mások háttérbe szorítása – tudatos, tervszerű munkát igényel. E munkában nem nélkülözhető az állam bizonyos mérvű közhatalmi, hatósági fellépése sem. A hosszabb távon is ható érdekreguláció azonban elsősorban olyan állami-szervező munkát igényel, amely az érdekeket létrehozó társadalmi-gazdasági feltételek, szükségletek tudatos befolyásolására, a társadalmi céloknak megfelelő megváltoztatására irányul. Az állam szervező szerepe előtérbe kerül az érvényesülési lehetőséget kapott érdekek tényleges megvalósulásához szükséges materiális eszközök biztosítása, szétosztása területén is. A szocialista demokrácia lényegi elemének tekintjük ugyanis, hogy az érdekek kifejezési lehetősége párosuljon a többség érdekeinek tényleges megvalósulásával.

A szocialista demokrácia képviseleti és közvetlen formái a szocialista társadalom irányításának különböző szakaszaiban eltérő módon és mértékben érvényesülnek. Mások az igények és a lehetőségek a döntések előkészítésénél, a döntéshozatalnál, a végrehajtás szakaszában, illetve az ellenőrzésnél.

a) A demokrácia érvényesülésének fő területe a döntési szféra. A politikai rendszer egyes intézményeibe beépülő képviseleti szerveknek kell a döntéshozatal centrumában állani. Az a legnagyobb hatékonyság, ha a tényleges döntési folyamatok a testületekben, ezek bizottságai által előkészítve futnak le. A választott képviselő akkor a legaktívabb, ha úgy érzi, hogy a testületben nem előre eldöntött kérdésekről van szó, és ténylegesen alakíthatja, befolyásol-

hatja az előterjesztést: a választókkal való kapcsolat ebben az esetben a legtartalmasabb, hiszen van miről beszámolni, és van mihez választói véleményeket, javaslatokat összegyűjteni. A döntéshozatalban a képviseleti fórumok szerepe a meghatározó, de nem lehet kizárólagos. A közvetlen demokrácia intézményeire (például: falugyűlés) a jelenleginél jobban lehetne építeni. A közvetlen demokrácia szükségszerű hátrányai (nem ad lehetőséget a javaslat részletes vitájára, módosítására, és csak az elvetés-elfogadás variánsai között lehet választani stb.) mellett e döntési forma nagy előnye, hogy nem igényli a választók és a döntések közé beépülő, a választóktól esetenként függetlenedő képviseleti szervek, az áttételes, a véleményközvetítő, a véleménymegjelenítő szervek közbejöttét. Figyelembe kell azt is venni, hogy a technikai fejlődés jelentősen kitágította ennek a korábban csak ritkán vagy egyáltalán nem alkalmazott demokratikus formának az alkalmazhatósági határait.

b) A társadalomirányítási döntések előkészítésének nagy részét, – különösen az államszervezetben – a hivatali apparátus végzi. Egyre jobban terjed a gyakorlat, hogy az apparátusi előkészítésben szerepet kapnak a képviseleti és a közvetlen demokrácia fórumai is. A jelentősebb döntések előkészítése során egyre többször fordulnak közvetlenül a képviseleti szerv által átfogott emberek csoportjaihoz (lásd a jelentősebb törvények, politikai döntések tervezeteinek megtárgyalását az érintettekkel). Az pedig már szinte általános gyakorlat, hogy az apparátus fontosabb előterjesztéseit a testületi döntés előtt a képviseleti szervek tagjaiból és az általuk behívott szakértőkből alakult bizottságok is megvitatják. A képviseleti szerv ülései között működő szűkebb körű vezető testület pedig rendszerint minden előterjesztést előzetesen megtárgyal, erről kialakítja álláspontját, azaz tulajdonképpen saját maga szelektál az apparátusi javaslatok között, és az általa elfogadott saját javaslataként terjeszti az őt választó testület elé. Ebben az előkészítési mechanizmusban azonban már nemcsak a demokratikus részvétel, hanem a túlbiztosítás elemei is megjelennek. A szűkebb körű vezető testületben is helyet foglaló választott tagok véleményüket az előkészítés első fázisaiban kifejtik, később a testületi ülésen már kevesebb szerepet kap a vita. A testületek rendszerint bizalmat adnak az általuk választott szűkebb vezető testület előterjesztéseinek, nem szívesen lépnek fel a döntési fórumon ellenvéleménnyel, ellenjavaslattal. Ebből a helyzetből úgy kellene előrelépnünk, hogy az előkészítés demokratikus fázisainak megőrzése mellett, ahol ez lehetséges, elkerüljük az alternatívák kiüresítését, a több fórumos előzetes szelektív kiválasztást. A vitákat lehetőleg a testületi ülésekre kell bevinni, fő-

ként olyan módon, hogy a hivatalos javaslat mellett felsorolják a háttérbe szorított, nem akceptált álláspontokat is. Megvizsgálandó az elnökségek, a végrehajtó bizottságok jelenlegi túlsúlyos szerepe. E szerveknek inkább a testületi döntések végrehajtásának irányítására, ellenőrzésére és a visszajelzésre kellene összpontosítaniuk, a testületi döntések előkészítésében általában nem mint előzetes határozatot hozó szerveknek kellene fellépniök.

c) A társadalomirányítási folyamatok harmadik eleménél, a demokratikusan meghozott döntések végrehajtásánál a fegyelem, a gyorsaság és a szakszerű és pontos megvalósítás szervező feladatai lépnek előtérbe. Ebben a fázisban már nincs, vagy csak kisebb a szerepe a vitáknak, a testületi üléseknek, helyeselhető, ha itt a hivatalos apparátus szerepe domborodik ki. A közvetlen és a közvetett képviseleti demokrácia fórumai inkább a végrehajtás ellenőrzésének fázisában kapcsolódhatnak be nagyobb hatékonysággal. A döntések végrehajtása során mindenképpen szükséges az időszakos testületi ellenőrzés, az apparátusok testületektől való eltávolodásának, önállósulásának potenciális lehetőségei csökkenthetők azáltal, hogy a szakapparátusok nemcsak a felsőbb szintű apparátus, hanem saját testülete részéről is mélyreható ellenőrzésnek rendelődik alá. Ennél is fontosabb azonban, hogy a testületek, azok tagjai a végrehajtást annak érdekében ellenőrizzék, hogy a végrehajtás során felmerülő információknak megfelelően a döntést hozó képviseleti szerv korábbi álláspontját módosíthassa, vagy új döntési folyamatot indítson el.

III. A párt szerepe a szocialista demokrácia fejlesztésében

A társadalom vezető ereje a párt, amely elsősorban a munkásosztály, de az egész társadalom érdekeit is hivatott képviselni, és politikájával minden társadalmi réteg érdekeit szolgálni. Mint – a munkásosztály megbízása alapján – a politikai hatalom vezető ereje, fokozott felelősséggel látja el az egyes társadalmi rétegek érdekeinek egyeztetését. A társadalom osztályszerkezetének átalakulásával és a rétegek közötti különbségek mérséklésével a magyar társadalom struktúrája homogénebbé válik. A munkamegosztásban elfoglalt helyhez kapcsolódó érdekviszonyok jelentősége ugyanakkor növekvőben van. A munka társadalmasodásával párhuzamosan a társadalom a munkamegosztásban betöltött hely szerint fokozottabban strukturálódik. Egyre inkább előtérbe kerül a társadalmi újratermelési folyamatok feletti rendelkezés demokratizálódásának jelentősége.

A különböző érdekek feltárásának és a párt politikájába való integrálásának jelentősége növekszik, ugyanakkor politikai kezelésük a jövőben nehezebb gazdasági körülmények között megy végbe.

A pártnak a társadalom életében betöltött szerepéből következik, hogy a pártdemokrácia a szocialista demokrácia magja, amely meghatározó hatással van a szocialista demokrácia minden területére. Az MSZMP a párton belüli demokrácia fejlesztésében azt a célt tűzte ki, hogy növeljük a választott testületek szerepét; fokozzuk a párttagság aktív részvételét a párt politikájának kidolgozásában, végrehajtásában és ellenőrzésében. Erősítsük a tagság közéleti tevékenységét; növeljük a pártszervezetek munkájának hatékonyságát. Alapvetőnek tekintjük, hogy a szocialista demokrácia kibontakozása, a pártdemokrácia fejlődése, a párt tömegkapcsolatainak erősítése, valamint a pártmunka hatékonyságának növelése iránti igények a pártmunka politikai-mozgalmi jellegét erősítsék. A párton belüli demokrácia nélkül a párt éppen úgy nem tudja megvalósítani szerepét, mint az öntudatos fegyelem és a magas fokú szervezettség nélkül. A pártdemokrácia azonban nem öncél, elvesztené értelmét,

ha nem szolgálná alapvető feladatát: a párt egységének, szervezettségének szüntelen újratermelését, politikájának alakítását és végrehajtását.

Jelentős erőfeszítések történtek a párton belüli információ és tájékoztatás fejlesztésére. Egyre világosabb az a felismerés, hogy ez a pártdemokráciának megnyilvánulása, de egyben annak fontos feltétele is.

A pártdemokrácia színvonalát és a pártmunka hatékonyságát is jelentősen érinti, hogy az alapszervezetek önállóságának fejlődése elmarad a követelményektől, sőt helyenként visszaesett. Ennek olyan tünetei vannak, hogy:

– kevés az alapszervezetektől kiinduló kezdeményezés;

– helyenként nem érvényesül a Politikai Bizottság 1972. december 20-i határozatának előírása, hogy a felsőbb szervek hatáskörébe tartozók ügyében döntés előtt az alapszervezet véleményét ki kell kérni;

– felsőbb szervek az alapszervezetek döntési jogkörének fontos elemeit nemegyszer magukhoz vonják. Sok kérdésben egy szinttel feljebb, az alapszervezet helyett az üzemi vagy községi pártvezetőségnél döntenek;

– az alapszervezetekben gyenge az adaptáló munka, a felsőbb szervek határozatait sokszor mechanikusan lemásolják.

A pártdemokrácia hatékonyabb érvényesülésében jobban előtérbe kell állítani az alapszervezeteket, a pártdemokrácia mindennapi megvalósulásának legátfogóbb színtereit:

– növelni kell az alapszervezetek önállóságát, s ezzel együtt csökkenteni munkájuk helyenkénti túlzott szabályozottságát, tovább kell mérsékelni a számukra kötelezően előírt napirendek számát;

– folyamatosabbá kell tenni a párttagság részvételét az alapszervezet mindennapi életében; rendszeresebben kell kikérni véleményét; indokoltnak látszik, hogy a pártcsoport jogot kapjon a taggyűlés összehívásának kezdeményezésére.

A pártdemokrácia érvényesülésének fontos kérdése a pártbizottság és a végrehajtó bizottság, valamint a pártapparátus egymáshoz való viszonya. Elvileg egyértelműen világos, hogy az apparátus a választott szervek munkaszervezete, s nekik alárendelten dolgozik.

A központi, területi és üzemi pártszervek az elmúlt években sokat tettek a testületi tagok informáltságának javításáért. Céltudatos törekvések mutathatók ki a testületi tagok politikai képzésének javításában. Mégis számos vonatkozásban csak részlegesen vagy közvetlenül valósulnak meg a választott testületekre s apparátusokra vonatkozó elvi-politikai követelmények.

A Központi Bizottság 1969. november 26–28-i határozata előírja, hogy a pártapparátus, illetve a különböző munkabizottságok a lényeges döntések előtt javaslataikat, minden ismert véleményt figyelembe véve és azokat minősítve, kötelesek a vezető pártszervek elé terjeszteni. Ennek végrehajtása a kezdeti nekibuzdulás után fokozatosan visszaesett. Az előkészítések többsége nem tartalmazza az előkészítés során felmerült eltérő véleményeket, javaslatokat. Így a testületnek a döntések meghozatalakor nincs elég lehetősége ezek mérlegelésére.

A pártbizottság viszonylag ritkán, átlagosan 3 havonként ülésezik. Sokan ezt túl hosszú időnek tartják a vezetés folyamatosságának biztosításához. Ez a gyakorlat egyre inkább a végrehajtó bizottságot teszi a tényleges irányítás szervévé. A pártbizottság üléseire kerülő előterjesztések, határozati javaslatok rendszerint a végrehajtó bizottság előterjesztései. Az érdemi viták a végrehajtó bizottság keretei között folynak. További erőfeszítéseket kell tenni a pártbizottság szerepének növelésére, a választott testületen belüli demokrácia fejlesztésére: tartalmasabbá kell tenni a kerületi pártbizottságok tevékenységét; csökkenteni kell az informatív napirendek arányát; több alternatív javaslatot tartalmazó előterjesztést célszerű a testület elé vinni; növelni kell szerepét a káderkérdésekben is; szorgalmazni kell a végrehajtó bizottság tagjainak aktívabb részvételét a pártbizottsági üléseken. Érdemibb tájékoztatást kell adni a végrehajtó bizottságban lefolyt vitákról.

A pártbizottság elé kerülő kérdések szóbeli kiegészítései általában nem tartalmazzák a végrehajtó bizottságban lefolyt vitát.

A pártdemokrácia megnyilvánulásának fontos területe a különböző szintű pártszervek tagjainak és tisztségviselőinek megválasztása. Az MSZMP-ben érvényesülő demokrácia választási gyakorlatunkban is kifejeződik. Az alapszervezeteknél erőteljesebben fejlődött a pártdemokrácia, mint a pártbizottságoknál történő választásoknál. Komoly probléma, hogy a párttagság nem tudja megfelelően érvényesíteni hatását a felsőbb szervek összetételére. A megválasztott küldötteknek általában meghatározott társadalompolitikai kérdések képviseletére, ezekben való felszólalásokra adnak megbízatást, de ezek nem tartalmaznak a megválasztandó testület összetételére, a küldöttek személyére vonatkozó útmutatást.

A szocialista társadalom építése során a párt politikájának még jobban számolnia kell az eltérő érdekek létezésével, ezek még teljesebb kifejezésére, politikájába integrálására kell törekednie. Társadalmunk összetett érdekviszonyainak feltárásában, egyeztetésében érdemibben kell támaszkodni a szocialista demokrácia érvénye-

sülésében fontos szerepet betöltő állami szervekre, tömegszervezetekre, a szocialista demokrácia fórumrendszerére.

A párt vezető szerepének hatékonyabb megvalósítása a szocialista demokrácia érvényesülésében jelenleg nem követel lényeges szervezeti változásokat. A XI. kongresszus programnyilatkozatában és határozatában megfogalmazott célokat a jelenlegi szervezeti feltételek között eredményesen válthatjuk valóra, a fő figyelmet a szocialista demokrácia érdemibb és hatékonyabb funkcionálására kell fordítanunk.

A párt munkastílusában hatékonyabban kell fejleszteni a szocialista demokrácia jelentős hatást kiváltó politikai-mozgalmi jellegét, s nemcsak a párt munkájában, de egész politikai rendszerünkben erősíteni kell a nyíltság, a nyilvánosság elemét.

IV. Az államélet demokratizmusa

A politikai rendszer fontos eleme a szocialista állam, amely hazánkban a proletárdiktatúra államaként jött létre. A szocialista állam fejlődésének első szakaszában, mint ismeretes, diktatúra a megdöntött osztályokkal szemben, de egyben a történelemben először széles körű demokráciát jelent a dolgozó többség számára. A proletárállam fejlődésének első periódusában az állam belső elnyomó és külső védelmi funkciói viszonylag nagy szerepet kaptak. E szerepkör nagysága részben az állammal szembeni külső és belső támadás erősségének függvénye.

Az európai népi demokratikus államok fejlődése során az eltérő történelmi körülmények következtében már nem volt szükség a diktatúra olyan formáinak alkalmazására, mint a Szovjetunióban. Magyarországon például a népi demokratikus állam a proletárdiktatúra funkcióit valósította meg, mellőzve a diktatúra fegyveres formáit. A szocialista állam funkcióinak vizsgálatánál természetesen ki kell emelnünk, hogy azok között már kezdettől fogva nagy helyet foglaltak el a gazdasági, szervező, kulturális, nevelő funkciók is. A későbbiekben e funkciók váltak meghatározóvá, az állam szerepkörében jelentős változás következett be. A jelenlegi államfejlődés azt mutatja, hogy jelentősen megnövekedett az állam felelőssége a társadalmi szükségletek kielégítésének szervezésében. Épp azoknak a szervező funkcióknak a megerősödése igazolja, hogy az állami szerepkör kiterjedése nem valamiféle „szükségszerű rossz". A korábbi teoretikus vitákkal szemben beigazolódott a társadalomtól elkülönült állam időleges szükségessége. A növekvő állami szerepkör mellett inkább arra helyeződött át a hangsúly, hogy a viszonylagos elkülönültséggel működő államot hogyan lehet jobban alárendelni a társadalomnak. Az állam ilyen irányú alárendelésében, ellenőrzésében elsősorban a képviseleti demokrácia és a közvetlen demokratikus ellenőrzés különböző formáinak szerepe domborodik ki. Nagyon fontos, hogy az államot a jog oldaláról is megfelelően behatárolják és korlátozzák.

Az állami beavatkozás terjedelme a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele eredményeként szélesedik ki. Az állam funkciójává válik az egészségügy, az oktatás, a kultúra szervezése, a tervgazdaság irányítása stb. A nemzeti jövedelem újraelosztása az összegek zömét tekintve szintén centralizált állami feladatként jelenik meg.

Az államelmélet sokoldalú, gazdag kérdésköréből a következőkben a szocialista demokrácia fejlesztéséhez közvetlenül kapcsolódó állami képviseleti és államigazgatási kérdéseket emeljük ki.

1. A KÉPVISELETI ÉS A VÁLASZTÁSI RENDSZER DEMOKRATIZMUSA

A magyar képviseleti rendszer 1945 utáni fejlődésében három szakaszt különíthetünk el:

a) Az állami képviselet az 1945 és 1948 közötti időszakban a társadalomban létező ellentmondások közül a pártok által közvetített politikai ellentmondásokat fejezte ki. Az állampolgár, amikor részt vett a szavazásban, lényegében abban döntött, hogy szavazatával melyik pártot kívánta támogatni. Tehát nem a képviselőjelölt személye, hanem a pártok programja állt a választás középpontjában.

A többpártrendszerű politikai képviselet logikájának az arányos képviselet felel meg, amikor minden párt a ráeső szavazatok arányában részesül a mandátumokból. Ilyen, a pártokra vonatkoztatott arányosságot csak a lajstromos választási rendszer biztosított. A koalíciós pártok elvetették az egyéni kerületi választásokat. A pártok képviseletében játszott szerepkörének erősítését szolgálta a kötött lajstrom. Ez a képviselet és választási rendszer még semmilyen vonatkozásban nem törte át a polgári társadalom körülményei között kialakult pártpolitikai rendszer képviseleti elveit.

b) A két munkáspárt 1948. évi egyesülésével, a Függetlenségi Népfront ezt követő létrejöttével és a koalíción kívüli ellenzéki politikai erők visszaszorításával új helyzet alakult ki. 1949-ben a Függetlenségi Népfrontba tömörülő pártok és más tömegszervezetek a szocializmus legáltalánosabb nézeteiben egységes álláspontra helyezkednek, közös népfrontprogramban és közös lajstrommal (jelöltekkel) indulnak a választáson. A lajstrom mögött még politikai pártok állnak. Ennek megfelelően pártközi tárgyalásokon dőlt el, hogy a népfrontot alkotó szervezetek hány mandátumot kaphatnak.

Az 1950-es évek elején a népfront mögül eltűnnek a politikai pártok. A népfront, később a Hazafias Népfront a szocializmus épí-

tésének nemzeti összefogását jelképező politikai mozgalommá válik. Most már nem a politikai pártok politikai különbségére épül a képviselet, hanem a koalíciót alkotó politikai pártok közös programjára. (Nem térünk most ki arra a kérdésre, hogy a koalíciós pártok eltűnése az akkori helyzetben mennyiben volt szükségszerű.)

A népfront típusú szavazáson részt vevő állampolgár már nem a pártok és azok politikai programja között választ, hanem a népfront melletti vagy a népfront elleni szavazás lehetősége között. A választási és a képviseleti alternatíva leszűkül, de a politikai töltése – a szocializmus igénylése vagy elvetése – megmarad. A következő választásokra 1953-ban, illetőleg a tanácstagoknál 1954-ben került sor. Erre az időszakra a társadalomban olyan ellentmondások kialakulása a jellemző, amelyek már a szocializmus építésének miként je körül, a szocializmus talaján jönnek létre. Ezek az ellentmondások azonban nem tudnak kifejeződni a képviseletben, hiszen a kötött lajstromos népfrontválasztás ezeket az alternatívákat nem képes a képviselet síkján megjeleníteni. A választási rendszer szempontjából lényeges változást eredményez, hogy 1954-ben a tanácstagoknál már bevezetésre kerül az egyéni választókerület, felszámolják a kötött népfrontlajstromot. A változás iránya jelzi, hogy nem kívánják megnyitni a politikai alternatíva lehetőségét a képviselet síkján. Inkább a népfrontjelölés, az állampolgárok ajánlási jogának létrehozásával, lehetőleg egyetlen jelölt állítása útján tették lehetővé, hogy minden választókerület (városokban, községekben egy-egy utca) a számára legmegfelelőbb, a kommunális szolgáltatások megteremtése szempontjából legbefolyásosabb, legaktívabb tanácstagját válassza meg. Az országgyűlési képviselők választásánál csak 1966-ban valósítják meg a képviselők egyéni választókerületekben történő választását.

c) Az egyéni kerületi rendszer létrehozása új tendenciák kialakítását tette lehetővé a képviseletben. A leglényegesebb a területi (lokális) érdekek fokozott előtérbe kerülése.

A területi érdekkifejeződést 1970-ben több új intézmény bevezetése segítette. Ezek közül a szocialista demokrácia fejlesztése szempontjából kiemelést érdemel a többes jelölés, a jelölési rendszer korszerűsítése és a közvetett megyei képviselet megteremtése.

2. A KETTŐS VAGY TÖBBES JELÖLÉS

Az 1970. évi választójogi reform során hangsúlyozták, hogy több jelöltet csak azokban a választókerületekben kell indítani, ahol erre a választópolgároknak igényük van. Az a felfogás érvényesült, hogy nem önmagában a jelöltek számának növelésében lehet mérni a választások demokratizmusát. Több jelölt állítása társadalmi tartalmat csak akkor kaphat, ha a jelöltek különböző érdekeket fejeznek ki. Az ilyen különbségek híján a többes jelölés személyi kérdéssé válik, a szimpátia és a személyi rátermettség lesz az egyetlen motiváló tényező.

A többes jelölés az elmúlt években fokozatosan csökkent. Ezt nemcsak a választást lebonyolító apparátusok kényelmessége okozza, hanem a jelölő gyűlések egy részén tapasztalható közömbösség is. Nehezíti a többjelöltes választókerületek számának növekedését a választási előkészítő szervek túlzott „statisztikai szemlélete". A választási előkészületek során túlságosan vigyázunk arra, hogy munkás munkással, művész művésszel, nő nővel, fiatal fiatallal kerüljön „párba". A többes jelölést akadályozó tényező, hogy a közvélemény a mandátumot nem nyerő jelöltet bukott embernek tekinti, ezért a mandátumra esélyes jelöltek többsége a másodikként való jelölést nem vállalja.

A jelenlegi helyzet formális vonásainak meghaladását jelentené, ha a kommunális, a területfejlesztési politikában létező valóságos érdekek felszínre kerülhetnek és választási alternatívaként az állampolgárok előtt megjelennek. Enélkül aktív képviselői közélet nem képzelhető el. Fel kell adni továbbá a túlzott statisztikai szemléletet, és a mandátumot nem nyerő jelöltet politikailag kell támogatni, például úgy, hogy pótképviselővé választják, vagy bevonják más közéleti fórumok munkájába.

3. A KOZVETETT MEGYEI KÉPVISELET

A területi érdek erősítését célozza a képviseleti rendszerben, hogy a lakosság nem közvetlenül választja a megyei, fővárosi tanácstagokat, hanem őket a helyi tanácsok (községek, kerület, város) delegálják, vonják felelősségre, ezeknek a települési tanácsoknak tartoznak beszámolni stb. A kedvező jogi forma ellenére az elmúlt nyolc év nem hozott a megyei képviseletben olyan változásokat, amelyeket eredetileg feltételezni lehetett. Ennek legdöntőbb oka, hogy a községi és a városi érdekek nem a delegált megyei képviselőkön keresz-

tül fejeződnek ki elsődlegesen. Az érdekek kifejezése és rangsorolása elsődlegesen és alapvetően nem a megyei tanács ülésein keresztül történik. Problémát okoz az, hogy a megyei népfrontbizottságok egyedül tehetnek javaslatot a helyi tanácstagsággal nem rendelkező megyei tanácstagok jelölésére. Elismerve annak szükségességét, hogy egyes megyei vezetőket helyi tanácstagság nélkül is megválasszanak középtávon, más megoldást kellene keresni. Ennek egyik formája lehetne a „hivatalbóli tagság" visszaállítása, vagy a megyei tanács kooptálási joga. (Hivatalbóli tagok azonban csak az államapparátus tagjaiból tevődhetnének ki.)

4. ÚJ ELEMEK MEGJELENÉSE A KÉPVISELETBEN

A szocializmusban fellelhető érdekkülönbségek nem mindegyike juttatható kifejezésre a lakóterületi választások útján. Miután politikailag megkísérlik ezeket a képviseletben – a választási rendszer lakóterületi elve ellenére – kifejezésre juttatni. egy sor formális megoldást kell a képviseleti rendszerben fenntartani. Ilyen például az a törekvés, hogy a társadalom minden osztálya és rétege megfelelő arányban legyen képviseltetve. Ennek jelentőségét a lakóterület nem érti. A választópolgárok ezt egyes képviselőválasztás esetén formálisnak tekintik. A legjelentősebb állami és társadalmi vezetőket is a lakóterületen kell megválasztani, annak az igénynek elvi fenntartásával, hogy azoknak területi érdekeket is ki kell fejezni. Ilyen ellentmondás az is, hogy társadalmi szervezetrendszerunk döntően a termelést végző szervezethez kapcsolódik, mégis a politikailag jelentős választásokat lakóterületen kell lebonyolítani. (Különösen vonatkozik ez a nagyvárosokra.) A lakóterületi elv kizárólagossága a választásban és az érdekek kifejezésében gondokat okoz. A képviselet átfogóbbá tétele érdekében ezért megfontolandó a lakóterületi elv elsődlegessége mellett, annak kiegészítéseként, más képviseleti elvek érvényesítése is. Különösen fontos a társadalmi szervek és üzemek hatékony képviseleti formáinak keresése.

5. A TÁRSADALMI SZERVEK ÉS A KÉPVISELET

A legfontosabb társadalmi szervek vezetői ma is tagjai az országgyűlésnek, de nem ebben a minőségükben. Ez sok formalitáshoz vezet. Megoldásként több lehetőség kínálkozik:

a) Elvileg az egyik lehetőség, hogy a társadalmi szervek jelölteket állítanak szervezetük képviseletére, jelöltjeiket külön indítják a választásokon. Politikai rendszerünk egészét tekintve ez az út nem látszik járhatónak, mivel az egész társadalmat átfogó politikai eszmények közössége alapján formált szervezetünk csak egy van, és ez a párt. Minden más társadalmi szerv a társadalmi csoporthoz való tartozás szerinti rétegszerv, amely a párt politikájára alapozva más szempontból fogja át a társadalom meghatározott részét.

b) Elképzelhető változat, hogy a társadalmi szervek képviselőit egy ún. országos lajtsrom segítségével választják az országgyűlésbe. Ebben az esetben minden választó szavaz az egyéni választókerületének megfelelő jelöltjére és egy ún. országos listára, amely a legfontosabb közéleti személyiségek neveit tartalmazza. A megoldás előnye, hogy a társadalmi szervek képviselőit nem kellene a lakóterületi választásokon indítani és elvileg ezzel őket a választókerületi érdekek képviseletével terhelni. Előny az is, hogy ezek a képviselők is – igaz, hogy lajstrom segítségével – az állampolgároktól közvetlenül kapják megbízatásukat. A hátrányok is jelentősek. A lajtsrom csak kötött lajtsrom lehet, a több jelölt közötti választás kizárt. A jelölés is csak centralizáltan, például a Népfront Országos Elnökségén keresztül képzelhető el. Problémákat okozhat, hogy ez a módszer a képviselők közötti különbségtételre ad lehetőséget.

c) A társadalmi szervek képviseletének megteremtése szempontjából elképzelhető forma, hogy meghatározott társadalmi szervek maguk küldjék el a képviselőiket az országgyűlésbe. A megoldás előnye, hogy világos a képviseleti cél. Hátránya, hogy nem az állampolgároktól származik közvetlenül a megbízás. E megoldás esetén el kell dönteni, hogy hány képviselői helyet lehet ilyen úton betölteni. (Megítélésünk szerint ez a szám nem lehet több, mint az összképviselők 15–20 százaléka.) Jogszabályban fel kellene sorolni azokat a társadalmi szerveket, amelyek képviselőt választhatnak. Nem kell ilyen jogot adni a pártnak, de az egész választásban szerepet játszó népfrontnak sem. El kell azt is dönteni, hogy a képviselők küldésére jogosított szervek mely egységei gyakorolhatják ezt a jogot. (Így például a SZOT vagy az ágazati szakszervezetek, vagy mindegyik; a TOT, vagy a területi szövetségek; a szervek kongresszusai vagy elnökségei.)

d) És végezetül elképzelhető megoldás az is, hogy a legfontosabb társadalmi szervek képviselőit az országgyűlés delegálja tagjai sorába. Megjegyzendő, hogy a fenti javaslatok az országgyűlési választásokra vonatkoznak. Semmi sem indokolja, hogy a tanácsi válasz-

tásoknál is felvessük a társadalmi szervek képviseletét a fenti módon. Helyi-területi szinten az eddig alkalmazott politikai együttműködés eszközei megfelelő garanciát nyújtanak.

6. KÉPVISELET ÉS ÜZEMI ELV

A lakóterületi elv kiegészítéseként felmerült a társadalom termelő szerkezetének intézményes bekapcsolása a képviseleti szervek tevékenységébe.

Szocialista társadalmunkban az üzemi választásoknak tradíciói vannak. A Szovjetunióban 1917-et követően a szovjetek küldötteinek egy részét az üzemi munkáskollektívák választották meg.

A szocializmus építésének mai szintjén másként merülnek fel a kérdések. Az üzemekre telepített választások rendszerében gondot okozna, hogy a társadalom egyes rétegeinek, csoportjainak kettős, lakóhelyi-üzemi szavazati jogot adnának. Mindezek ellenére ez a kérdés még nem tekinthető lezártnak, mivel a direktebb üzemi képviselet létjogosultsága mellett is több érvet hoznak fel.

7. A KÉPVISELET SZEREPÉNEK ERŐSÍTÉSE

A szocializmus gyors ütemű fejlődésével, a szocialista állam funkcióinak gyarapodásával és kibontakozásával nem mindenben tartott lépést az irányító, ellenőrző képviselet fejlődése. A képviseleti szervek tevékenységében erős a formális jelleg, sokszor csak azt várják tőlük, hogy a társadalom más szerveiben kialakult elképzeléseket támogassák. A helyi képviseleti szervek vezetői inkább az apparátus, mint a testület vezetőinek tekintik magukat. Nem mindig a testületek működtetik az apparátusokat, az apparátusok meghatározó szerepe sokszor a testületi demokrácia rovására érvényesül. Általánosságban megállapítható, hogy az államigazgatási szervek szakmai felkészültsége az elmúlt időszakban gyorsabb ütemben növekedett, mint a képviseleti szerveknek az államigazgatás felett gyakorolt irányító-ellenőrző befolyása. A képviseleti szervek apparátusokat irányító szerepének megjavítása ma nem azt követeli meg, hogy a képviseleti szerveket a szakmai hozzáértés novelése irányában fejlesszék tovább. A képviselet ugyan magába integrálhat szakmai elemeket, de nem a szakmai elem növelése az elsődleges cél. A jövőben inkább a képviselet érdekmegjelenítő társadalompolitikai szerepkörét kíván megerősítést.

A képviseleti szervek működése a jogi garanciarendszer oldaláról ma már csak részben erősíthető, bár még e területen is vannak tennivalók. (Nem megoldott az üdülőhelyi községekben az üdülővel, a hétvégi házzal rendelkező lakosság érdekképviselete. Vizsgálandó a nemzetiségi lakosság direkt képviselete a központi és a helyi választott testületekben. Növelhető a képviseleti szervek kizárólagos, nem helyettesíthető hatásköre, a kizárólagos törvényhozási tárgyak köre. Az országgyűlés és a Népköztársaság Elnöki Tanácsa között jelenleg fennálló munkamegosztási arányokat módosítani lehetne az országgyűlés javára. A testületi munka érdemibbé tétele érdekében gondolkodni lehetne a választott képviselők nagyobb függetlenítéséről, a fél- vagy egynapos ülések helyett az előterjesztett témákat részleteiben feldolgozó testületi ülésszakok gyakoribb alkalmazásáról. A lakosság képviseletét nemcsak a helyi tanácsokban, de a lakossággal kapcsolatban álló intézmények vezető, ellenőrző testületeiben is hatékonyabbá lehetne tenni. Általánossá tehető az a szabály, hogy a testület ülésén az előterjesztésben nem akceptált véleményeket, javaslatokat is ismertetni kell stb.)

A hatásköri működési szabályok továbbfejlesztésének feladatát távolról sem szabad lebecsülni, de a képviseleti szervek mai problémái közül nem ezek az alapvetőek. A képviselet társadalmi tartalmában és jelentőségében felbukkanó hiányokat korántsem lehet pusztán hatásköri szabályokkal ellensúlyozni. Ennél fontosabb, hogy társadalomirányításunk mai rendszerében a különböző szintű képviseletek ténylegesen milyen helyet foglalnak el. Véleményünk szerint a képviseletek csak úgy tudják kibontakoztatni a bennük rejlő előnyöket, ha nagyobb teret kapnak mind a pártirányítás, mind pedig az apparátusi előkészítés oldaláról. A pártnak a jövőben egyre inkább a választott állami képviseleti szervekre kellene építenie, és ily módon érvényesíteni irányító befolyását az államigazgatási szervekre. A helyi-területi tanácstestületekben növelhető a kommunálpolitikai kérdések érdemi vitája, a testületre bízott szabad döntési szféra. Az országgyűlés munkájában különösen a törvényalkotó szerepkör, a bizottságok munkája és a központi államigazgatási apparátus felett gyakorolt ellenőrzési feladatok emelhetők ki. A központi igazgatás képviseleti ellenőrzöttségének mértéke ma általában elmarad a helyi igazgatás tanácstestületi ellenőrzöttségének fokától. A szocialista demokrácia továbbfejlesztését a jövőben is elsősorban a közvetett képviselet elve alapján működő testületi szervek szerepének növelésére kell építeni. Várható azonban, hogy a technikai fejlődés előrehaladásának eredményeként ki lehet aknázni a közvetlen képviseletben rejlő előnyöket is.

V. Az államigazgatás demokratizmusa

Az államigazgatás tevékenysége a népképviseleti szervek demokratikus irányítása, ellenőrzése alatt áll. Az államigazgatás működése során maga is alkalmazhat olyan igazgatási formákat, amelyek a demokratizmus korlátozásához, eltorzulásához vezetnek és a bürokrácia forrásaivá válnak.

Az igazgatás eddigi fejlesztésében elsősorban az igazgatási munka ésszerűsítését hangsúlyozták. Jelentőségéhez képest kevesebb figyelmet kapott az igazgatás demokratikus aspektusa. A társadalom, az állampolgárok szempontjából nézve az igazgatás túldimenzionált. Viszonylag gyakran fordul elő, hogy a társadalmi-gazdasági életbe való beavatkozást csakis államigazgatási úton akarjuk elérni. Az államigazgatás rendszerint a számára legkézenfekvőbb adminisztratív jellegű fellépési módszert választja, és a túlzott igazgatási beavatkozás szükségszerűen bürokráciát szül, korlátozza a demokrácia kibontakozását. A jövőben ezért az államigazgatás feladatainak mennyiségi és minőségi meghatározásánál három alapvető kérdést az eddigieknél alaposabban kell majd megvizsgálni:

a) Az igazgatás elé kerülő feladat valóban csak állami eszközökkel oldható-e meg hatékonyan, mennyiben használhatók fel a társadalomszervezés más formái (például politikai, mozgalmi eszközök)?

b) Ha az állami fellépés indokolt, akkor kizárólag csak államigazgatási, jogi eszközök alkalmazása jöhet-e számításba, vagy van-e mód más állami eszközök (közgazdasági, polgári jogi, büntető jogi stb.) kiegészítő vagy helyettesítő igénybevételére?

c) Az államigazgatási feladatmegoldás esetén – és ma ez a leggyakoribb társadalomszervezői forma – vizsgálni lehet, hogy a hatósági vagy az irányítási-szervezési módszerek-e a leghatékonyabbak.

Ha hatósági eszközökhöz nyúlunk, akkor elemezhető, hogy a jogszabályok érvényesítését az állampolgárok és a szervezetek önkéntes jogkövetésére célszerű-e bízni, és a hatóság csak utólagos szank-

cionálási lehetőséget kap, vagy a tevékenységet csak a tanácsi szervek előzetes engedélye, kötelezése alapján lehet vagy kell gyakorolni.

Amennyiben e kérdések feltevése és pozitív megválaszolása alapján határozzák meg az igazgatási beavatkozás lehetőségeit, akkor az igazgatási beavatkozás valóban azon a területen hat, ahol erre szükség van, és ahol a társadalmi érdekek érvényesítésére nincs más lehetőség.

Ebből következik, hogy az igazgatási beavatkozás a szükséges esetekben a demokráciát is szolgálhatja. (Lásd egyes állampolgárok tevékenységének korlátozását igazgatási úton a többség érdekében, a gazdasági-szolgáltatási monopolhelyzetek korlátozását igazgatási eszközökkel stb.)

1. AZ ÁLLAMIGAZGATÁS ÉS AZ ÁLLAMPOLGÁROK JOGVÉDELME

A hatósági eljárásokban az állampolgároknak hatékony védelemre van szükségük ahhoz, hogy törvényes jogaikat – akár az állami szervekkel szemben is – érvényesíthessék, illetve, hogy kötelezettségeik megállapítása során vegyék kellően figyelembe az állampolgárok érdekét.

Az állampolgárok jogainak védelmét mindenekelőtt az anyagi jogi (a jogok tartalmára ható) szabályozás során lehet biztosítani. A mai hazai joggyakorlat elsősorban az anyagi jogi szabályozás tekintetében kifogásolható, a jogvédelemmel összefüggő problémák erre a területre vezethetők vissza. Ide sorolható a relatív túlszabályozás, ami nemcsak mennyiségi, de minőségi értelemben is értendő. Túl könnyen és sokszor alkotunk jogszabályt, még többször és könnyebben körlevelet.

Túlszabályozáshoz vezet az a „túlbiztosítási" szemlélet, amely az állampolgárokkal szemben eleve bizalmatlanságra alapoz, ennek megfelelően szabja meg a jogok érvényesítésének a rendjét. Komoly gond néhány jogszabályunk egyoldalú ágazati szemlélete, amely csak az állam, ezen belül pedig csak a saját ágazat érdekéből közelít egy-egy szabályozható problémához. Erre lehetőséget ad, hogy általában miniszteri szinten állapítják meg az állampolgárokat érintő jogok és kötelességek legtöbbjét. Az ágazati jogalkotás előkészítésének szakmai-tudományos színvonala, demokratizmusa nem éri el a törvényalkotási folyamat garanciarendszerét. A legfelsőbb népképviseleti szervek elég gyakran csak programtörvényeket, feladatmeghatározó

és nem konkrét jogokat és kötelezettségeket felsoroló jogszabályokat alkotnak.

A jogi szabályozás során hat még az a szemlélet, amely a helyi viszonyokat, a végrehajtás során felmerülő gondokat figyelmen kívül hagyja. A jogszabályok általában kevés mérlegelési, választási lehetőséget adnak a helyi jogalkalmazók számára, és ez az egyedi esetekben elég sokszor méltánytalansághoz vezet. Jogrendszerünk humanizmusa, méltányossága elsősorban a jogalkotás szintjén, a differenciáltabb szemléletű szabályozási módszerek alkalmazásával érhető el.

Az állampolgárok eljárásjogi védelme a hatósági eljárási szabályok és a hatósági jogalkalmazó tevékenység feladata. Az elmúlt két évtizedben jelentős előrelépés történt az állampolgárok ügyintézési pozícióinak megerősítésében, garanciális rendezésében. Ez főként annak a következménye, hogy az államigazgatási eljárásról szóló 1957. évi IV. törvény a maga idejében nemzetközi összehasonlításban is példamutató módon szabályozta a hatósággal kapcsolatba kerülő ügyfelek jog- és érdekvédelmét. Időközben azonban tovább növekedtek az államigazgatási munkával szemben támasztott jogos társadalmi igények. Fejlődött maga az államigazgatás is. A szocialista országok és a hazai jogalkalmazás tapasztalatai ma már továbblépést igényelnek. A továbblépés fő irányát úgy lehetne meghatározni, hogy általában szélesíteni kell az ügyfél érdek- és jogvédelmét biztosító eszközöket az első fokú határozatot megelőző eljárásban és a jogorvoslati eljárásban. (Az ügyfelektől ne követeljenek bizonyítékot olyan tényre, ami az államigazgatási szervnél, vagy a társigazgatási szerveknél levő hivatalos iratokban egyébként is megtalálható, a bíróság előtt megtámadható államigazgatási ügyek körét a jelenlegihez képest fokozatosan bővíteni kell stb.) Ugyanakkor a jogerős határozatokat az eddigieknél következetesebben és hatékonyabban kellene végrehajtani, a végrehajtásban az állampolgári kötelességek és felelősség érvényesülésének hatósági kikényszerítését illeti meg az elsőbbség.

Az elmúlt években növekedett az államigazgatás bíráskodási szerepe és funkciója. A bűncselekmények szabálysértéssé minősítésével különösen megnőtt az államigazgatás kvázi büntetőbíráskodási funkciója, nem beszélve azokról a szabálysértésekről, amelyeket a jog eleve szabálysértésként szabályozott. Az államigazgatás polgári bíráskodási tevékenysége is kiszélesedett (birtokháborítás, kisajátítás, kártalanítás megállapítása). E jelenség még nem kapott sem a szaktudományban, sem az állami életben megfelelő értékelést. Átfogó vizsgálat alapján állást kellene foglalni, hogy az államigazga-

tási bíráskodási eljárásban milyen új garanciákra van szükség, amelyek nem lassítják le lényegesen az ügyintézést.

Az állampolgárok gyorsabb és egyszerűbb ügyintézését segítik a tanácsoknál az elmúlt időszakban elterjedt ügyfélszolgálati irodák. Ezekben az irodákban az ügyfelek nemcsak felvilágosítást, tájékoztatást kapnak, hanem igazolásokat és bizonyítványokat is kiállítanak. A helyes kezdeményezés továbbfejlesztést igényel, mégpedig olyan irányban, hogy a hatósági ügyek nagyobb körében váljon lehetővé az ügyfélszolgálati irodában, osztályon történő elsőfokú ügyintézés.

2. A KÜLÖNBÖZŐ SZOLGÁLTATÁSOK ÉS AZ ÁLLAMPOLGÁROK (FOGYASZTÓK) ÉRDEK- ÉS JOGVÉDELME

A szolgáltatások gyors ütemű fejlesztése ellenére még nem szűnt meg a lakosság kiszolgáltatottsága a szolgáltatást végző szervezeteknek. A szolgáltatást végző szervezetek legtöbbször monopolhelyzetben vannak az ügyféllel szemben. A fogyasztó jogvédelmére több – elsősorban polgári jogi – biztosítékot építettek ki, de az állampolgárok kiszolgáltatott helyzete fokozottabban igényli a polgári jogi eszközöket kiegészítő államigazgatási jogi jellegű védelmet is. A minőségi kifogások érvényesítése során például az ipari szolgáltatásoknál a minőségellenőrző intézeteknek lehetne szerepük abban, hogy kisebb jelentőségű ügyekben ne csak szakvéleményt adjanak, hanem maguk közvetlenül döntsenek. Az a tapasztalat, hogy a kisebb értékű, de tömeges minőségi vitáknál egy-egy állampolgár nem megy el a bíróságra pereskedni, a minőségellenőrző intézetek döntését viszont valószínűleg gyakrabban kezdeményeznék. (Az államigazgatási jogvédelmet bizonyos értékhatár alatt esetleg a tanácsi iparhatóságok is elláthatnák. A vezetékes szolgáltatásoknál az államigazgatási jogvédelem körébe tartozhatnának a szolgáltatás minőségével vagy a szolgáltatás vállalati elutasításával kapcsolatos viták. Az ingatlankezelési szolgáltatásoknál a bérlő jogvédelme érdekében hatékonyabbá lehetne tenni a lakóbizottságok érdekvédelmi tevékenységét.)

3. AZ ÁLLAMIGAZGATÁS IRÁNYÍTÁSI-FELÜGYELETI VISZONYAINAK DEMOKRATIZMUSA

Az államigazgatási szervek tevékenységének döntő részét teszi ki, hogy termelő és szolgáltató szervezeteket (vállalatokat, intézeteket, szövetkezeteket) irányítanak vagy felügyelnek. Az államigazgatási szervek és a munkaszervezetek közötti viszony kialakításának többféle módja van. A szocialista demokrácia szempontjából a viszony kialakításában azok a követelmények kerülnek előtérbe, amelyek az államigazgatási szervekhez képest az irányított szervezeteknek nagyobb önállóságot biztosítanak. A nagyobb szervezeti és működési önállóság felszabadítja az irányított szervek kezdeményezőkészségét, jobban épít a szervek felelősségvállalására, a rugalmasabb helyi alkalmazkodásra a működési környezethez. Az önállóságot sokan és sokszor szembeállítják az állami befolyásolás lehetőségével. Pedig az önállóság nem irányítástól független autonómiát jelent, hanem éppen az irányítás keretében érvényesül, rugalmasabb munkamegosztást megvalósítva az irányító és az irányított között.

Az önállóság feltételezi, hogy az államigazgatási irányítás az alapvető, stratégiai pontokra vonul vissza, és az operatív irányítás adminisztratív eszközeit egyre jobban az érdekreguláló befolyásolási módszerek váltják fel. Ez a változás elsőként a gazdálkodó szervezeteknél indult meg, és bár ez a folyamat még korántsem mondható befejezettnek, kielégítőnek, kedvező hatása a társadalmi-gazdasági mechanizmusban feltétlenül érezhető. Viszonylag lassúbb a fejlődés az intézetek belső szervezeti életének demokratizálásában, az intézetek szakmai-funkcionális működésében még ma is elég erős centralizmus hat. A felsőbb szervek részéről megnyilvánuló szakmai-módszertani orientálás gyakorlata nehezen tudja áttörni a szakmai tevékenység adminisztratív meghatározásának korábbi módszereit.

Az államélet demokratizmusának fontos területe az államszervezeten belül az alsóbb állami szervek önállóságának kérdése. Az államszervezeten belül az elmúlt évtized folyamán a hatáskörök nagyarányú decentralizálása ment végbe. Az eddigi folyamatot elemezve megállapíthatjuk, hogy soron levő feladat a decentralizált hatáskörökre olyan felsőbb szintű irányítási módszereket ráépíteni, amelyek nem korlátozzák a deklarált hatásköri önállóságot, hanem azt meghagyva biztosítják az irányító szervek primátusát. Ilyen módszereknek bizonyulnak a normatív irányítási eszközök, az érdekek nyílt ütköztetését lehetővé tevő utólagos döntésfelülvizsgálati eszközök. Korlátozásra szorulnak az önálló hatáskör gyakorlását előzetesen befolyásoló előzetes hozzájárulási, előzetes véleményezési

jogkörök, mivel ezek révén ma egy latens recentralizáció valósul meg. A jövőben fontos lesz, hogy a decentralizált hatáskörök gyakorlásának anyagi-személyi feltételei kiteljesedjenek, csökkenjen a decentralizált hatáskörök gyakorlásának feltételében jelentkező centralizáció.

VI. A munkahelyi demokrácia

A gazdaságirányítási rendszer reformja a vállalati önállóság növelése mellett lehetőséget teremtett arra is, hogy a gazdasági folyamatok szervezési és irányítási viszonyai demokratikusabbá váljanak, növekedjen a munkások közvetlen érdekeltsége, a korábbinál több fórumon és hatékonyabban szólhassanak bele az őket is érintő vállalati ügyekbe. A munkahelyi demokrácia növelése iránti igény nem elszigetelten bontakozott ki, hanem a társadalom egészét átható szocialista demokrácia továbbfejlesztésének részeként. Ezen belül a képviseleti, állami és tanácsi fórumok demokratikus vonásainak hangsúlyozása mellett a munkahelyi-üzemi demokrácia tartalmasabbá tétele külön jelentőségre tett szert.

Az MSZMP KB pártépítési munkaközössége 1969 szeptemberében megvitatott, „Az üzemi demokrácia néhány kérdése" című elemzése leszögezte: „A dolgozók aktív idejük és tevékenységük nagyobb részét munkahelyükön töltik. Gondolkodásuk, magatartásuk alakításának legfőbb tényezője a munka és a munkával kapcsolatosan szerzett sokféle élmény. Ugyanakkor a munkahely társadalmi közösség is, illetve azzá formálható, amely az egyének nevelésének legfőbb eszköze."

A munkahelyi demokrácia a szocialista demokrácia alkotórésze. A munkahelyi demokrácia három területen érvényesül:

– az állami vállalatoknál az üzemi demokrácia keretében;

– szövetkezeteknél, a tagsági demokratizmus során, valamint az alkalmazott munkahelyi demokráciában;

– a hivatalokban, nem termelő szervezetekben az ott dolgozók munkahelyi demokráciájában.

Az üzemi demokrácia perspektivikusan a termelőeszközök feletti uralom társadalmasításának eszköze, a társadalmi tulajdon funkcionálásának egyik tényezője. Ezt az elvet az üzemi demokrácia tartalmába sorolt elemekkel, alapfunkciókkal eddig csak közelíteni tudtuk. Mindeddig kevésbé realizálódott a kölcsönös függőség és a kedvezőbb vállalati gazdasági és társadalmi struktúra kialakítására irá-

nyuló dolgozói szereplés. Nem tapasztalunk kellő fejlődést a dolgozók mozgalmainál, a gazdasági hatékonyságánál, valamint az érdekintegrációnál számba vett funkciók terén. A társadalmi kontrollfunkció vagy az igazgatásba való bekapcsolódás a vártnál alacsonyabb színvonalú.

Az üzemi demokráciát – mindezek ellenére vagy éppen ezért – összességében arra akarjuk építeni, hogy segítse a gazdaságpolitikai, a gazdasági feladatok teljesülését, a munkavállalók jogainak érvényesítését, élet- és munkakörülményeinek javítását, hogy fejlessze a kollektív és egyéni kezdeményezést; hogy segítse elő a vezetés és a belső irányítási rendszer korszerűsítését, valamint a tudati nevelést.

A politikai rendszer szempontjából az üzemi demokrácia véleményünk szerint hármas jelentőséget hordoz:

a) Kapcsolatot teremt a munkavállalás és a társadalmasítás között úgy, hogy lehetőséget ad a termelő közösség hatalomgyakorlásának jogi megalapozására és annak továbbfejlesztésére. Az emberi jogok gyakorlatának egyik nagy körét az üzemi demokrácia adja.

b) Az üzemi demokrácia kapcsolatot teremt a termelés és az egyéni szocializáció között. A bekapcsolódás a hatalomgyakorlásba lehetővé teszi az igazi érvényesülést, önmegvalósítást.

c) Az üzemi demokrácia kapcsolatot teremt a politikai mechanizmus szintjei között, a pártszervek, a gazdasági szervek, a KISZ- és a szakszervezeti szervek rendszerében. Fontos funkciót tölt be a társadalomirányítás és a vállalati vezetés tekintetében egyaránt.

Az üzemi demokrácia a társadalmi önkormányzat szervezeti, munkahelyi előfeltételének tekinthető. Az tehát a kérdés, hogy az üzemi demokrácia érvényesítéséből származó sikerek, sikerélmények, eredmények mennyiben fejlesztik ki a társadalmi önkormányzat legfontosabb elemeit (többségi elv, egyetértésben való szabályozás, közös döntés, kollektív vezetés, testületi irányítás és mások). A kutatómunka összképe alapján az a válasz fogalmazható meg, hogy ezek az elemek már megjelentek, bár egy-egy szervezetben egyszerre még nem mindegyik jelentkezik. Az egyszemélyi vezetés hatalmi és tekintélyviszonyai mellett – ha kisebb intenzitással is – megjelennek a kollektíva hatalmi és tekintélyviszonyai. Ebben az értelemben – de teoretikusan is – az üzemi demokrácia közvetlen és képviseleti formái egy-egy fokozatot alkotnak a társadalmi önigazgatás irányába való fejlődésben. Az irányító szervek elsősorban az utóbbi lassú kibontakozását bírálják.

A XI. pártkongresszus nagy teret szentelt a szocialista demokráciának. A határozat megállapította: „Társadalmi rendszerünk kitel-

jesedésének egyik legfőbb feltétele a szocialista demokrácia növelése a társadalmi élet minden területén. Népi hatalmunk annál erősebb, minél nagyobb támogatást kap a tömegektől, minél szélesebb körű és minél mélyebb a szocialista demokrácia." Az üzemi demokrácia érvényesítése azért előtérben álló feladat, mert hatékonysága nem felel meg a követelményeknek, mind tartalmában, mind módszereiben tovább kell fejleszteni.

A XI. kongresszus óta eltelt években a határozatok egy részét sikerült teljesíteni, sokuknál azonban akadozik a végrehajtás.

Aktivizálódtak a vállalatok pártszervezetei. Növekvő befolyás jelentkezett a kádermunkában, a vállalati tervek (termelési, szociálpolitikai, személyzeti stb.) kialakításában és elbírálásában, valamint a vállalatvezetés szintjén kidolgozott keretszabályozás terén. Hiányosság, hogy a pártszervezetek közreműködése inkább utólagos, semmint preventív irányítás. Ennek valószínű oka a gazdasági munka pártellenőrzésének következetlenségeiben és a nyilvánosság hiányában rejlik. A pártszervek irányító munkája olykor túlságosan hasonlít a vállalatvezetés működéséhez, a gazdasági irányításban alkalmazott módszerekhez.

Előrelépés történt a jogi szabályozásban. Kiadtak több olyan jogszabályt, amely az üzemi demokrácia szervezeti és működési kérdéseivel foglalkozik. Ezek fontos szerepet játszottak a dolgozói részvétel kibontakoztatásában. Hiányosság, hogy a rendelkezések csak a jogok és a kötelességek összhangjának megteremtésére helyezik a hangsúlyt. Ösztönzést és szankcionálást nem vagy alig fogalmaznak meg.

Javult a dolgozók tájékoztatása a termelés tervezésének folyamatáról. A vállalati szakszervezeti tanács és a bizalmiak együttes tanácskozási rendszere, valamint a szocialista brigádvezetők vállalati tanácskozása kiformálta azt a megoldást, hogy a dolgozók pontosabb áttekintést nyerjenek a termelés egészéről és az egységüket érintő feladatokról is. Beigazolódott, hogy a dolgozók ezen keresztül segítik a nyereségnövelő intézkedéseket, illetve javaslataik nagyrészt közvetlenül hasznosíthatókká válnak. Hiányosság, hogy a vállalati irányítási rendszer folyamatos fejlesztése, az irányítási folyamatok korszerűsítése továbbra is elmarad attól a színvonaltól, amelyet a pártkongresszus tűzött ki. Lemaradás van a funkciók és a hatáskör ésszerű rendezésében, az önálló elszámolás kiterjesztésében, a dolgozók mozgalmainak céltudatosabb szervezésében, a vezetői utánpótlás nevelésében, a fizikai dolgozók vezetővé kiemelésében. Általában nem sikerült érvényt szerezni annak a kongresszusi határozatnak, hogy a gazdasági vezetők – a belső irányítás fejlesztése során

– egyre jobb feltételeket teremtenek az üzemi demokrácia további kibontakozásához.

Lényegében teljesült az a kongresszusi határozat, hogy jobban építsünk az üzemi demokrácia meglevő fórumaira. Érvényesült az a párthatározat, hogy a vállalatvezetési szintű üzemi demokratikus fórumok ne csak a felülről közvetített gazdasági információkra támaszkodva működjenek, hanem a helyi munkásgyűlések információit is felhasználják. Az üzemi demokrácia fórumainak összhangja számottevően javult, így – különösen az ipari tapasztalatok alapján – integratív folyamatokról beszélhetünk. Hiányosság, hogy az egyszemélyi vezetés a testületi ülések közötti időszakban nem támaszkodik kellőképpen a kollektívára.

Végül teljesült az a határozat is, hogy a szövetkezetek – termelési feltételeik módosulásával – változatosabb demokratizmust érvényesítsenek. Az eltelt években a szövetkezetekben jelentős erőt fordítottak a szövetkezeti önkormányzat és az üzemi demokrácia szervezeti összekapcsolására, ez a gyakorlat jelenleg is tart.

Időközben a munkahelyi demokrácia új szervezeti formái alakultak ki. Bevált a szakszervezeti bizalmiak területének létrehozása és a bizalmiak–főbizalmiak rendszere. Célszerű lenne ezeket a formákat a jelenleginél is szélesebb körűvé tenni.

VII. Az állampolgárok közéletisége, az állampolgári jogok

1. A KÖZÉLETISÉG KÉRDÉSEI

A szocializmus építésének jelenlegi szakaszában a társadalom tagjait a társadalmi-technikai munkamegosztás különböző csoportokra, rétegekre osztja, melyek között a különbségeket elsősorban a munkajelleg (fizikai, szellemi munka, irányító vagy irányított pozíció stb.) határozza meg. A munkamegosztás megnyilvánul a termelési és egyéb tevékenységi területek, az egyes régiók és települések között és a társadalom természetadta körülményei folytán is. Nincs a társadalomnak egyetlen olyan számottevő rétege sem, amely tartósan képes újratermelni magát anélkül, hogy tevékenységével bekapcsolódna a szocialista újratermelésbe a munkaviszonyon vagy a piaci mozgásokon keresztül.

Az állam szerepe a jelenlegi fejlődési szakaszban nélkülözhetetlen. Vita tárgyát képezheti azonban az állam által gyakorolt funkciók terjedelme és még inkább e funkciók gyakorlásának módszerei. Az állam és az állam által irányított gazdaság létéből következik, hogy a társadalom vezetése, irányítása során kialakuló viszonyok politikai viszonyok, és az egyes egyén ezekhez mint állampolgár, mint egy eszmei közösség tagja viszonyul. Mivel a társadalom fejlődését csak a szocialista demokrácia állandó fejlesztése útján tartjuk elképzelhetőnek, keresnünk kell azokat a lehetőségeket, amelyek biztosíthatják az állampolgároknak, hogy a társadalom fejlődésére egyre érdemibb befolyást gyakorolhassanak. A részvételnek több szintje lehetséges, amelynek tartalmát az egyéni képességek és célkitűzések konkretizálják. A lényeg az, hogy mindenki előtt nyitva álljon a lehetőség, hogy képességeinek, felelősségtudatának megfelelően jobban részt vehessen a társadalom irányításában, alakításában.

Az állampolgári aktivitás alapvetően két formája adott: a közéleti tevékenység és a munkahelyi demokrácia fórumai.

A közéleti aktivitás különböző csatornáit és fokozatait vehetik

igénybe az állampolgárok: a társadalmi szervek munkájában való részvétel, a választás és választhatóság, a tömegkommunikációs eszközök, a közvetett és a közvetlen demokratikus fórumok stb. A második lehetőség az állami vagy szövetkezeti munkaszervezetben bontakozik ki. A közéleti aktivitást – az elemzés szintjén – elválaszthatjuk a munkahelyi nem gazdasági tevékenységtől, de tudnunk kell, hogy a gyakorlatban ilyen elválasztás nem lehetséges, mivel az egyén a társadalmi életben össztevékenységével vesz részt.

A társadalmi fejlődés jelenlegi szakaszában az egyik markáns tendencia az egyes társadalmi rétegek közeledése. Ez megnyilvánul több területen is: a vagyoni viszonyok általános nivellálódásában, az egyes területek fejlettségi fokának tendenciaszerű közeledésében, az életmód elemeinek, a szokásrendszernek bizonyos fokú nivellálódásában. Ugyanakkor a munkamegosztásban betöltött hely szerint a társadalom differenciálódik. Ez nem jelent egyúttal politikai tartalmú differenciálódást, mégis fontos szerepe van a társadalom fejlődésében, mivel az ismeretek egyre terjedő specializálódása azt eredményezheti, hogy a társadalmi méretű integrációs folyamatok nehezebben áttekinthetővé és kezelhetővé válnak az egyes emberek számára. A társadalom vezetésében növekszik a szakszerűségi elemek súlya, jelentősége. A társadalomban tehát egymással ellentétes folyamatok játszódnak le, amelyek korántsem közömbösítik egymást. A szakmai, a munkamegosztásban megnyilvánuló differenciálódás gazdaságilag hasznos, a társadalom fejlődésének távlatait tekintve azonban ellensúlyozandó, mivel a társadalmi mobilitás ellen hat, gátolhatja mind az inter-, mind az intragenerációs mobilitást. Szociológiai vizsgálatok igazolják, hogy jelenleg a társadalom strukturálódásának alapvető befolyásolója az oktatási rendszer és a családi háttér, de szerepet játszik a településstruktúra differenciáló hatása is. A társadalom fejlődése érdekében tehát elsősorban ezeket a területeket kell „demokratikusabbá tenni".

A szocialista demokrácia elsősorban azt hivatott biztosítani, hogy a társadalom minden tagja reális ismereteket szerezhessen a saját szűkebb közössége és a társadalom nagyobb komplexumai helyzetéről, és azok viszonyaiba lehetőségei szerint alkotó módon beleszólhasson. Ez feltételezi a nyílt, demokratikus légkört, a szembenézést a társadalom konfliktusaival, a közösségi ügyek ismeretének lehetőségeit. Ma ezek a feltételek többé-kevésbé adottak. Társadalmi fejlődésünk jelenlegi szakaszában ezek a viszonyok politikai viszonyként jelennek meg, a mi helyzetünkben az egypártrendszer politikai viszonyaiként. A párt állandó feladata, hogy politikáját mindazok számára nyitottá tegye, akik a társadalom szocialista fejlődésé-

nek szolgálatába akarnak állni, olykor a fennállóval szembeni aktív kritikával is. A közéleti aktivitás kibontakoztatása a szocialista fejlődés alapvető feltétele. A közéleti aktivitás az államhoz kapcsolódva, annak egyes szerveihez kötődve, esetleg azokkal szemben nyilvánul meg. El kell ismerni azt, hogy az állami tevékenység, a döntési folyamat egy strukturált társadalomban egyes csoportok érdekeinek megfogalmazása folyamán valósul meg. Ebből következik, hogy az államnak nincs olyan képessége, amely minden esetben eleve a magasabb rendű érdek hordozójává tehetné. Törekedni kell arra, hogy az állami tevékenység felett szoros társadalmi ellenőrzés valósuljon meg. Ennek nem mond ellent az állam tapasztalható funkcióbővülése, amely az életviszonyok differenciáltabbá és magasabb szintűvé válását kíséri. Az államot az adott történelmi szakaszban az erősítheti meg reálisan, ha szerepnövekedése mellett rendelkezési jogosítványainak egy részét folyamatosan más társadalmi integrációkra (települések, munkahelyi közösségek) ruházza, és ehhez az anyagi alapokat is biztosítja. A bürokratikus tulnövekedés legjobb ellenszere a hatékony társadalmi ellenőrzés, aminek a fejlesztése a közéletiség alapjainak szélesedésével képzelhető el.

A szocialista értékek elsajátításának és különböző utak kijelölésének nincsenek eleve elrendelt módozatai, azok a társadalmi mozgások demokratikus légkörében határozódnak meg. A politikai hatalomgyakorlás demokratizmusa nem jelent parttalanságot, bizonyos „fejlődési alternatívák" kizártak. Látszólag demokratikus úton sem képzelhető el a polgári intézmények öncélú adaptálása.

Feltétlenül kerulni kell az ál-aktivitás, az ál-közéletiség megnyilvánulásait, a közéleti fórumok formális megnyilvánulásait. Károkat okoznak ezek akkor is, ha formálisan demokratikus módon tevékenykednek, de nincs valóságos demokratikus tartalmuk. Ahol reális hatás nélkül döntenek, ahol a döntés végrehajtásának nincsenek meg az anyagi és szervezeti feltételei, a döntés hatása akkor is erőtlen, ha betartottak minden demokratikus elvet és szabályt. Társadalmi életünkben néhány területen tapasztalhatjuk, hogy egyes fórumok, szervezetek látszattevékenységgel pótolják, fedik el a valóságos tevékenységi igényeket, a közéleti aktivitás valóságos szükségleteit.

2. AZ ÁLLAMPOLGÁRI JOGOK

Az állampolgári jogok fogalmilag azt tartalmazzák, hogy milyen legyen a társadalomban az egyén helye, a társadalom egészéhez való viszonya. A meghatározás szempontjából azonban lényeges különb-

ségek adódnak abból, hogy a társadalmi berendezkedés egésze szempontjából vizsgáljuk ezt a kérdést, vagy annak csak egy szűkebb aspektusából, az államilag szervezett társadalom oldaláról. Az egyik esetben a társadalom valóságos viszonyáig jutunk el, a másikban pedig ahhoz a kérdéshez, hogy milyen az állampolgároknak a viszonya a közhatalomhoz.

Az állampolgári jogok elmélete a polgári felvilágosodás elméleteként jött létre. A felvilágosodás állameszménye a feudális abszolutizmussal szemben a korlátozott állam koncepciója volt. Az államszervezet korlátozására két utat alakítottak ki. Az egyik szerint az állam tevékenységének korlátozását a népszuverenitás elve alapján, a képviseleti szervek útján kell elvégezni. A másik út az emberi jogok koncepciójához vezet.

Eszerint az emberi jognak az az értelme, hogy a társadalom egyes tagjainak jogaiból elindulva korlátozzák az államhatalmat, az állam hatáskörét. Így alakítják ki első helyen a tulajdonhoz való jogot, amelynek értelme abban áll, hogy tulajdonával mindenki szabadon rendelkezik, hogy a közhatalomnak nincs joga a tulajdonnal való szabad rendelkezést korlátozni. Ezzel együtt a közhatalomnak feladatává tették, hogy a tulajdon sérthetetlenségét a közhatalom mindenkivel szemben, tehát más állampolgárokkal szemben is védje meg.

Az emberi jogok koncepciója csak a közhatalomhoz képest vizsgálja az állampolgárok helyét a társadalomban. Nem vizsgálta tehát pl. azt, hogy társadalmilag hatalmat gyakorol az is, aki tulajdonnal rendelkezik, a tulajdonnal nem rendelkezők felett. A tulajdonnal való rendelkezés tehát más szabadságának korlátozását is jelenti. Ez a vetület a polgári felvilágosult irodalomban vagy egyáltalán nem, vagy csak az elmélet perifériáján vetődik fel.

Az állampolgári jogok felfogása a polgári társadalom politikai mozgása következtében tovább fejlődött. Ebben a fejlődésben általában a kapitalista társadalmi berendezkedést bíráló politikai mozgalmak játszották a főszerepet. Ezek során a XIX. század második felétől egyre meghatározóbb a munkásmozgalom. A politikai követelések hatására a polgári alkotmányban is változások következnek be.

Viszonylag korán, szinte a klasszikus polgári forradalmakkal egyidőben felmerülnek olyan politikai követelések, amelyek a *jogegyenlőségen* túljutnak, és bizonyos szempontú társadalmi egyenlőséget követelnek. Ez természetesen magában hordozta a termelési eszközök feletti tulajdon közösségét is. A különböző kispolgári politikai követelések a XIX. században igen gyakran jutnak ilyen következ-

tetésekre még akkor is, ha azokat a polgári társadalom feltételei között megvalósítani nem lehetett.

A polgári állameszmény a tulajdon szabadságából indult ki, azzal az igénnyel, hogy az állam beavatkozását ezen a területen megszüntesse, vagy legalábbis jelentősen korlátozza. A XIX. században – különösen a munkásmozgalomban – felerősödnek azok a politikai törekvések, amelyek a magántulajdon szentsége elvének helyébe a termelési eszközök társadalmi tulajdonát követelik. Ez természetesen egyenlő lenne a kapitalista társadalom felszámolásával. A polgári alkotmányokban ezért erre utaló szabályokat aligha érdemes keresni. Ugyanakkor tény, hogy a közhatalom beavatkozása a tulajdon viszonyaiba a XX. században jelentősen felerősödött. Az állam ma már egyre több területen avatkozik be a tulajdoni viszonyokba anélkül, hogy a magántulajdon társadalmi alapjait felszámolta volna.

Az állampolgári jogok klasszikus értelmezéséhez képest jelentősen új politikai követelések lépnek fel a XIX. században. Ezek részben hatást gyakorolnak a közhatalom feladatait meghatározó jogi normákra is. A törekvések döntő többségét a polgári alkotmányosság elérni nem tudta, mert azok jó része a polgári magántulajdonon nyugvó társadalom felszámolása nélkül megvalósíthatatlan

A szocialista államiság és alkotmányozás ilyen történeti mult után alakítja ki az állampolgárok jogait. A probléma azonban itt is kétirányú. Ezeket a jogokat vagy a társadalmi berendezkedés egészéhez vagy csak a közhatalomhoz képest lehet értelmezni. A szocialista társadalmak valóságában a közhatalomhoz viszonyított állampolgári jogokra azért van szükség, mert a szocialista társadalom is támaszkodik állami típusú szervezetre a hatalom megvalósítása során. Az állam léte itt is felveti az egyénnek a közhatalomhoz való viszonyát.

A szocialista társadalomban sem tűnnek el az érdek- és nézetkülönbségek. Ezek az érdekek időnként megütköznek, egyes érdekek más érdekek rovására, a többség érdeke a kisebbség érdekének rovására érvényesül. Ez maga után vonja az érdekek és a nézetek harcát még akkor is, ha ezek az érdekek és nézetek ma nem antagonisztikus ellentmondást takarnak. Ezért nem lenne helyes a szocialista társadalom demokratikus voltát úgy értelmezni, hogy az kizárja az érdek- és nézetkülönbségek intézményi megjelenését.

A fenti kutatási összegezés egy átfogó, összetett társadalmi kérdésnek csak néhány oldalát ragadta meg, és sok problémát nyitva hagyott. A vizsgálódások egyik tanulsága, hogy a politikai mechanizmus további elemzése során kiemelt szerepet kell biztosítani a szocialista demokrácia és a társadalom érdekviszonyai összefüggéseinek.

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Zrínyi Nyomda, Budapest (81.1266/1)
Felelős vezető: Vágó Sándorné vezérigazgató
A kötetet Kovács Mihályné szerkesztette
A borító Erdélyi János munkája
Műszaki vezető Aranyi Imre
Műszaki szerkesztő Gyuska Györgyi
Terjedelme 16,75 (A/5) ív

34,– Ft